

RAMBAM

TIDSSKRIFT FOR JØDISK KULTUR OG FORSKNING

NUMMER 29 / 2020

UDGIVET AF
SELSKABET FOR DANSK JØDISK HISTORIE

RAMBAM

Tidsskrift for Jødisk Kultur og Forskning

29 / 2020

RAMBAM er et akronym for

Rabbi Moshe ben Maimon

(Maimonides) 1135-1204

Udgives med støtte fra

Frk. Helga Melchiors Familiefond

Udgivet af

Selskabet for Dansk Jødisk Historie

Svanevænget 4

2100 København Ø

kontakt@sdjh.dk

www.rambam.dk

Formand: *Benedicte Brohm*

Næstformand: *Allan Falk*

Tryk

AKA-PRINT A/S, Tilst

ISSN 0907-2160

ISBN 978-87-92282-12-5

Redaktion

Benedicte Brohm

Allan Falk

Lis Ekner

Cecilie Speggers Schrøder Simonsen (ansv.)

Redaktionelle medarbejdere

Jacob Lykke (grafik)

Liv Rolf Mertz (korrektur)

Forside

*Udsnit af fotografi af hjørnet af Vognmagergade og
daværende Store Brøndstræde, København 1908.*

Københavns Museum.

Bagside

Den vandrende jøde.

Fra dansk skillingsvise

Indhold

Forord.....	4	Den første polsk jødiske skrædderfamilie i København: et mikrohistorisk studie <i>Garbi Schmidt</i>	90
Efter festen: snublesten i Danmark <i>Arthur Arnheim</i>	6	Jøder i fængsel for 200 år siden <i>Otto Bendixen</i>	101
Ravensbrück – den langsomme døds lejr <i>Ib Katznelson</i>	14	Plastisk, bekosteligt, men kostbart – om omskærelse i jødisk religionshistorie <i>Marianne Schleicher</i>	105
Helvede på jord – koncentrationslejren Auschwitz <i>Peter Langwithz Smith</i>	30	40 år i selskab med dansk jødisk historie <i>Bent Blüdnikow og Merete Næsbye Christensen</i>	129
The Danish School in Gothenburg 1943-1945 <i>Leo Goldberger</i>	41	BOGANMELDELSER.....	141
Jøder og kommunister 1917-1945 <i>Morten Thing</i>	45	ENGLISH SUMMARIES.....	149
PM – en standhaftig frihedskæmper <i>Bent Lexner</i>	62	BIDRAGYDERE.....	155
Victor Bendix – nøglefigur og paria i dansk musikliv <i>Jens Cornelius</i>	70		
Slægten Goldkette: en jødisk cirkusfamilie <i>Allan Falk</i>	76		

Forord

I et af bidragene til årets *Rambam* citeres professor Poul Meyer for i forbindelse med bevarelsen af den jødiske religion at have sagt, at idealer står stærkest i modgang. Et andet bidrag kommer ind på, hvordan jødiske ritualer fastholdes med større iver, når jøderne oplever modstand imod dem. I tiden siden udgivelsen af sidste nummer af *Rambam* har verden oplevet en omvæltning, som har medført modgang ikke bare for ét folk, men for mennesker tværs over kloden, uanset religiøs overbevisning. Med coronavirusen har trossamfund oplevet markante ændringer både i form af praktiske forhold og nye religiøse betydninger. Trosfællesskaber verden over oplever, hvad det jødiske tidligere har oplevet gennem forfølgelser og udelukkelse, nemlig at modgang kan have en forstærkende effekt i forhold til religionens rituelle, historiske og sociale dimensioner.

Flere af artiklerne i *Rambam* berører den modgang, som jøder periodevis gennem historien har oplevet. Først mindes Arthur Arnheim de Holocaustofre, som mistede livet under Anden Verdenskrig. Han inviterer på vandring gennem Københavns gader, hvor vi skal se syv af de snublesten, som er lagt i fortovene for ofrene. Undervejs beretter Arnheim om de jøder, hvis navne står på snublestenene: Malka Zipikoff, Thora Krogmann og Rosa Nachemsohn, Irma og Julius Barasch, Ruth Fanni Niedrig og Schmul Sender Jonisch. Herefter kommer vi ind bag murene i koncentrationslejren Ravensbrück, hvor Ib Katznelson befandt sig som toårig. Han blev adskilt fra sin mor, som også var i lejren, og anbragt i revieret, hvor han blev behandlet for difteri. Her tog Zdenka Nedvedova og Hilda Synková sig af ham. Katznelsons artikel handler om de centrale roller, de to kvinder kom til at spille for hans ophold og overlevelse.

Peter Langwithz Smith skriver om koncentrationslejren Auschwitz fra dens oprettelse i 1940 til dens opløsning i 1945. Han giver en indføring i de praktiske forhold, der blev foranstaltet i lejren for at opnå maksimal udryddelse,

om fangerne i lejren og om personalet. Langwithz Smith kommer også ind på, hvordan der i lejren kunne opstå kærlighed, og hvordan personalet førte familieliv samtidig med, at de udførte deres arbejde i dét, der blev en ren udryddelseslejr.

Rambam indeholder i år en engelsksproget artikel af Leo Goldberger, som var elev på den danske skole i Gøteborg i årene 1943 til 1945. Han flygtede fra Danmark til Sverige sammen med sin familie i oktober 1943 og tilbragte en mindeværdig tid på skolen, en tid, som bar præg af fælles håb og sammenhold. Goldberger oplevede den svenske befolkning som imødekommende, og lærerstaben på skolen som dedikeret og fleksibel. Familien emigrerede til Canada et par år efter krigens afslutning, og senere flyttede Goldberger til USA.

I Morten Things artikel skruer vi tiden tilbage til første halvdel af det tyvende århundrede, hvor kommunismen fik politiske tilhængere blandt især de russiske jøder, som var immigreret til Danmark i slutningen af 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet. Nogle af dem var blandt grundlæggerne af Danmarks Kommunistiske Parti, og der blev oprettet en komité til oprettelsen af et jødisk autonomt område og en kulturforening med arrangementer og underholdning. Thing beskriver kommunismens politiske udvikling blandt jøder og de mange tiltag, som havde kommunistiske forbindelser.

Bent Lexners bidrag til årets *Rambam* strækker sig tidsmæssigt hen over det tyvende århundrede, idet han maler et personligt portræt af professoren og modstandsmanden Poul Meyer. Fordi han ikke var jøde ifølge jødisk lov, konverterede han til jødedommen som ung, og han forblev tro mod sin tro, sin politik og sin person gennem hele livet. Lexner portrætterer en mand, der trods modgang og skuffelser bevarede sine politiske standpunkter. Victor Bendix var ligeledes en mand, der i sin tilværelse oplevede stærk modgang. Den

jødiske komponist med uovertrufne musikalske evner biografes af Jens Cornelius, som i sin artikel viser, hvordan Bendix' radikalisme – både i religiøs, politisk og privat henseende – udelukkede ham fra dansk musiklvs inderkreds. I Cornelius' artikel får Bendix oprejsning og placeres blandt Danmarks væsentligste musikalske personligheder.

I 1778 blev Wulff Levi Goldkette født i København. Han var søn af linedanser og hesterytter Francois Goldkette, hvis far ligeledes var linedanser. Allan Falk knytter den jødiske cirkusfamilies slægtshistorie til Danmark i sin artikel, som redegør for de mange familiemedlemmers forbindelser til hinanden og til de steder, de rejste med deres cirkusforestillinger. Med artiklen demonstrerer Falk det store kildearbejde, der hører med til slægtshistorie, og de mange forskellige kilder, hvorfra oplysninger om en families historie kan komme. Kildernes pålidelighed er et interessant spørgsmål, som Garbi Schmidt tager op i sin artikel om den første polsk jødiske skrædderfamilie i København. Schmidt tager afsæt i Lea Maimins erindring om sin families tilværelse i hovedstaden i begyndelsen af 1900-tallet. Familien immigrerede fra Polen i 1899 og etablerede sig i København, hvor faren fik arbejde som skrædder. Med Maimins erindring foretager Schmidt et mikrohistorisk studie for at vise, hvordan en enkelt families historie kan være en enestående kilde til samtiden, men hun undlader ikke at påpege en række problematikker omkring erindringen, som kræver yderligere undersøgelser.

I Otto Bendixens artikel dykker han ned i kilderne til det danske fængselsvæsen og anvender dem til at kaste lys over de jøder, der blev fængslet i anden halvdel af 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet. I fængselsarkiverne findes der både registreringer over, hvilke jøder der blev straffet med fængsel, og signalementprotokoller, der beskriver deres udseende. Bendixen finder også forløbsbeskrivelser, der giver et indblik i de fængslede liv og danner et tidsbillede af periodens sociale, religiøse og politiske forhold. At det skal kunne medføre bøder eller fængselsstraf at omskære drengebørn, er et forslag, der gennem historien har været rejst med jævne

mellemrum. Marianne Schleicher giver i sin artikel et religionshistorisk overblik over ritualets udførelse og ikke mindst betydning for på den måde at give stemme til religionsvidenskaben i den offentlige og politiske debat om religiøs omskærelse. Hun viser, hvordan ritualets betydning skifter alt afhængig af dets kontekst – hvordan det har udviklet sig gennem historien, og med hvilket formål det er blevet anvendt.

I vinteren 1980 tog Arne Notkin og Bent Blüdnikow initiativ til oprettelsen af en forening, hvis omdrejningspunkt skulle være dansk jødisk historie. Foreningen fik navnet Selskabet for Dansk Jødisk Historie, og den har i år taget del i det danske kulturliv i 40 år. Bent Blüdnikow og Merete Næsbye Christensen skriver i deres artikel om selskabets stiftelse og om dets første projekter. Mens Blüdnikow særligt husker et arrangement med Jørgen Kieler, fremhæver Næsbye Christensen de mange interessante bidrag, som selskabet udgav i tidsskriftet *Dansk Jødisk Historie*.

Tidsskriftet *Dansk Jødisk Historie* er dette tidsskrifts forløber. Det første nummer af *Rambam* udkom i 1992 og er sidenhen, med undtagelse af året 2004, udgivet én gang årligt af Selskabet for Dansk Jødisk Historie. Det udkommer således i år for 27. gang med ønsket om rigtig god og fængslende læsning!

Cecilie Speggers Schrøder Simonsen
(Ansvarshavende redaktør)
September 2020

Efter festen: snublesten i Danmark

Arthur Arnheim tager på vandring gennem København for at snuble over de sten, der i 2019 blev lagt til minde om ofre for Holocaust. Han fortæller de personlige historier, der gemmer sig bag navnene på stenene: om hvordan tre ældre kvinder, som boede i Meyers Minde, blev deporteret, om hvordan parret Julius og Irma Barasch kom til Danmark og mange år senere blev udvist og udleveret til Gestapo, om Ruth Fanni og Schulim Niedrigs udlevering til tyskerne og den ortodokse Schmul Sender Jonischs vej til Theresienstadt og efterfølgende Auschwitz.

Af Arthur Arnheim

Med nogle højt profilerede arrangementer i København og i Jerusalem markeredes i oktober/november 2018 75-året for de danske jøders redning i 1943. Den omfattende mediedækning af arrangementerne var med til at fastholde den officielle historieskrivnings billede af situation og skæbne for de danske jøder i Holocaust-perioden: ”De danske jøders tabstal på ikke over 100 ud af 7.000 forekommer næsten umuligt sammenlignet med andre lande”.¹ Denne anvendte relativisme kan imidlertid ikke bruges, når det er menneskers lidelser og død, der beskrives.

I nogle bøger udkommet i årene efter årtusindskiftet har en række danske historikere givet korrigerende skildringer til det billede, offentligheden synes at have dannet sig af situationen for jøderne i Danmark i Holocaust-perioden. En af dem har titlen *Medaljens Bagside* – det kunne godt være betegnelsen for dem alle.² De ovenfor nævnte arrangementer har vist, at korrektionerne ikke er trængt igennem – men nu er der hjælp på vej: snublestenene er kommet til Danmark.

Den tyske kunstner Gunter Demnig introducerede snublestenene til minde om ofre, der forsvandt under

Holocaust. Han lagde de første i Köln i 1992. Siden er der oprettet mere end 80.000 i 23 lande. Stenene bliver anbragt i fortovet foran et offers sidst kendte bopæl. De rager lidt op over gadeniveauet, for hensigten er at få den passerende til at stoppe op et øjeblik og tænke.

De første snublesten i Danmark blev nedlagt den 17. juni 2019 foran synagogen i København.

Den 17. juni 2019 blev de første snublesten i Danmark nedlagt foran synagogen i København. Samme dag blev to af initiativtagerne interviewet i DR2's nyhedsprogram *Deadline*. De fortalte, at de i hvert enkelt tilfælde – hvor det var muligt – havde bedt efterlevende om tilladelse

til at oprette snublesten. De kunne berette, at nogle efterlevende ikke havde givet tilladelse – formentlig for ikke at risikere at blive skydeskive for ny antisemitisme. Snublestenene skaber imidlertid et mere afbalanceret billede af jødernes historie i Danmark i årene 1933-1943 end det hidtil fremviste. En guidet tur gennem København med stop ved nogle af stenene giver indsigt i jødernes historie i Holocaustperioden.

Krystalgade 12

Vor vandring begynder ved synagogen, Krystalgade 12. Her er der oprettet snublesten for tre ældre kvinder: Malka Zipikoff, Thora Krogmann og Rosa Nachemsohn. De var henholdsvis 80, 76 og 75 år gamle og boede i ældreboligerne i stiftelsen Meyers Minde, der dengang lå bag synagogen.

Snublestenene for Malka Zipikoff, Thora Krogmann og Rosa Nachemsohn ligger foran synagogen i København, fordi de boede i ældreboligerne i Meyers Minde, som dengang lå bag synagogen, da de blev anholdt af tyske soldater og deporteret.

Natten mellem den 1. og 2. oktober 1943 blev disse kvinder brutalt vækket af tyske soldater og beordret til at klæde sig på. Tyskerne anbragte dem i synagogen, mens de anholdt andre jøder i kvarteret. I henhold til genboer på den anden side af Krystalgade blev de under skrig og råb ”*schneller, schneller*” ført til ventende ”prærievogne”. Så gik turen til Langelinie, hvor skibet, der skulle deportere dem, ventede. Med samme skib var et antal danske kommunister, som siden 1941 havde været interneret af det danske politi i Horserød, men som tyskerne nu skulle deportere til koncentrationslejre ”østpå”. En af kommunisterne, Martin Nielsen, har berettet, at de gamle jøder ikke kunne gå op på skibet

ad lejderen, der hang langs skibssiden. De blev derfor anbragt i de net, som havnearbejderne brugte til at laste stykgods, og derefter med en kran svunget op på skibet.

Mange har beskrevet rædslerne for de deporterede på den lange rejse til Theresienstadt.³ De tre ældre kvinder, Zipikoff, Krogmann og Nachemsohn, døde efter få måneders ophold i koncentrationslejren. De døde af sult og mishandling. De blev kremeret, og asken samlet i papkasser.⁴

De tre kvinders tragiske endeligt kunne imidlertid være undgået. Efter den 29. august 1943, hvor tysk militær havde overtaget magten i Danmark, og den danske regering var holdt op med at fungere, var alt overladt til en strøm af rygter om tyskerne hensigter. Efter den 17. september talte rygterne om, at tyskerne planlagde ”forholdsregler” mod jøderne, men disses art og omfang var genstand for meget forskellige fortolkninger. Først tre døgn før razziaen i begyndelsen af oktober blev rygterne konkretiseret, men selv herefter var atmosfæren domineret af lammende usikkerhed.

Kun en enkelt person forstod intuitivt, at menneskeliv var i fare, og at der måtte handles. Det var den 22-årige veterinærstuderende David Sompolinsky. I 1943 gjorde han som værnepligtig tjeneste i CB-korpset (Civilbeskyttelsen), stationeret på Kommunehospitalet i København. I næsten tre døgn arbejdede Sompolinsky uafbrudt, nat og dag, på at mobilisere folk til at tage jøder ind og holde dem skjult, samtidig med at han søgte kontakt til grupper af hjælpeløse jøder, der stadig opholdt sig hjemme på deres bopæl. I den forbindelse må man forstå, at det dansk jødiske samfund var stærkt klasseopdelt. En mindre overklasse af jøder var helt integreret i den danske befolkning med nære kontakter blandt ikke-jøder. Mens en større underklasse af jøder levede i deres eget miljø uden nær kontakt med omverdenen. Det var i dette miljø, Sompolinsky foretog sine redningsaktiviteter.

Den 30. september kom han til Meyers Minde. Her fandt han en del beboere, som han forsøgte at forklare, at det var nødvendigt, at de blev evakueret. De sagde, at de var for gamle og svage, men han gav ikke op. Han opsøgte De Gamles By, der dengang fungerede som en

mellemting mellem et geriatrik hospital og et plejehjem. Her bad han administrationen om at modtage beboerne i Meyers Minde som patienter. Svaret var, at han måtte stille økonomisk garanti for deres ophold i De Gamles By. Sompolinsky henvendte sig derfor til en vekselerer for at bede ham om at stille den nødvendige garanti. Han fik afslag, som man kunne forvente, for Sompolinsky var en helt ukendt, ung student, der ikke kunne henvise til nogen organisation, som han arbejdede for. Han har senere selv beskrevet denne del af sin virksomhed som et stort personligt nederlag.⁵

Nørregade 27

På den videre tur gennem København kommer vi til Nørregade 27. To snublestenen anbragt her fortæller, at Irma og Julius Barasch levede her. De var begge født i 1898 og blev begge udvist fra Danmark den 7. september 1942.

Her ses snublestenene for Irma og Julius Barasch, som ligger foran Nørregade 27 i København. De blev udvist fra Danmark i september 1942, bragt til Warnemünde og afleveret til Gestapo.

Julius Barasch var tysk soldat under Første Verdenskrig. Herefter studerede han jura og nationaløkonomi, men dog uden afsluttende eksamen. Han blev journalist og knyttet til *Berliner Tageblatt* som korrespondent. I 1931 skrev han en stærkt kritisk anmeldelse til bladet af en bog med nazistisk indhold. Kort efter den nazistiske magtovertagelse i 1933 forsøgte folk fra SA, de nazistiske stormtropper, at anholde ham, men fandt ham ikke hjemme. Julius Barasch havde to grunde til frygt: han var jøde, og han var politisk modstander af regimet. Sammen med Irma Barasch flygtede han til Paris. Her levede de i fire måneder, hvorefter de rejste til Danmark.

Når de søgte hertil, er det formodentlig, fordi Julius Baraschs forfædre havde levet i Slesvig både før og efter krigen i 1864, da Slesvig blev en tysk provins. Parret blev ikke venligt modtaget i Danmark. Lone Rünitz har i sin bog om de jødiske flygtninge, der kom til Danmark i årene 1933-1940, givet følgende generelle karakteristik:

Alle demokratiske lande indtog en afværgende holdning overfor jødiske flygtninge fra "Det Tredje Rige" og kan derfor ikke sige sig fri for et medansvar for Holocaust. Det forhold, at jøderne var uønskede overalt, bestyrkede nazisterne i deres ekstreme antisemitisme og var en medvirkende årsag til "den endelige løsning".⁶

Julius og Irma Barasch blev ved deres ankomst kategoriseret som emigranter, det vil sige som personer, der af egen fri vilje havde søgt bort fra deres hjemland. I virkeligheden var de flygtet fra politisk forfølgelse. Man undgik at give dem asyl efter de dengang gældende bestemmelser og berøvede dem derved beskyttelse. Der fandtes ingen organisation, der kunne varetage deres interesser, og de kunne ikke appellere afgørelser fra myndighederne om deres forhold. Deres opholdstilladelse var tidsbegrænset, og de fik ingen arbejdstilladelse.

Når de alligevel overlevede i ni år i København, var det, fordi Irma Barasch skaffede sig "sort" arbejde som korrespondent for et firma, der importerede tekstiler fra Tyskland. Så var de endda blandt de heldige, for i 1938 strammedes reglerne for indvandring. Det var på et tidspunkt, hvor nazisternes forfølgelse af jøderne for alvor gav anledning til flugt. Samtidig var der – uden protest fra det internationale samfund – indført tysk bestemmelse om, at jøder skulle have stemplet et stort rødt J i deres pas. Det gjorde det nemmere for paspoliti at afvise deres indrejse.

Med den tyske besættelse den 9. april 1940 ændredes de tyske flygtnings situation. Før havde de været uden beskyttelse, nu var de direkte i fare. Der var nogle, der straks forstod det. En af dem var Erich Jacoby. Han var socialdemokratisk jurist, og da Adolf Hitler i 1933 overtog magten, blev hans situation uholdbar. Han flygtede til Danmark, men heller ikke her følte han sig

Efter festen: snublesten i Danmark

tryk. Han har efterfølgende fortalt, at han under sit ophold i Danmark altid havde en pakket kuffert parat under sin seng samt en konvolut med 2.000 danske kroner, så han kunne komme hurtigt af sted.⁷ Da han den 9. april hørte de tyske bombemaskiner flyve lavt over København, forstod han øjeblikkeligt, hvad der var ved at ske. Sammen med sin forlovede, Lotte Friediger (datter af daværende overrabbiner Max Friediger), kørte han til Helsingør. Da de kom frem, så de, at færgelejet allerede var besat af tyskerne. De kørte derfor ned ad Strandvejen for i et af fiskerlejerne at finde en skipper, der kunne bringe dem til Sverige. På vejen mødte de andre flygtninge, og sammen med dem lykkedes det.⁸

Julius og Irma Barasch forblev i København. Måske de troede, at episoden med Julius Baraschs antinazistiske boganmeldelse i 1931 var glemt. Det danske fremmedpoliti arbejdede igennem en årrække på at søge oplysninger omkring, hvorvidt Julius Barasch var beskæftiget med ”politisk virksomhed”. I april 1939 konkluderede den politimæssige undersøgelse, at dette ikke var tilfældet. Gestapo i Tyskland havde imidlertid oprettet et register over kommunister. Her var Julius Barasch opført. På begæring af den tyske besættelsesmagt blev Julius og Irma Barasch den 29. august 1942 anholdt af politiet efter ordre fra Statsadvokaten for særlige Anliggender. Adskillige jurister og politifolk arbejdede på sagen. Deres opholdstilladelse blev inddraget, og de blev udvist af landet. I de danske dokumenter om udvisningen står der intet om grunden dertil.

Den 7. september blev ægteparret bragt til Warnemünde og afleveret til Gestapo. Efter ankomst til Berlin blev ægteparret adskilt. Irma Barasch blev sammen med en gruppe på 32 jøder overført til Auschwitz. Hendes videre skæbne kendes ikke. Det antages, at hun blev myrdet straks efter ankomsten. Julius Barasch blev anbragt i udslottelseslejren Auschwitz den 25. oktober 1943.⁹

Kronprinsensgade 13

Vor videre vandring gennem København fører os til Kronprinsensgade 13. En snublesten anbragt her fortæller, at her levede Ruth Fanni Niedrig, en 22-årig kvinde, som blev myrdet i Auschwitz.

Ruth Fanni Niedrig blev afleveret til Gestapo sammen med sin mand Schulim Niedrig. De blev sendt til tvangsarbejde ved Bielefeld og efterfølgende til Auschwitz.

Året 1938 blev skelsættende for jøder i Nazi-Tyskland. Det år indlemmedes Østrig, hvor der levede mere end 100.000 jøder. Samme år blev den nazistiske jødeforfølgelse voldelig. På ”Krystalnatten” i november blev hen ved 1.000 synagoger nedbrændt, forretninger indehavet af jøder blev vandaliseret, og masseanbringelse af jøder i koncentrationslejre førte til en ny bølge af flugt fra Tyskland og Østrig. En stor gruppe jøder blev udtaget til særbehandling – de blev uddrevet. Det var jøder, som under og lige efter Første Verdenskrig var flygtet fra Polen til Tyskland. Her havde de slået sig ned, fundet arbejde og skabt sig en ny tilværelse.

Den 25. oktober 1938 udstedte Gestapo en udvisningsordre omfattende samtlige jøder, der var kommet fra Polen 20 år tidligere.¹⁰ Blandt de udviste var et ungt ægtepar, den 18-årige Ruth Fanni og den 28-årige Schulim Niedrig. Den skærpede tyske kurs medførte en forhøjet flygtningestrøm. Samtidig strammedes kontrollen med indrejse til Danmark. Grænsepolitiet blev bemyndiget til at afvise jøder blot på mistanke om, at de ønskede at slå sig ned i landet. Resultatet blev, at nogle flygtninge søgte at komme illegalt ind uden om grænsekontrollen. Blandt dem var Ruth Fanni og Schulim Niedrig.

Parret sneg sig ind nær Flensborg den 7. maj 1939 og søgte straks videre mod København, men blev opdaget og anholdt ved Nyborg færgested. Efter nogle dage i arresten i Nyborg blev parret overført til Vestre Fængsel i København, hvor de blev anbragt i hver sin celle. Den jødiske komité af 4. maj 1933 fandt imidlertid frem til Ruth Fanni og Schulim Niedrig. Komitéens generalsekretær, landsretssagfører Kaj Simonsen, udvirkede, at de blev sat fri og fik midlertidig opholdstilladelse. Det benyttede de til at søge visum til USA og Italien. De bosatte sig i København, hvor Shulim Niedrig fik beskæftigelse som skrædder.

Den tyske besættelse den 9. april 1940 bragte ikke umiddelbart nogen ændring i deres tilværelse. Den 3. maj om aftenen gik Ruth Fanni Niedrig i biografen, mens Schulim Niedrig gik ud for at besøge nogle andre flygtninge. I Købmagergade blev han anholdt af en politipatrulje, der fandt hans adfærd mistænkelig. Den næste dag blev Ruth Fanni Niedrig også anholdt. For anden gang gik turen til Vestre Fængsel. Uden at der var afsagt kendelse om fængsling, gik sagen til Statsadvokaten for særlige Anliggender, der konkluderede, at parret skulle udvises til Polen. Den politiinspektør, der havde behandlet sagen, foreslog imidlertid, at Ruth Fanni og Schulim Niedrig blev sat på fri fod, fordi en udvisning til Polen under de givne omstændigheder ikke kunne lade sig gøre (Polen var nu et tysk generalguvernement). Ikke desto mindre arbejdede embedsmændene i Justitsministeriet videre for gennem et samarbejde med det tyske gesandtskab at få tyskerne til at modtage parret. Det var i de første måneder af besættelsen, og tyskerne var samarbejdsvillige.

Den 11. juli 1940 udleveredes Ruth Fanni og Schulim Niedrig til tyskerne. Dagen efter skrev en politikommisær, at udleveringen var sket på baggrund af, at parret havde overtrådt fremmedloven. Resumerer vi nu sagen, fremgår det, at anholdelsen af parret skete, efter at en politipatrulje havde fundet Shulim Niedrigs adfærd mistænkelig. Mistanken var aldrig søgt bekræftet, men det juridiske maskineri var sat i gang. De blev kendt skyldige i, at han havde overtrådt fremmedloven, og på den baggrund blev de udvist til Tyskland. Hermed havde den danske administration gjort sig skyldig i justitsmord.

To kriminalbetjente afleverede Ruth Fanni og Schulim Niedrig til Gestapo. Efter nogle måneder i arresten i Flensborg blev de sendt til tvangsarbejde ved Bielefeld. Her arbejdede de i halvandet år, til de i september 1942 blev sendt med en transport til Auschwitz. Shulim Niedrig blev også her sat til slavearbejde, men overlevede til efter krigen. Han udvandrede til Toronto i Canada, hvor han døde i 1989. Den 22-årige Ruth Fanni Niedrig blev kort efter ankomsten til Auschwitz bidt ihjel af SS-mændenes vagthunde.¹¹

Sølvgade 34

Det sidste stop på vor vandring mellem snublestenene er foran ejendommen Sølvgade 34. Stenen her fortæller, at her boede Schmul Sender Jonisch.

Schmul Sender Jonisch var illegal indvandrer og blev fanget af tyskerne den 4. oktober 1943. Han kom med en transport til Theresienstadt og sidenhen til Auschwitz.

Jonisch hørte til samme kategori af tidligere polske jøder som Schulim og Ruth Fanni Niedrig. Han havde siden 1925 levet i Berlin, hvor han havde en butik med salg af herrebeklædning. Da ordren om uddrivelse af denne gruppe jøder kom i 1938, lukkede nazisterne hans forretning.

Han flygtede til Danmark med en fiskerbåd. Han var illegal indvandrer og oplyste, at nazisterne havde frataget ham det fremmedpas, han oprindeligt havde fået ved ankomsten til Tyskland i 1925. I København blev han

Efter festen: snublesten i Danmark

registreret som flygtning den 25. april 1939. Han fik midlertidig opholdstilladelse og oplyste, at han ville forsøge at komme til England, hvor han havde familie. Senere oplyste han, at han havde modtaget økonomisk støtte fra Det Mosaiske Troessamfund, men alt tyder på, at han har levet i ekstrem ensomhed. Fra september 1940 til juni 1941 var Jonisch anbragt på arbejdsanstalten Sundholm på Amager, som var en institution, der blev brugt som en slags "mildt fængsel" for vagabonder og subsistensløse. Det vides, at han færdedes i den ortodokse synagoge Machzike Hadas i Ole Suhrsgade. Det må formodes, at han fik støtte herfra til at skaffe sig bolig i et lejet værelse nærved i Sølvgade 34.

Han blev fanget af tyskerne den 4. oktober 1943, og efter en tur hos Gestapo i Dagmarhus blev Jonisch bragt til Horserød. Vidner herfra har fortalt, at han blev mishandlet af en tysk vagt, fordi han nægtede at tage sin hat af ved bespisning af fangerne. Sammen med andre pågrebne efter razzianatten mellem den 1. og 2. oktober kom han med den transport til Theresienstadt, der afgik fra Helsingørs togstation. I Theresienstadt kom Jonisch i begyndelsen af 1944 igen i vanskeligheder på grund af sin fastholden ved ortodokse jøders religiøse normer. I forbindelse med en lusekampagne krævede man, at Jonisch skulle lade sig klippe skaldet og have skægget fjernet. Han fik et raserianfald og måtte holdes fast, mens han blev taget under behandling. Herefter blev han anbragt på Theresienstadts sygeafdeling for sindslidende.

Jonisch kom med på en ganske særlig transport til Auschwitz. Den omfattede 42 personer, som var indlagt på afdelingen for sindslidende samt en læge og to sygepassere. Straks efter ankomsten til lejren blev de "syge" aflivet. Man ved ikke, hvad der skete med lægen og sygepasserne. De forsvandt i Auschwitz.¹² Det bør bemærkes, at det danske besøg i Theresienstadt fandt sted den følgende måned, og her fik kontorchef Frants Hvass fra Udenrigsministeriet og overlæge Eigil Juel Henningsen fra Dansk Røde Kors fortalt, at ingen af de deporterede fra Danmark var blevet transporteret videre.

Der var imidlertid også en anden af de deporterede fra Danmark, der led en tilsvarende skæbne. Michael

Ruben Singerowitz (for hvem der endnu ikke er rejst snublesten), født i 1891, kom til Danmark fra Letland sammen med sine forældre i 1906. Han fik beskæftigelse som porcelænsmaler hos Bing og Grøndahl i København, men hans virksomhed her måtte ophøre på grund af en sindslidelse. Han led af det, som man dengang blandt folk kaldte "forfølgelsesvanvid". Da han ikke var farlig for sine omgivelser, blev han ikke hospitalsindlagt. Han fortsatte med at male og falbød sine malerier i beværtningerne omkring Sankt Nikolaj Kirke.

Han blev arresteret på gaden i København og bragt til Horserød den 19. oktober 1943. Han kom med den sidste deportation, der omfattede jøder, og som afgik fra Helsingør den 23. november 1943. Rejsen blev afbrudt nær Berlin på grund af et kraftigt bombardement. Mændene blev ført til Sachsenhausen, og kvinder og børn til Ravensbrück, og først senere blev de sendt til Theresienstadt.¹³ Inden de deporterede blev ført videre til Theresienstadt, var Singerowitz blevet taget ud til særbehandling. Han blev sendt til Maidanek, hvor han døde. Maidanek havde ingen gaskamre, men et større antal jøder blev myrdet her. Der er grund til at antage, at både Jonisch og Singerowitz blev dræbt i det særlige tyske eutanasi-program. I dette program aflivede tyske læger og sygeplejere tusindvis af mennesker, hvis liv "ikke var værd at leve". Det drejede sig om børn født med et handicap, stærkt invaliderede, sindslidende og håbløst syge.

Snublestenenes betydning

I Bo Lidegaards beretning om deportationen til Theresienstadt i bind fire af *Dansk udenrigspolitikks historie* skriver han:

[...] de danske jøder forblev internerede i Theresienstadt under forhold, der var tålelige sammenlignet med udryddelseslejrenes helvede. Få dage efter jødeaktionen aftvang Nils Svenningsen [Udenrigsministeriets direktør] den tyske rigsbefuldmægtigede Werner Best et løfte om, at de danske jøder, der trods alt blev deporteret, ikke måtte videresendes fra Theresienstadt til de tyske dødslejre, et løfte Best under henvisning til de

særlige forhold i Danmark måneden efter fik også Gestapos jødereferent, SS-Obersturmbannführer Adolf Eichmanns personlige tilslutning til.¹⁴

Denne fremstilling er helt igennem ukorrekt af to grunde:

1. Der foreligger ingen dokumentation for, at Svenningsen har aftvunget Best noget løfte.
2. Forhandlingen mellem Best (som repræsentant for det tyske udenrigsministerium) og Eichmann (som den, der i det tyske SS havde ansvaret for organisationen af Holocaust) fandt sted den 2. november i København. Mødets formål var at fastlægge, hvilke kategorier (halvjøder, jøder gift med ariere) af deporterede der skulle være omfattet af deportationen til Theresienstadt, samt at bestemme, hvad der foreløbig skulle ske med de deporterede.

Meget tyder på, at tyskerne netop på dette tidspunkt lagde planerne for det danske besøg i Theresienstadt, der skulle bruges til at skjule de tyske grusomheder.

Den lille vandring blandt nogle af snublestenene i det indre København fortæller en særlig historie. Den drejer sig om, hvorledes den danske politik over for de forfulgte tyske jøder fra 1933-1940 og samarbejdspolitikken efter den tyske besættelse medførte ofre og lidelser blandt jøderne i Danmark.

Den førende danske besættelsesforsker dr. Hans Kirchhoff har skrevet en bog om samarbejdspolitikken. Dens titel er *At handle med ondskaben* (2015). Når man handler med ondskaben, må der ofte betales med menneskeliv. Alt for ofte i historiens forløb er betalingen lagt i jødiske menneskers liv.

Den 15. februar 2015 foran synagogen efter at en dansk palæstinenser havde dræbt den jødiske vagt Dan Uzan.

LITTERATUR

Banke, Cecilie Felicia Stokholm

2005 *Demokratiets skyggeside. Flygtninge og menneskerettigheder i Danmark før Holocaust*. Odense: Syddansk Universitetsforlag 2005.

Fracapane, Silvia Goldbaum Tarabini

2016 *Experiences of Persecution and Ghetto-Life. Danish Testimonies about Theresienstadt*. Berlin: Technische Universität Berlin (upubliceret doktorafhandling) 2016.

Herbert, Ulrich

1996 *Best. Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft. 1903-1989*. Bonn: Verlag J. H. W. Dietz 1996.

Hvidt, Kristian

2001 *De om os – 39 fremmede ser på Danmark fra år 845 til 2001*. København: Udenrigsministeriet 2001.

Kirchhoff, Hans

2005 *Et menneske uden pas er ikke noget menneske. Danmark i den internationale flygtningepolitik 1933-1939*. Odense: Syddansk Universitetsforlag 2005.

2015 *At handle med ondskaben: Samarbejdspolitikken under besættelsen*. København: Gyldendal 2015.

Larsen, Leif og Thomas Clausen
1997 *De forrådte. Tyske Hitler-flygtninge i Danmark*.
København: Gyldendal 1997.

Lidegaard, Bo
2003 *Overleveren 1914-1945. Dansk udenrigspolitik
historie*. Bind 4. København: Gyldendal 2003.

Metz, Steen Axel
2013 "En dansk dreng i Theresienstadt". *Rambam*
2013, nummer 22, s. 100-115.

Rünitz, Lone
2000 *Danmark og de jødiske flygtninge 1933-1940
– en bog om flygtninge og menneskerettigheder*.
København: Museum Tusulanum 2000.

Vilhjamsson, Vilhjamur Örn
2005 *Medaljens bagside – jødiske flygtningeskæbner
i Danmark 1933-1945*. København: Forlaget
Vandkunsten 2005.

NOTER

1. Lidegaard 2003, s. 545.
2. Bogens fulde titel er *Medaljens bagside – jødiske flygtningeskæbner i Danmark 1933-1945* (2005). Se også litteraturlisten.
3. Oplysninger om transporten er meddelt af mange beretninger fra deporterede som eksempelvis Ralph Oppenheim, Johan Grun og Martin Nielsen.
4. Metz 2013.
5. Sompolinskys beretning findes i Yad Vashems arkiv i Jerusalem.
6. Rünitz 2000, s. 209.
7. Hvidt 2001, s. 161.
8. Ibid., s. 154-55.
9. Vilhjamsson 2005, s. 174-182. Enkeltheder om Julius og Irma Baraschs liv i Danmark beror på personligt kendskab til dem.
10. Det er af særlig interesse, at ordren var underskrevet af dr. Werner Best, der senere blev tysk rigsbefuldmægtig i Danmark. Se Herbert 1996, s. 216.
11. Vilhjamsson 2005, s. 83-95.
12. Fracapane 2016, s. 265-270 (Michael Singerowitz' liv er delvis beskrevet ud fra personligt kendskab til ham).
13. Ib Katznelsons *Lad ham dø; 2-årig i Ravensbrück og Theresienstadt* udgivet i 2017 indeholder en skildring af deportationen den 23. november.
14. Lidegaard 2003, s. 545.

UPUBLICEREREDE KILDER

Yad Vashem:

De danske jøders redning under Holocaust af David Sompolinsky (en af de reddede). Arkiv nr. 027/13X (36). En dansk oversættelse ved Bente Batya Melchior foreligger.

Ravensbrück

– den langsomme døds lejr

Da han var to år gammel, kom Ib Katznelson til koncentrationslejren Ravensbrück sammen med sin mor. De overlevede begge to, og han har senere skrevet sine oplevelser ned, interviewet sin mor om dem og fået dem udgivet. For et år siden fandt han imidlertid ud af, at historien om hans ophold langt fra var færdigskrevet. Her beretter han om lejren og de to kvinder, der sikrede hans overlevelse i den.

Af Ib Katznelson

På små lapper papir lykkedes det den franske etnolog Germaine Tillion (1907-2008) både at nedfælde sine observationer i tyskernes største koncentrationslejr for kvinder, Ravensbrück, og at få dem med ud af lejren, da hun kom til Sverige med De Hvide Busser. Noterne med hendes observationer dannede grundlag for hendes bøger om koncentrationslejrens helvede. Samtidig gav de oplysninger om, hvordan jeg både overlevede i lejrens revier¹ og undgik en transport til udryddelseslejrene. Jeg blev reddet af to tjekkiske medfanger, Zdenka Nedvedova og Hilda Synková.

Germaine Tillion kaldte Ravensbrück for ”Den langsomme døds lejr”. Det var Ravensbrück, hun gav det navn, ikke Auschwitz og andre udryddelseslejre, hvor myrderierne af fangerne skete i hastigt tempo og med en ubønhørlig systematik. I Ravensbrück var myrderierne ikke systematiske. Fangerne blev skudt, forgiftet, tæsket og sultet ihjel, og de sidste måneder inden krigens ophør blev de sendt i det gaskammer, der blev etableret i Ravensbrück i januar/februar 1945.

Fotografi af den franske etnolog Germaine Tillion, som var fange i koncentrationslejren Ravensbrück. Cirka 1934.

Ravensbrück blev etableret allerede i 1939 i Tyskland, efter at rigsfører SS Heinrich Himmler havde udpeget området som særligt velegnet, blandt andet fordi beliggenheden betød, at det var nemt for nazitoppen at inspicere lejren. Det var en tvangsarbejdslejr, og den adskilte sig på mange måder ikke meget fra andre lejre. Men Ravensbrück var unik i den forstand, at det var den eneste større lejr for kvinder. I 1940 var der 12 barakker i lejren, i 1945 32, en tekstilfabrik, en lille mandelejr og en ungdomsforvaringslejr ved navn Uckermark, og Siemens & Halske havde en fabrik. Desuden var der en snes elektricitets- og produktionsværksteder, 13 satellitlejre og arbejdskommandoer.

Der er usikkerhed om det samlede dødstal i Ravensbrück, idet mange fanger blev ført til andre lejre for at blive myrdet. Fanger i Ravensbrück blev blandt andet myrdet i mobile gaskamre. De blev henrettet ved skydning, fik gift kamoufleret som sovemedicin. Fanger døde af sult og kulde. Afstraffelse foregik blandt andet ved 25 piske- eller stokkeslag, som ofte blev forøget til 50 og 75, indtil fangerne var døde. Der blev udført medicinske eksperimenter på især polske kvinder. Man skar ind i benmusklerne og kom bakterier ind for at inficere såret. Der kom også glas og snavs i sårene. Infektionen blev så skrabet ud, såret blev rensset og derefter behandlet med forskellige former for sulfonamid. De overlevende efter sådanne eksperimenter blev kaldt ”kaniner”.

Unge kvinder, gravide helt frem til ottende måned, fik foretaget aborter, og da der på et tidspunkt kom så mange til lejren, at SS-personalet ikke kunne overkomme at foretage de mange aborter, fik kvinderne lov til at føde børnene, men man lod dem herefter forbløde. I andre tilfælde snørede man kvindernes bryster sammen, så de var ude af stand til at amme børnene, der så døde af sult. Det var selvklart, at det i øvrigt var næsten umuligt at amme spædbørnene på grund af den dårlige og sparsomme kost, kvinderne fik.

De første fanger i Ravensbrück var tyskere, så østrigere, så tjekker og polakker, som var den største nationale gruppe. Fangerne var kriminelle, asociale, mentalt syge, prostituerede, politiske fanger (de såkaldte NN-fanger, *Nacht und Nebel*) og Jehovas Vidner. Der var fanger af i alt 21 nationaliteter. Det var ikke en lejr specielt for jøder. Efter oktober 1943 var der ikke længere jøder i Ravensbrück, idet Heinrich Himmler havde beordret, at lejren skulle være ”jødefri”. Da vi 10 danske jøder ankom i november 1943, var vi derfor de eneste jøder i lejren. Først i slutningen af 1944, da Auschwitz blev evakueret, kom der et stort antal jødiske kvinder og børn fra Auschwitz til Ravensbrück.

I oktober 1944 kom en ordre fra Heinrich Himmler om, at dødeligheden i Ravensbrück var for lav, og at der skulle dø 2.000 fanger hver måned. Ordren var, at dette dødstal skulle effektueres seks måneder bagud. Da der ikke døde nok, blev et hold på ni sat til at nedskyde

*Ravensbrück, billede taget fra tårnet af kommandanturen.
Den forreste barak til venstre er det revier, der omtales i artiklen.*

et vist antal fanger hver aften, og da det heller ikke var nok, blev der etableret et gaskammer i begyndelsen af 1945. En opgørelse angiver, at der i løbet af Ravensbrücks eksistens var 123.000 kvinder og børn i lejren.²

Aktionen mod de danske jøder og transporterne til Theresienstadt

Set med tyske øjne var nazisternes aktion mod de danske jøder natten mellem den 1. og 2. oktober 1943 en begrænset ”succes”, idet mindre end 300 blev arresteret den aften og nat. De arresterede blev sendt direkte til Theresienstadt. Fra Aalborg blev 83 jøder sendt med tog til Theresienstadt, mens 198 blev sendt med skib fra Langelinie i København. Min morfar og moster var med i den sidstnævnte transport.

Arrestationerne fortsatte de følgende dage, og de tilfangede blev interneret i Horserødlejren. Her ”huserede” Paul Hennig. Han var nazist og blev i 1942 hvervet af Waffen SS. Han var også antisemit og medlem af foreningen Dansk Antijødisk Liga. I 1943 blev han tilknyttet Gestapos jødeafdeling. Hans rolle i Horserødlejren var blandt andet at finde ud af, på hvilken side af de tyske racelove de internerede faldt. Det var afgørende for, om den pågældende kunne løslades eller skulle sendes til Theresienstadt.

Den 13. oktober blev Horserødlejren stort set tømt for

jøder, idet 175 blev sendt til Theresienstadt med tog fra Helsingør, heriblandt min farmor og farfar. Der var så kun omkring 30 tilbage. Nogle blev frigivet, mens andre blev holdt tilbage indtil slutningen af november. Det er uklart, hvorfor nogle af de tilbageholdte ikke kom med transporten den 13. oktober. Det må dog antages, at når mine forældre og jeg samt Corrie og Sven Meyer med deres to sønner Peter og Oluf blev holdt tilbage, har det formentlig haft noget at gøre med, at Paul Hennig har været usikker på, hvorvidt vi var omfattet af bestemmelserne om, hvem der skulle deporteres. Min mormor var født kristen og konverterede sammen med min mor til jødedommen, da min mor var et par år gammel. Og for familien Meyers vedkommende, så var Sven Meyers far jøde, mens moderen ikke var det.

I slutningen af november var vi 19 jøder tilbage i Horserødlejren. Den 23. november fik vi ordre til at pakke sammen og blev sat på et tog i Helsingør. Det vides ikke, hvad der førte til beslutningen om, at vi skulle deporteres. En teori har været, at der var en sammenhæng med et bombeattentat mod Kafé Mokka på Strøget i København. Beslutningen om vores deportation skulle dermed være en slags straffeaktion. Kafé Mokka var meget frekventeret af tyskerne, og den voldsomme eksplosion dræbte fire og sårede 40. Da der gik næsten en måned mellem attentatet mod Kafé Mokka og vores deportation, lyder det ikke troligt, at der skulle være nogen sammenhæng, og der er heller ikke nogen dokumentation, der underbygger det.

Toget standsede i København, og her kom yderligere 31 ikke-jøder med. På vej ned gennem Sjælland standsede toget undervejs flere gange ganske kort. Da vi var i nærheden af Roskilde, sprang tre af jøderne fra Horserød ud af toget og flygtede, uden at de tyske vagtposter opdagede det. Det lykkedes for alle tre at komme til Sverige. Efter overfarten med skib til Tyskland fortsatte toget sydpå. Godt et halvt hundrede kilometer nord for Berlin blev toget standset, og alle blev beordret ud. Mændene blev ført til koncentrationslejren Sachsenhausen. Kvinderne og børnene blev ført til koncentrationslejren Ravensbrück.

Der rejser sig her to spørgsmål, som der ikke er fundet klare svar på. Det ene er, hvorfor transporten blev

afbrudt. Den forklaring, flere fra transporten har givet, er, at skinnelegemet var blevet ødelagt på grund af bombardementer. Det har ikke kunnet dokumenteres, men forklaringen er ikke usandsynlig. I Ole Sten Hansens bog *Bombemål Berlin* anføres, at der var luftalarm på grund af Royal Air Force-bombefly den 23. november mellem klokken 19.26 og 21.19, og derfor er der en vis sandsynlighed for, at disse kan have forårsaget ødelagte skinner.³

Det andet spørgsmål er straks sværere at få hold på. I toget var vi 16 jøder og 31 ikke-jøder. Det er ikke sandsynligt, at planen har været, at de 31 ikke-jøder skulle til Theresienstadt. Det mest oplagte er at antage, at de på et eller andet tidspunkt skulle have været bragt til en kz-lejr undervejs. Men hvilken? Der var andre danske mandlige fanger i Sachsenhausen, så Sachsenhausen kunne under alle omstændigheder have været destinationen. Sachsenhausen har derimod næppe været destinationen for de seks jødiske mænd, herunder min far. Det understøttes af, at fire af dem kom fra Sachsenhausen den 11. januar 1944 via Berlin og videre til Theresienstadt.

I slutningen af november 1943 var der fire danske kvindelige fanger i Ravensbrück, så det kunne have været destinationen for de fire ikke-jødiske kvinder, der var med toget. Men det er ret oplagt, at det ikke var destinationen for de 10 jødiske kvinder og børn. Vi kom da heller ikke ud i selve lejren, men blev interneret i lejrens fængsel, oven i købet på førstesalen i afdelingen for såkaldte prominente fanger. Otte kom den 10. januar 1944 videre til Theresienstadt. Min mor og jeg blev tilbage i Ravensbrück i yderligere knap fire måneder, angiveligt fordi jeg var blevet syg. Det er min mirakuløse redning fra at blive deporteret til en udryddelseslejr, der er denne artikels primære historie.

Ravensbrücks revier

Grunden til, at min mor og jeg ikke blev sendt videre til Theresienstadt den 10. januar 1944 sammen med de øvrige otte jøder, som vi var kommet med fra Horserødlejren, var, at jeg omkring juletid 1943 var blevet syg af – viste det sig – difteri og derfor fjernet fra min

mor og overført til Ravensbrücks revier. I min bog *Lad ham dø; 2-årig i Ravensbrück og Theresienstadt* har jeg beskrevet, hvad der skete, mens min mor og jeg var i Ravensbrück. Men der er et stort tidsmæssigt hul. Det drejer sig om den måneds tid, jeg var fjernet fra hende og indlagt i revierets difteriværelse. Da min mor ikke vidste, hvor jeg var henne, har hun heller ikke kunnet fortælle noget. Da vi senere kom til revieret sammen, blev hun dog klar over, at det var der, jeg havde været.

For at forstå historien og sammenhængen i begivenhederne er det nyttigt at beskrive nogle forhold omkring revieret. Revierets formål var at gøre de arbejdsdygtige fanger raske, så de kunne bruges som tvangsarbejdere igen. Formålet var også at undgå, at smitsomme sygdomme spredte sig i lejren, eller at SS'erne blev smittet, og derudover blev revieret anvendt til at skaffe sig af med alle andre unyttige patienter for at skabe plads til nye fanger. I Ravensbrück var det første revier i to H-forbundne blokke, som lå nærmest ved fængslet. Gradvist blev flere og flere – op til syv – blokke inddraget som revier. Der var i slutningen af 1943 omkring 400 patienter. I løbet af sommeren og efteråret 1944 steg tallet til 2.000.

I slutningen af august 1943 kom den 48-årige læge Percival Treite til Ravensbrück. Hans far var tysk, moderen britisk. Han var gynækolog og *Obersturmführer*. Dr. Treite igangsatte et arbejde med at bringe orden i revieret og forbedre hygiejnen. Han etablerede værelser for smitsomme sygdomme såsom tyfus, difteri og skarlagensfeber. Men mange af værelserne i reviererne var overfyldte, og i afdelingen for dysenteri var patienterne i øverste køje for syge til at bevæge sig, og de måtte ligge i deres egne ekskrementer, som så løb ned i køjen nedenunder.

Dr. Treite beskrives som kold og en bevidst SS'er. Han var helt klart ikke en god, sensibel, humanistisk indstillet mand. Men han var heller ikke sadist, grusom eller brutal. I nogle henseender en korrekt læge og en god tekniker. Der skulle være rene lagner, vaskede hænder og orden i tingene. Men han var også den, der i revieret udvalgte fanger, der skulle henrettes eller føres til andre lejres gaskamre. I retssagerne efter krigen var der modstridende vidneforklaringer om ham. Positive

fra nogle af de fanger, der var blevet raske på grund af ham, men de fleste var negative.

Der kom efterhånden så mange fanger til Ravensbrück, at SS-personalet ikke var tilstrækkeligt, og dertil egnede fanger blev derfor såkaldte "funktionsfanger". Det var fanger, der kunne påtage sig de "hårde" opgaver med at være "stueældste" eller "blokældste", som de blev kaldt. Ofte udførte de opgaver med en grusomhed, der ikke adskilte sig meget fra den måde, SS-personalet var på. Man skal her tænke på, at nogle af fangerne var interneret i lejren, fordi de var kriminelle. I Ravensbrück var funktionsfanger også sekretærer i kontorerne, og andre fungerede efter deres kvalifikationer som læger og sygeplejersker.

Min opdagelse i juni 2019

Som nævnt var jeg alene i revieret, fjernet fra min mor en god måneds tid i december 1943/januar 1944. Jeg kom, som det vil fremgå, tilbage til hende, og vi kom begge tilbage til revieret lidt senere, da min mor også havde fået difteri. Min mor har fortalt, at jeg åbenbart havde været i revieret i den periode, jeg havde været fjernet fra hende. "Min dreng havde jo været der [i revieret]. Det var der, han havde været i den tid, hvor han havde været væk. Så de [de andre syge fanger] kendte ham og havde åbenbart taget sig af ham".⁴

For nogle år tilbage forpassede jeg desværre en mulighed for eventuelt at få noget mere at vide om den tid, jeg havde været i revieret alene. Jeg skrev i 2003 en kronik i *Politiken* om min mors og mit ophold i Ravensbrück, og blev da ringet op af en mig ubekendt dame, Emma Florentine Kristensen, der fortalte, at hun havde set mig i Ravensbrück i 1944 og kunne huske mig.

Emma Florentine Kristensen fortalte, at hun havde set mig gennem vinduet i revieret. Både hun, der var 19 år dengang, og nogle andre danske unge piger var blevet meget optaget af nyheden om, at der var kommet et dansk barn til lejren. I årene efter krigen havde hun tit tænkt på mig, når hun så et toårigt barn, og var gået ud fra, at jeg var død. Stor var overraskelsen derfor, da hun pludselig så et billede af mig i avisen som "en ældre

gråskægget herre”. Vi aftalte, at jeg skulle besøge hende, men det blev desværre ikke til noget med det samme, og så blev sedlen med navn og telefonnummer væk. Den fandt jeg først i 2012 i forbindelse med en flytning, og da var Emma Florentine Kristensen desværre død.

Et stykke tid efter min bog *Lad ham dø; 2-årig i Ravensbrück og Theresienstadt* var udkommet i 2017, forærede min engelske svigerdatter mig den britiske journalist og forfatter Sarah Helms bog *Ravensbrück: Life and Death in Hitler's Concentration Camp for Women*. Jeg følte på det tidspunkt, at jeg havde fået nok af at læse om Ravensbrücks rædsler, og at jeg gennem min mors beretninger havde fået alt at vide om, hvad der var sket med mig i Ravensbrück. Så Sarah Helms bog på godt 500 sider fik lov til at stå urørt på min reol.

Der stod den indtil juni måned 2019, hvor jeg af en eller anden grund begyndte at læse den og pludselig faldt over et afsnit på side 337-338, som rystede mig. Der stod:

På omkring samme tidspunkt observerede Germaine Tillion, den franske etnolog, i hemmelighed dr. Treite, da han personligt valgte et lille barn til døden. Germaine lå i værelset for infektionssygdomme og var ved at komme sig efter sin difteri-infektion, da Treite til hendes overraskelse kom ind. SS'ere kom sjældent ind på værelset af frygt for at blive smittet, men Treite viste ingen frygt og gik over til en barneseng, hvor der lå et toårigt jødisk barn. Drengen – en dansker, som formentlig var blevet adskilt fra sine forældre – var ankommet med den nylige transport. Én af Zdenkas hjælpere havde taget sig af ham. Treite tog barnet forsigtigt op for at undersøge ham. Han vidste ikke, at han blev iagttaget. Treite ”viste ømhed over for barnet og gav endda den lille dreng et æble”, men næste dag var drengen væk, og Germaine fik senere at vide, at Treite selvsamme dag havde skrevet hans navn på listen med dem, der skulle sendes til Auschwitz.⁵

Der var ikke andre danske jødiske børn i Ravensbrück på det tidspunkt, og jeg havde difteri. De to andre jødiske børn Peter og Oluf Meyer, der kom til Ravensbrück med samme transport som os, var som nævnt ført til

Theresienstadt allerede den 10. januar 1944. Der er ingen tvivl om, at ”historien” drejer sig om mig.

Heldigvis var der et godt noteapparat i bogen, og det var derfor ikke svært at konstatere, at informationen stammede fra en bog fra 1946 skrevet af Germaine Tillion, der også var fange i Ravensbrück.

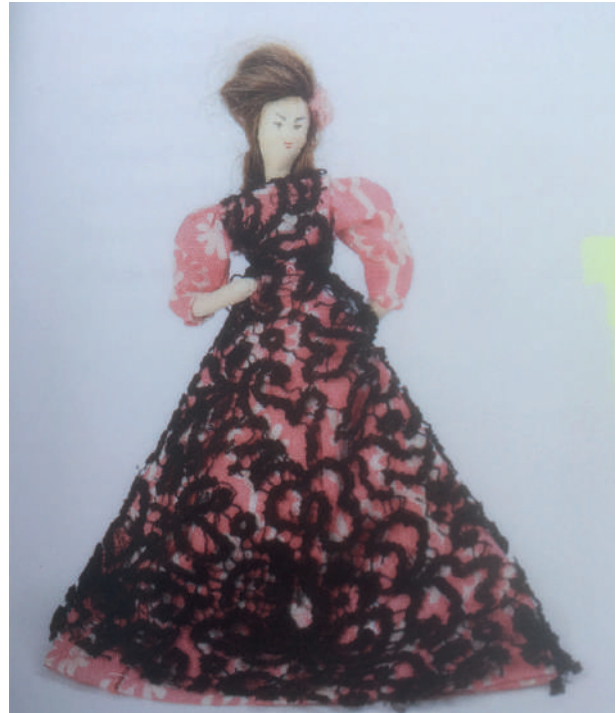
Der kom ganske mange franske fanger til Ravensbrück, omkring 8.000. Den 21. oktober 1943 ankom Germaine Tillion. Hun var som etnolog trænet i at observere mennesker og kulturelle sammenhænge, og da hun kom til lejren, besluttede hun sig for at lære koncentrationslejrssystemet at kende. Germaine Tillion delte sin viden om lejrens forfærdelige logik med andre fanger. Hun sagde, at dét at overleve var den ultimative sabotage. Og hvad gør man for at overleve? ”Man gemmer sig i lejrens revier”,⁶ har hun fortalt og nævnt allerede i den operette, som hun skrev i Ravensbrück, og som er nævnt senere i denne artikel. Hun observerede mange forhold under sit ophold i Ravensbrück og skrev efter krigen flere bøger om dem. Der er også bøger, hvor hun i samtaler med andre fortæller om opholdet og forholdene. Havde det ikke været for hende, ville mine omkring fem uger i revieret, dødssyg og alene uden min mor, have været totalt ukendt for mig.

Germaine Tillion var med i en modstandsgruppe i Paris. Gruppen blev forrådt, og efter et langt ophold i Fresnesfængslet i Paris blev hun ført til Ravensbrück. Da hun ankom, var hun meget syg. Hun havde difteri, dobbelt ørebetændelse, skørbug og problemer med lungerne. Hun kom i karantæne. Blokældste sendte hende til revieret, hvor en tysk læge sagde, at hun ikke havde skarlagensfeber, hvorfor han beordrede hende ud. To fanger bar Germaine Tillion tilbage til barakken. Hun var mere eller mindre bevidstløs og havde efterfølgende ingen erindring om, hvad der skete. Senere fandt hun ud af, at blokældste havde en aftale med funktionsfangen, børnelægen Zdenka Nedvedova (1908-1998), om, at hun skulle lægges på en bære, have en stivkrampeindsprøjtning og føres tilbage til revieret og anbringes i difteriværelset.

Zdenka Nedvedova var fange i Ravensbrück og fungerede som børnelæge.

Børnelægen Zdenka Nedvedova er en helt central person i den sammenhæng og også for min historie. Hun og hendes mand, der også var læge, var med i den tjekkiske modstandsbevægelse. Deres gruppe blev afsløret, og de kom begge i fængslet Pankrác i Tjekkoslaviet. Efter en tid blev de interneret i Theresienstadt. Her blev de begge syge med tyfus. Zdenka Nedvedova overlevede, mens manden døde. Hun blev herefter ført til Auschwitz og herfra senere til Ravensbrück, hvortil hun kom i august 1943 og fik fangenummeret 22068. Zdenka Nedvedova var, ligesom mange af de andre tjekkiske fanger, kommunist, og det er ikke uinteressant for historien. Herom lidt senere. Zdenka Nedvedova blev af de andre fanger kaldt lejrens sol på grund af sin utrættelige indsats for sine medfanger. Et eksempel på taknemmeligheden fra andre fanger er den dukke, som en anden fange, Lise London (1916-2012), gav hende i fødselsdagsgave i august 1944. Lise London fabrikerede den af stumper af vævet stof og hår. Det viser også lidt om den opfindsomhed, fangerne udviste for at fabrikere små ting i det skjulte af, hvad de nu måtte finde i lejren. Dukken er at finde i museumsudstillingen i Ravensbrück.

Zdenka Nedvedova fik denne dukke, som Lise London havde lavet til hende i fødselsdagsgave.

Germaine Tillions beretninger

I Ravensbrück lykkedes det Germaine Tillion at få fat i små lapper papir, hvorpå hun nedskrev sine observationer. Hun gemte dem selv for sin nære veninde og medfange, Anise Postel Vinay (1922-2020), der var kommet til Ravensbrück sammen med Germaine Tillion. Anise Postel Vinay var også i lejren, fordi hendes modstandsgruppe var blevet afsløret. Germaine Tillion fik forunderligt nok også mulighed for at skjule nogle filmruller med billeder af de polske "kaniner". Både de gemte lapper med noter og filmrullerne fik hun med, da hun blev reddet ud af Ravensbrück og kom med De Hvide Busser til Sverige. Disse vigtige fotografier, der dokumenterer nogle af uhyrlighederne i Ravensbrück, var forsvundet i mere end 20 år og blev fundet af en tysk forsker i et kommunalt arkiv i Gdansk.

Germaine Tillions Ravensbrück-bog fra 1946 er i udvidet form udkommet i 1973 og i 1988, efterhånden som der kom flere og flere oplysninger frem om Ravensbrück, dels fra overlevende, dels fra de syv retssager, der i perioden 1946-1948 blev ført mod de ansvarlige for myrderierne

i Ravensbrück. Efter at have læst om Germaine Tillion i Sarah Helms bog fik jeg selvfølgelig omgående fat på hendes bog (1988-udgaven). Her skriver hun:

I difteristuen så man aldrig SS'erne, og det var for at få en slags frirum, at en af Zdenkas venner havde valgt at komme der. Hun tog sig af en køn lille dansk jødisk dreng på to et halvt år, meget sød og artig; hun [Zdenka Nedvedovas ven, Hilda Synková – omtales senere] sørgede også for, som jeg sagde, at de [andre fanger] ikke stjal skålen med varmt vand, hvor klumper af rutabagas [en rodfrugt] svømmede. De blev fordelt mellem os med et stykke brød, som jeg ikke kunne spise [på grund af difteri kunne hun næsten ikke synke og var helt afhængig af, at brødet blev blødt op i vand, for at det kunne glide ned].

Jeg så SS-lægen, Treite, blidt undersøge det lille danske barn. De var blot en meter fra mig. Lægen havde taget et æble med til barnet, som han den samme dag indskrev på listen over dem, der skulle sendes til Auschwitz. Imidlertid kunne han ikke være uvidende om, hvad Auschwitz ville medføre for den lille dansker.⁷

Dr. Treite havde af en eller anden grund stor respekt for Zdenka Nedvedova. Han beordrede hende på et tidspunkt til at samle urin fra gravide kvinder og sprøjte det ind i en anden gruppe gravide som led i et af sine mange medicinske eksperimenter. Hun byttede i det skjulte urinen ud med saltvand, men dr. Treite opdagede det og truede

Fotografi af Ib Katznelson, "det lille danske barn".

hende med 25 piskeslag. Denne straf kunne være dødelig, og som tidligere nævnt fik fangerne ofte flere piskeslag, indtil de døde. På dr. Treites trussel reagerede Zdenka Nedvedova ved at sige, at hun som medicinsk student på Karls Universitetet i Prag havde lært, at man skulle respektere patienterne. Dr. Treite endte med at se

gennem fingre med ombytningen, ligesom han stiltiende accepterede andre ting, Zdenka Nedvedova gjorde for at lindre fangernes lidelser.

Men hvem var den ven, som både Germaine Tillion og Sarah Helm nævner, der tog sig af mig? Det er værd at hæfte sig ved en lille, men ikke ubetydelig forskel i Sarah Helms og Germaine Tillions tekster, hvilket i første omgang, da jeg kun havde læst Sarah Helms bog, gjorde, at jeg fandt det håbløst at finde ud af, hvem det drejede sig om. Sarah Helm skriver "en af Zdenkas hjælpere",⁸ hvilket indikerer, at Zdenka Nedvedova havde et antal kvindelige fanger, der hjalp hende. Det ville være som at lede efter en nål i en høstak at finde ud af, hvem det kunne være. Germaine Tillion skriver derimod "en af Zdenkas kammerater".⁹ Altså en person, der åbenbart var mere en ven end blot én blandt flere "hjelpe". Uanset denne lille forskel i teksterne er der næppe tvivl om, at der var mange fanger, der hjalp Zdenka Nedvedova.

Jeg havde ikke tidligere hæftet mig særligt ved, at min mor fortalte, at det var en tjekkisk sygeplejerske, der talte både tysk og fransk, som kom tilbage med mig til fængslet. Det gav mig naturligvis et hint om, hvordan jeg skulle gå videre med at identificere Zdenka Nedvedovas "kammerat". Den tyske historiker og politolog Christl Wickert har lavet en undersøgelse af 226 fanger, der fungerede i revieret i Ravensbrück. Kontakten med hende gav ingen nærmere information, men af det uddrag af undersøgelsen, jeg havde set, kunne jeg regne mig frem til, at 20 tjekkiske fanger fungerede som funktionssygeplejersker.¹⁰ Jeg fandt frem til nogle af navnene, og for at få mere at vide om dem læste jeg den tyske forfatter og filmproducent Loretta Waltz' bog *Die Frauen von Ravensbrück* og så en del af hendes videoarkiv med interviews med tidligere fanger.

Jeg fik ad den vej fundet frem til Zdenka Nedvedovas kammerat, en tjekke, der talte både tysk og fransk. Det var Hanka Houskova. Ved hjælp af arkivet i Ravensbrück fik jeg også en del yderligere materiale om hende, men der var ikke noget, der pegede specifikt mod difteriværelset eller mod Zdenka Nedvedova. På den anden side talte hun både tysk og fransk, hvad ikke var særlig sædvanligt

for tjekker. Så jeg var alligevel overbevist om, at det var hende, der var Zdenka Nedvedovas kammerat. Houskova var også en, der hjalp andre, og da fangerne i Ravensbrück i april 1945 blev beordret på en dødsmarch væk fra lejren, insisterede både hun og Zdenka Nedvedova på at blive tilbage for at hjælpe dem, der var for syge til at forlade Ravensbrück.

Da jeg skulle til at sammenfatte historien om Houskova, fik jeg en opringning fra Sarah Helm, som fortalte, at hun var sikker på, at jeg var på vildspor. Sarah Helm var overbevist om, at det i stedet var en tjekkisk fange, Hilda Synková (1906-1949), der havde taget sig af mig. Mere end en måneds efterforskning havde åbenbart været mere eller mindre spildt. Germaine Tillion fortæller selv i sin Ravensbrück-bog, at Hilda Synková talte fransk, så hun i den første tid i revieret fik meget at vide om lejren gennem hende.¹¹ Og Sarah Helm havde som led i forberedelserne til sin bog om Ravensbrück en samtale med førnævnte Anise Postel Vinay og vidste derfor, at Hilda Synková, ud over fransk, også talte tysk.

Nu gik mine anstrengelser så ud på at få mere at vide om Hilda Synková. Arkivet i Ravensbrück havde ikke noget materiale om hende, og i litteraturen om Ravensbrück er hun stort set kun nævnt i et par sammenhænge som "Hilda", indimellem også med efternavnet Synková, men stort set uden at man får nogen særlig information om hende. Søgning på internettet gav kun et enkelt ubrugeligt hint. Det var en frigivet CIA-rapport fra 1952, hvor der var en omtale af Hilda Synková i relation til stridighederne mellem det tjekkiske og slovakiske kommunistparti. Kontakter til dr. Pavla Plachá, Institut for studier af totalitære regimer i Prag, og dr. Anna Hájková, lektor i moderne kontinentaleuropæisk historie ved University of Warwick, gav en vigtig oplysning, nemlig at Hilda Synkovás rigtige fornavn var Matylda. Og med den oplysning var det straks muligt at finde flere informationer om hende.

Hilda Synková var også politisk fange, aktiv kommunist og leder af de tjekkiske kommunister i Ravensbrück. Hun arbejdede som ung i fagbevægelsen og udgav i 1930'erne sammen med sin mand Otto Synek det illegale kommunistiske magasin *Delnik*. De blev derfor begge fængslet

Hilda Synková før Ravensbrück (1938).

Hilda Synková efter Ravensbrück (1945).

i Prag i en periode. Efter løsladelsen kom de med i den kommunistiske modstandsbevægelse og blev arresteret af Gestapo i februar 1941. Otto Synek blev henrettet i 1941. Hilda Synková kom til Prankrac-fængslet i Prag og blev derfra i januar 1942 deporteret til Ravensbrück, hvor hun fik fangenummeret 9543. Hun blev funktionsfange og arbejdede blandt andet i det patologiske laboratorium i Ravensbrück. Hun fik angiveligt på et tidspunkt difteri, men blev helbredt og var derfor immun og kunne relativt risikofrit opholde sig i difteriværelset. Der søgte hun ”tilflugt” for at kunne hvile sig og få fred for omgangen med SS’erne.

Det tætte forhold mellem Zdenka Nedvedova og Hilda Synková er omtalt flere steder. Det kommer eksempelvis tydeligt frem i Lise Londons bog *La mégère de la Rue Daguerre; Souvenirs de résistance*. Hun fortæller blandt andet, at flere af fangerne i blok 21 havde høj feber og var for syge til at stå op. Det lykkedes Zdenka Nedvedova at få de mest syge indlagt på revieret, da hendes ven Hilda Synková bad hende om det. Zdenka Nedvedova instruerede Hilda Synková i, hvordan hun skulle behandle andre af de syge fanger. Lise London fabrikerede også en dukke til Hilda Synková i taknemmelighed over hendes indsats for at hjælpe fangerne i blok 21. Hun fortæller, ”at det var under disse plejeaktioner, jeg lavede en meget smuk dukke til Hilda, hvis hår jeg lavede med en blond hårtot fra Paulou [en af de andre fanger, Paulette Laugery]”.¹²

I vinteren 1944/45 skrev Germaine Tillion i hemmelighed en operette *Le Verfügbare aux Enfers* (*Verfügbare* i underverdenen). *Verfügbare* betegner dem i lejren, der ikke var tildelt en arbejdskommando, men var ”tilgængelige” for de dårligste arbejdsopgaver. Ved det canadiske Université Laval har Elisa Gaudreau skrevet en afhandling om operetten, som hun betegner som en løftestang af modstand i koncentrationslejren. Hun noterer blandt andet, at Hilda Synková, der betegnes som en meget nær ven af Germaine Tillion, ikke er nævnt i operetten, hvad mange andre fanger er. Et fremtrædende medlem af Association Germaine Tillion, som har arbejdet sammen med Germaine Tillion, har imidlertid fortalt mig, at de kvindelige personer i operetten bevidst kun er franske kvinder, der synger om deres håb om at vende tilbage

til deres land, og som fortæller om deres engagement i den franske modstandsbevægelse.

Ved læsning af flere af Germaine Tillions bøger blev jeg overbevist om, at Sarah Helm havde ret. Hilda Synková måtte være den tjekkiske sygeplejerske, der talte både tysk og fransk, som min mor havde nævnt. I den litteratur, de overlevende fra Ravensbrück har skrevet efter krigen, er der talrige observationer af de mest forfærdelige ting. Min historie er en af de få, som Germaine Tillion gentager i flere bøger, omtaler i interviews og i samtaler med andre. For at nævne et par eksempler: hun fortæller historien i en samtale med Ariane Laroux, der gengiver den i bogen *Dejeuners chez Germaine Tillion*.¹³ Hun omtaler den i bogen *Fragments de vie*¹⁴ og i *Dialogues*,¹⁵ og den er med i en artikel af Alison Rice: *Déchiffrer le silence: A Conversation with Germaine Tillion*.¹⁶

I bogen *Ravensbrück* giver Germaine Tillion sådan set selv forklaringen på, hvorfor netop den episode har gjort så stort indtryk på hende. Ud over at det var hendes første erindring fra Ravensbrück, så fremhæver hun absurditeten i det, der foregik i lejren. I samme revier præcis et år senere blev snesevis af syge helt bevidst forgiftet og andre hevet ud af sengene, tyndt påklædt, og ført over på den anden side af den mur, der adskilte lejren fra krematorieovnene, fortæller hun. Selvfølgelig konstaterer hun også absurditeten ved, at dr. Treite, som normalt aldrig kom i difteriværelset, alligevel kom ind, gav mig et æble, tog mig op på knæet og så skrev mig på deportationslisten til Auschwitz.

Det fører for vidt at citere alle de steder, historien er fortalt, så jeg vil nøjes med at gengive nogle yderligere informationer om blandt andet Hilda Synková i relation til mig. Germaine Tillion fortæller om difteriværelset, at det var et lille værelse med køjer i to etager og ikke i tre etager som i barakkerne, hvor hver syg patient havde egen madras og rene lagner. De fanger, der fungerede som læger, havde medikamenter, og difteripatienterne blev behandlet med omhu af Zdenka Nedvedova og hendes hjælpere fra morgen til aften. Hilda Synková havde installeret Germaine Tillion i en seng ved siden af sin egen i difteriværelset i revieret. Hun passede omhyggeligt på et glas vand og et stykke brød, som

Germaine Tillion kunne få, når hun kom til bevidsthed. Som tidligere nævnt kunne Germaine Tillion på grund af sin difteri kun få lidt brød ned, når det var delvist opløst i vand. I samtalebogen med Laroux fortæller Germaine Tillion:

Mellem de to senge havde Hilda anbragt en lille dreng på to et halvt år, som havde difteri. En skøn lille dansk jødisk dreng. Hilda tog sig af den lille dreng, som kaldte hende ”tante”. Mærkeligt nok fandt de ud af, hvad han kunne spise.¹⁷

Og hun fortsætter:

Han var mere end sød, han var køn, han kunne gå, en vidunderlig lille dreng på to et halvt år, så køn og sød, at Treite, som var revierets overordnede SS'er, en dag gav ham et æble. En uge senere så jeg endnu engang dr. Treite med ømhed tage den lille dreng op på sine knæ, idet han sagde: ”Han er helbredt, man kan sende ham til Auschwitz”.¹⁸

Til dette kommenterer Germaine Tillion: ”Ah! Hvorfra han ikke kommer tilbage!”, og tilføjer:

Det er fuldstændig uforståeligt. Han giver den lille dreng et æble, og så sender han ham til Auschwitz. Jeg kan stadig se for mig den bevægelse, hvormed han tog dette barn på sine knæ, jeg var to meter fra ham. En dag sagde den lille dreng det tyske ord for kage ganske svagt i Hildas øre. Hun havde selvfølgelig ingen kage. Han sagde ”brød”, og selvfølgelig gav Hilda ham et stykke af sit brød. Det husker jeg klart.¹⁹

Da Hilda Synková blev arresteret af Gestapo i 1941, tog hendes svigerinde Hedvika Sládková og svogeren sig af hendes datter Hanka (1938-1999). Datteren var på det tidspunkt på næsten samme alder, som jeg var, da Hilda Synková tog sig kærligt af mig i revieret i januar 1944.

Den sorte transport

I begyndelsen af februar 1944 var en gruppe på 800 franske kvinder på vej til Ravensbrück. For at få gjort

plads til dem skulle det samme antal fanger sendes til Auschwitz. Derfor blev der lavet en liste med navnene på 800 fanger, der skulle transporteres videre. Det var den liste, dr. Treite angiveligt skrev mig på, og som Germaine Tillion fortæller, kunne ”Treite ikke være uvidende om, hvad Auschwitz ville medføre for den lille dansker. Han kom ikke tilbage”.²⁰ Germaine Tillion har selvfølgelig ikke været i tvivl om, at jeg var kommet med den transport, og at jeg som følge deraf var død.

Det var fra Hilda Synková, at Germaine Tillion fik at vide, hvad der skete med de transportere, som jeg ifølge hendes udsagn skulle have været med. ”Sorte transportere” blev de kaldt. De ofre, der var udvalgt til transporterne, blev lukket ind sammen med de psykisk syge i et værelse i revieret, hvorefter de kom op i lastbiler. Der foreligger modstridende oplysninger om den transport, som afgik i starten af februar 1944, og som Germaine Tillion betegner som den største sorte transport fra Ravensbrück. En polsk fange taler om 1.000 fanger, heraf 300 polakker og 40 børn. En anden nævner tallet 800, heraf 30 børn. Fangerne, som skulle med, var kvinder lidt op i alderen eller kvinder, som var syge. Transporten viste sig at gå til udryddelseslejren Majdanek og ikke til Auschwitz.

Det lykkedes SS'erne i forbindelse med evakueringen af Ravensbrück at destruere praktisk talt alle lejrens dokumenter. Så listen med de 800 navne findes ikke længere. Jeg har derfor spurgt arkivet i Majdanek, om de skulle have en sådan liste. Men resultatet var det samme. De fleste dokumenter i Majdanek nåede nazisterne også at destruere. Baseret på vidneudsagn fra polske kvinder, der hjalp med at modtage og registrere transporten, vides det, at omkring 780-800 kvinder og børn kom fra Ravensbrück den 9. februar 1944. Fangerne var udmattede ved ankomsten, syge med tuberkulose og mange andre sygdomme. Mange var døde allerede under transporten, og mange døde i løbet af de første uger i Majdanek. Kun få overlevede.

Men hvorfor kom jeg ikke med i den transport? En mulighed kan have været, at nogen fik mig slettet af listen, men da listen ikke længere findes, kan det naturligvis ikke dokumenteres. Der er imidlertid en anden og mere sandsynlig forklaring. Min mor sad

isoleret i cellen i fængslet uden kontakt med andre. Jeg kom tilbage til hende, og hun fortæller, at jeg stadig var syg, selvom dr. Treite ifølge Germaine Tillion åbenbart har sagt det modsatte. Min mor har fortalt, at det var en tjekkisk sygeplejerske, der talte både tysk og fransk, der kom tilbage med mig, og at hun kort tid efter selv fik difteri. Det kan ikke have været andre end mig, der har smittet hende, og alt tyder derfor på, at jeg er blevet fjernet fra revieret i hast, selvom jeg stadig var smittebærer, formentlig for at få mig væk fra den sorte transport. Det mest oplagte er, at det har været Hilda Synková og Zdenka Nedvedova, der har sørget for at få mig bragt tilbage til fængslet, væk fra den sorte transport. De har reddet mig fra døden i Majdanek.

Ravensbrücks befrielse

Krigen nærmede sig sin afslutning, og De Hvide Busser var i hektisk aktivitet for at redde fanger ud af koncentrationslejrene. Svenskeren John Bengtsson var chauffør på en af busserne, der kørte i pendulfart for at hente fanger ud af Ravensbrück. Han beretter, at det var noget af det værste, han havde været med til:

Det var den første lejr, hvor vi fik lov til at køre busserne ind på appelpladsen. I baggrunden stod en brændestabel. 75-100 meter lang og et par meter høj. Vi troede, det var brænde, men det var kvindeligt, der var stablet hen til krematoriet. Fangerne skulle selv køre dem ind i krematoriet og brænde dem.

Så kørte vi ellers frem og tilbage mellem de danske grænsebyer Padborg og Kruså og til Ravensbrück i en uges tid. Vi kørte dag og nat og tog piller for at holde os vågne. Vi var rødjede. Men vi gav os ikke, for vi havde fået ordre til, at vi skulle tage så mange fanger som muligt med fra lejren.

Så kørte vi den sidste tur fra Ravensbrück. Vi måtte ligge i bivouak om natten. De engelske fly var i gang med et frygteligt bombardement. Ved den mindste bevægelse fyrede de en maskingeværssalve af. Vi lå i bivouak med 1.200 fanger inde i en skov og med

busser og biler. Jeg troede, at mine tænder ville rasle ud, så meget som de klaprede. De enorme trætoppe brændte op som tændstikker og faldt rundt om os. Det stod på hele natten. Jeg tænkte, "hvad laver jeg her". Men dagen efter var det glemt. Så kørte vi i ét stræk til den danske grænse.²¹

Polske Sarah Rogozinsky, der også kom med busserne fra Ravensbrück, beretter: "Pludselig så vi busser med røde kors på taget. Så sagde vi: 'Nu vil tyskerne dræbe os og sige, at det var Røde Kors, der gjorde det'. Så jog de os ud og op i bilerne".²²

Ravensbrück blev befriet af de sovjetiske styrker den 30. april 1945.

Efter krigen

Efter krigen var der hele syv retssager vedrørende krigsforbrydelserne i Ravensbrück, de såkaldte Hamburg-Ravensbrück-retssager. De anklagede var SS-officerer, læger i lejren, mandlige og kvindelige vagter og tidligere funktionsfanger, som havde mishandlet andre fanger. Dr. Treite blev anklaget i den første retssag, der fandt sted fra december 1946 til februar 1947. Nogle tidligere fanger, som var blevet raske som følge af dr. Treites behandling, var indkaldt som vidner for ham. Deres vidneudsagn gav anledning til vrede og harme hos andre tidligere fanger. Den 6. september 1946 afgav Zdenka Nedvedova vidneudsagn under ed til en krigsforbryderundersøgelsesenhed i Prag om dr. Treites eksperimentelle operationer.²³ Da de uhyrligheder i Ravensbrück, som dr. Treite havde været medvirkende til, blev oprullet, blev det for meget for hans forsvarer, som bad om at blive fritaget for at forsvare ham. Dr. Treite blev sammen med ni andre tiltalte dømt til døden, men han nåede at begå selvmord i cellen forinden.

Germaine Tillion overlevede opholdet i Ravensbrück. Dét at overleve er den ultimative sabotage, er hun som nævnt refereret for at have sagt, men alligevel måtte hun se sin mor komme i lejrens gaskammer i marts 1945. Germaine Tillion kom med De Hvide Busser til Sverige i april 1945. Hun havde taget en del noter i Ravensbrück, noter, som hun fik med til Sverige

SS-legen Percival Treite ved Hamborg-retssagen 1947.

sammen med billederne af de polske ”kaniner”. Germaine Tillion døde i 2008. I maj 2015 blev hun, sammen med tre andre franske modstandsfolk, blandt andre Charles de Gaulles niece, som også var fange i Ravensbrück, hædret af den daværende franske præsident François Hollande. Kister med jord fra deres respektive gravsteder blev ved en meget smuk ceremoni ført til Pantheon i Paris, som er et monument til ære for Frankrigs store mænd og kvinder. På YouTube kan man se hele ceremonien og høre den franske præsidents hædrende ord om de fire franske mænd og kvinder.²⁴

Zdenka Nedvedova genoptog efter krigen sit arbejde som pædiater i Prag. Hun fortsatte også med at være politisk aktiv i kommunistpartiet. I 1968 fordømte hun imidlertid den sovjetiske besættelse af Tjekkoslaviet og forlod kommunistpartiet. Hun døde som næsten 90-årig i 1998. Jeg har et billede af Zdenka Nedvedova og hendes familie, som jeg har fået af hendes barnebarn Kateřina Marková, der fortalte mig, at hun beundrede sin mormor. Det har ikke været muligt for mig at få kontakt med Zdenka Nedvedovas datter, da hun er syg og kun kan kommunikere med Marková.

I en meget lang artikel med forord af Bärbel Schindler-Saefkow, hvis mor kom til Ravensbrück i 1944, har Zdenka Nedvedova skrevet om sine erindringer fra Ravensbrück i *JahrBuch für Forschungen zur Geschichte der Arbeiterbewegung*. I artiklen omtaler hun mange af de kontakter, hun havde med andre fanger i Ravensbrück. I lyset af det tætte samarbejde mellem hende og Hilda Synková i Ravensbrücks revier forekommer det mærkeligt, at hun – ligesom Germaine Tillion i den ovenfor nævnte operette – ikke nævner Hilda Synková med et eneste ord. Også her kan det være værd at hæfte sig ved endnu en af Germaine Tillions observationer.²⁵ Hun konstaterede, at politiseringen var meget udbredt i den tjekkiske modstandsbevægelse, og at Zdenka Nedvedova og Hilda Synková sandsynligvis var i hver sin lejr i den kommunistiske bevægelse. Hilda Synková var med i klanen af modstandere af ikke-kommunisten Edvard Benes, der var leder af den tjekkiske eksilregering i London. Germaine Tillion noterede sig, at de to, på trods af at de tilhørte forskellige fraktioner af den kommunistiske bevægelse, arbejdede tæt sammen i Ravensbrück.

Et eksempel på Hilda Synkovás partitro engagement er en bemærkning, hun kom med lige efter Milena Jesenkas død (1896-1944). Milena Jesenka var tjekkisk journalist og forfatter og Franz Kafkas store kærlighed. Hun var også fange i Ravensbrück og havde ikke noget godt helbred. Både Zdenka Nedvedova og dr. Treite forsøgte at redde hendes liv. Hun døde på grund af nyresvigt i Zdenka Nedvedovas arme den 17. maj 1944. Hilda Synková kommenterede hendes død ved at sige, at det var godt, hun var død, for der var ikke plads til hende og hendes lige i det ”Nye Prag”.²⁶ Selv under fangenskab i Ravensbrück drømte Hilda Synková åbenbart om et partitro kommunistisk styre i Tjekkoslaviet efter krigen.

Hilda Synková fortsatte med at være politisk aktiv i kommunistpartiet efter krigen. Hun blev i marts 1946 valgt til centralkomiteén i kommunistpartiet og blev parlamentsmedlem. I 1948 blev hun viklet ind i kredsen af de hårdeste folk i partiet, blandt andet Viliam Široký, som var agent i det sovjetiske sikkerhedssystem. Han betragtes som en af hovedagenterne i den bolsjevistiske

terror i Tjekkoslavakiet og sørgede for likvidering af de demokratiske opponenter i kommunistpartiet. Efter 1948 var han også ansvarlig for en serie kampagner og udrensninger inden for partiet. Hilda Synková blev viceminister for arbejderbeskyttelse og sociale forhold i juli 1949.

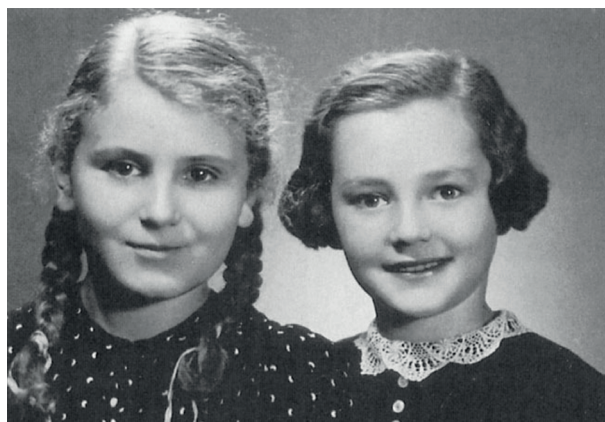
Hilda Synková's engagement i det kommunistiske magtapparat er også demonstreret ved en begivenhed i 1948. Nogle tjekker, der var forblevet loyale mod Edvar Benes, blev arresteret, heriblandt en kvinde ved navn Milena (ikke Milena Jesenká, som er nævnt ovenfor), der også havde været fange i Ravensbrück. Germaine Tillion var medunderskriver på en henvendelse til Tjekkoslavakiets præsident, hvori han blev anmodet om at benåde Milena. Det fik Hilda Synková til at fare i blækhuset og beskyldte sin nære veninde fra Ravensbrück, Germaine Tillion, for at blande sig i indre tjekkoslavakiske forhold. Germaine Tillion svarede, at hun ikke ønskede at blande sig i domfældelsen af Milena, men at hun blot i al respekt havde henvendt sig til den tjekkoslavakiske præsident og opfordret ham til at bruge sin ret til at benåde en kvinde, der var syg, og som havde lidt så meget – ”hvad ikke mindst du og jeg ved”,²⁷ skrev hun til Hilda Synková.

I Ravensbrück havde Lise London og Hilda Synková planlagt, at de ville ses med deres døtre, ”når de engang var vendt tilbage til livet”.²⁸ Men Hilda Synková var bevidst om, at også omstillingen fra fangenskab til frihed kunne være problematisk. En tomhed ville indfinde sig. De mødtes i Prag i 1946, og der blev taget et dejligt billede af deres to piger Françoise og Hanka. Lise London besøgte Hanka i Tjekkoslavakiet engang i 1970'erne og så, at den dukke, som hun havde lavet til Hilda Synková i Ravensbrück i 1944, var placeret nærmest som et relikvie i en vitrine i Hankas hjem. Hilda Synková's børnebørn har ingen erindring om dukken og ved derfor ikke, hvad der er blevet af den. Derimod har de et broderet lommetørklæde, som Hilda Synková fik sendt til deres mor fra Ravensbrück. Flere år senere i 1983 mødte Hankas børn Martin og Marketa, der på det tidspunkt var henholdsvis 18 og 16 år, Lise London i Paris. Hun tilbød dem at blive i Frankrig, men deres mor var syg, og de ønskede at vende hjem.

Hilda Synková's datter Hanka voksede op uden sine forældre. Hun mistede som nævnt sin far, da hun var tre år gammel, og hun var otte år, da krigen sluttede, og hun blev genforenet med sin mor. Det har i sig selv været en traumatiseret barndom, og det blev nok ikke bedre af moderens nærmest fanatiske engagement i den kommunistiske bevægelse. Hilda Synková's breve til datteren emmede af bolsjevistisk indoktrinering, og afslutningen på brevene var nærmest som en hilsen fra partikammerat til partikammerat. Knap to måneder efter sin 11-års fødselsdag mistede Hanka også sin mor. Den 3. august 1949 blev Hilda Synková fundet død i sin

Det broderede lommetørklæde, som Hilda Synková sendte til sin datter Hanka fra Ravensbrück.

Fotografi af Françoise London og Hanka Synková.

lejlighed i Prag. Dødsårsagen var gasforgiftning. Der var øjensynlig tale om selvmord, og det er den forklaring, der gives stort set alle steder. Hanka har som voksen sagt, at hun var sikker på, at moderen blev myrdet af politiske grunde, og at der var tale om et kamoufleret selvmord. Også Hilda Synková's venner var overbeviste om, at der ikke var noget som helst i hendes situation, der tydede på risiko for selvmord. Kilder nævner, at selvmordet havde alle tegn på henrettelse begået af sikkerhedsapparatet. Som forklaring nævnes Hilda Synková's mulige kontakter med græske kommunister, som angiveligt skulle have solgt hende informationer om de processer, der fandt sted i Rusland. Hun kan være blevet myrdet direkte på ordre af KGB.²⁹

Ikke kun familien følte sig overbevist om, at der var tale om et mord som følge af de udrensninger, der fandt sted på den tid. Der kom også et spor under den såkaldte Slansky-retssag. Her er det nødvendigt med et lille indskud om denne skueproces i Tjekkoslaviet, som Stephen Norwood, professor i historie ved universitetet i Oklahoma, har omtalt som den klareste illustration af statssponsoreret antisemitisme i Sovjetblokken.

Rudolf Slansky (1901-1952) blev det tjekkoslovakiske kommunistpartis generalsekretær i 1945. Han var dybt involveret i udrensningen af politiske modstandere, men han blev selv afsat som generalsekretær i 1951, arresteret efter ordre fra Stalin og anklaget for højforræderi. Udrensningerne i den øverste partiledelse førte til en skueproces i 1952 mod Rudolf Slansky og 13 andre, især jødiske topfunktionærer. De blev anklaget for blandt andet partifjendtlig virksomhed og zionisme. Af de 14 anklagede var de 11 jøder. 11 af de anklagede blev dømt og henrettet, mens tre fik livsvarigt fængsel, heriblandt Lise Londons mand, Artur London (1915-1986), der havde været viceudenrigsminister i Tjekkoslaviet. Under retssagen blev det brugt mod ham, at Lise London havde haft et venskab med Hilda Synková, der – og det kan næppe fortolkes anderledes – også var forræder og som følge deraf fik den straf, hun fortjente, underforstået blev likvideret. Artur London omtaler dette i den bog, han skrev i 1968 med titlen *L'Aveu*, som var en selvbiografi om hans ”prøvelser” under Slansky-retssagen. I *Der Spiegel* fra 1968 er der også en omtale af Hilda

Synková's tilsyneladende selvmord som et resultat af den partiinterne magtkamp.³⁰ Uanset de nævnte ”indicier” på et kamoufleret mord er der også en information, der kan pege mod, at der faktisk var tale om selvmord. I sin bog nævner Artur London, at Hilda Synková besøgte ham og Lise London to dage før hendes død for at bede om et råd. Hun var blevet udnævnt til viceminister, men virkede dybt deprimeret. Dog er der flest oplysninger i sagen, som indikerer, at Hilda Synková's selvmord var et kamoufleret mord.

Hilda Synková's fødested i Brumov-Bylnice, Tjekkoslaviet.

I 1955 blev rådhuspladsen i centrum af Hilda Synková's fødeby Brumov-Bylnice (det nuværende Tjekkiet) opkaldt efter hende, og i 1956 blev en mindeplade afsløret på hendes fødested. Byen ville mindes hendes store indsats på det sociale og ligestillingsmæssige område. Hun udfærdigede loven om beskyttelse af mødre, og at mødre fik 18 ugers betalt orlov. Hun var også hovedkraften bag opførelsen af Tjekkoslaviets første penicillinfabrik.

Hilda Synková's kommunistiske engagement har unægteligt været yderst problematisk, og ikke mindst hendes datter Hanka er af den grund kommet til at betale en høj pris og har været præget heraf hele sit liv. Men jeg kan ikke tage fra hende, at hun i Ravensbrück åbenbart var kærlig og omsorgsfuld mod mig. Jeg kaldte hende ”tante”, hun tog sig af mig som en mor i en periode, der var yderst kritisk, og jeg skylder hende mit liv. På væggen ved siden af mit skrivebord hænger billeder af mine forældre og bedsteforældre. Den historie, jeg nu er blevet bekendt med, har ført til yderligere to billeder på væggen. Billeder af Zdenka Nedvedova og Hilda Synková, der reddede mit liv.

LITTERATUR

- Anthonioz-Gaggini, Isabelle
2015 *Geneviève de Gaulle Anthonioz, Germaine Tillion, Dialogues*. Paris: Plon 2015.
- Černá, Jana
1993 *Kafka's Milena*. Evanston, IL: Northwestern University Press 1993.
- Gaudreau, Elisa
2019 *La creation contre la destruction: Le Verfügar aux Enfers de Germaine Tillion comme levier de résistance dans les camps de concentration; Mémoire*. Afhandling udgivet ved Université Laval 2019.
- Hansen, Ole Steen
2014 *Bombemål Berlin*. København: Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck 2014.
- Helm, Sarah
2015 *Ravensbrück; Life and Death in Hitler's Concentration Camp for Women*. New York: Anchor Books, New York 2015.
- Katznelson, Ib
2017 *Lad ham dø; 2-årig i Ravensbrück og Theresienstadt*. Odense: Syddansk Universitetsforlag 2017.
- l'Humanité
2010 "Portrait de résistants". *l'Humanité*, 3. juli 2010.
- Laroux, Ariane
2008 *Déjeuners Chez Germaine Tillion*. Lausanne: L'Âge d'Homme 2008.
- London, Artur
1986 *L'Aveu*. Paris: Folio 1986.
- London, Lise
1995 *La mégère de la Rue Daguerre; souvenirs de résistance*. Paris: Éditions du Seuil 1995.
- Nedwedova-Nejedla, Zdenka
2003 "Erinnerungen an Ravensbrück". *Jahrbuch für Forschungen zur Geschichte der Arbeiterbewegung* 2003.
- Rice, Alison
2004 *Déchiffrer le silence: A Conversation with Germaine Tillion*. Research in African Literatures 35, Indiana University Press 2004.
- Santis, Ramona Saavedra og Christl Wickert
2017 *... unmöglich, diesen Schrecken aufzuhalten*. Berlin: Metropol 2017.
- Spiegel, Der
1968 "Der Staatschef sah die Todesliste; Terror in der Tschechoslowakei vor der Reform". *Der Spiegel*, 15. april 1968.
- Strebel, Bernhard
2003 *Das KZ Ravensbrück: Geschichte eines Lagerkomplexes*. Paderborn: Ferdinand Schöningh 2003.
- Sveriges Television
2014 *Hvide busser og sorte magter*. Dokumentarfilm 2014.
- Tillion, Germaine
1988 *Ravensbrück*. Paris: Seuil 1988.
- 2007 *Combats de guerre et de paix*. Paris: Seuil 2007.
- 2009 *Fragments de vie*. Paris: Seuil 2009.
- Walz, Loretta
2005 "Und dann kommst du dahin an einem schönen Sommertag?": *Die Frauen von Ravensbrück*. München: Kunstmann 2005.

NOTER

1. Sygebarak.
2. Strebel 2003, s. 505.
3. Hansen 2014, s. 733.
4. Katznelson 2017, s. 137.
5. Helm 2015, s. 337-338. Citatet er oversat fra engelsk af artiklens forfatter.
6. "Résistante instantanée le 17 Juin 1940" i artiklen "Portrait de résistants". *L'Humanité* den 3. juli 2010.
7. Tillion 1988, s. 151-152. Citatet er oversat fra fransk af artiklens forfatter.
8. Helm 2015, s. 338. Citatet er oversat fra engelsk af artiklens forfatter.
9. Tillion 1988, s. 151. Citatet er oversat fra fransk af artiklens forfatter.
10. Santis og Wickert 2017, s. 157.
11. Tillion 1988, s. 55.
12. London 1995, s. 326 (e-bog). Citatet er oversat fra fransk af artiklens forfatter.
13. Laroux 2008, s. 32.
14. Tillion 2009, s. 210.
15. Anthonioz-Gaggini 2015, s. 86-87.
16. Rice 2004, s. 167.
17. Laroux 2008, s. 32. Citatet er oversat fra fransk af artiklens forfatter.
18. Ibid. s. 32. Citatet er oversat fra fransk af artiklens forfatter.
19. Ibid. s. 32. Citatet er oversat fra fransk af artiklens forfatter.
20. Ibid. s. 32 og Tillion 1988, s. 151. Citatet er oversat fra fransk af artiklens forfatter.
21. Dokumentarfilm *Hvide busser og sorte magter*, Sveriges television. Undertekster oversat af Helle Schou Kristiansen.
22. Ibid.
23. National Archives, Kew Garden, London. Document reference RW 2/7/16.
24. "Quatre résistants au Panthéon France2 Direct intégral du 27 mai 2015" på YouTube: https://www.youtube.com/watch?v=0K19U-_V0X4
25. Laroux 2008, s. 31.
26. Černá 1993, s. 173.
27. Tillion 2009, s. 268. Citatet er oversat fra fransk af artiklens forfatter.
28. London 1995, s. 402 (e-bog).
29. Se www.ottosynek.sk.
30. Se artiklen "Der Staatschef sah die Todesliste; Terror in der Tschechoslowakei vor der Reform" i *Der Spiegel*, den 15. april 1968.

Helvede på jord – koncentrationslejren Auschwitz

På baggrund af sin bog *Dødens Bolig. Auschwitz-Birkenau* skriver Peter Langwithz Smith her om koncentrationslejren Auschwitz. Hvornår og hvordan udviklede lejren sig til at blive en ren udryddelseslejr? Hvem foretog det store arbejde med at opføre lejrens bygninger? Hvordan håndterede lejrens personale det arbejde, de udførte? Peter Langwithz Smith træder ind i nogle af lejrens mest rædselsfulde rum for at berette om, hvad der foregik i dem.

Af Peter Langwithz Smith

For 16 år siden sagde en journalist, som jeg sætter stor pris på, under et interview i Danmarks Radio til mig, at når man arbejdede med et emne som Auschwitz, var man nødt til at iklæde sig en rustning for at holde det ud. Jeg kan kun give Kjeld Koplev ret: i de hen ved 50 år, jeg har beskæftiget mig med det helvede på jord, som Auschwitz-komplekset udgjorde, har jeg ofte iført mig den rustning og tilmed fået hård hud på hjertet. Det er nødvendigt for ikke at bukke under. Vægten af menneskelig fornedrelse og lidelse bliver næsten uanset hvilket aspekt af lejren, man dykker ned i, for tyngende, og i de tre et halvt år, jeg arbejdede på min nye bog *Dødens Bolig. Auschwitz-Birkenau*, har jeg ofte længtes efter bare en antydning af noget positivt at skrive om.

Nu i 75-året for lejrens befrielse kan man spørge sig selv, om det er smerten ved at beskæftige sig med de uendelige lidelser værd? For mig er svaret entydigt ja. Auschwitz var og er stadig symbolet på Holocaust, det i verdenshistorien enestående folkedrab, der blev besluttet og gennemført af et af Europas kulturførende lande, et folkedrab, udtænkt og gennemført af raceideologer med flittig bistand af højtuddannede teknokrater, embedsmænd for øjnene af en stort set passiv befolkning i Tyskland. Hvis noget er egnet til at minde os om, hvad mennesker er i stand til at gøre mod hinanden, og hvad

xenofobi og mangel på respekt for medmennesket kan føre til, må det være Auschwitz. Jeg vil derfor give et rids over lejrens historie og derefter se på det personale, der stod bag massemordet på 1,1 millioner af de cirka 1,3 millioner mennesker, der blev deporteret til Auschwitz fra lejrens start i maj 1940 til dens befrielse den 27. januar 1945. I anden del vil et særligt aspekt blive behandlet.

Lejrens oprettelse og udvidelse

Porten til Stammlager, Auschwitz I.

Rudolf Höss kunne se tilbage på en lang karriere i lejrssystemet, da han fra en stilling som næstkommanderende i KZ Sachsenhausen blev kommandant i Auschwitz i foråret 1940. Den opgave, han skulle løse sammen med det SS-personale, som han havde medbragt fra

Sachsenhausen, var at opbygge en lejr på et område i den vestlige udkant af Auschwitz by. Her lå der en række kasernebygninger, der oprindeligt havde været en østrigsk kaserne, men efter Første Verdenskrig blev overtaget af den nyoprettede polske hær. Hensigten var, at den nye lejr skulle aflaste de overfyldte fængsler i det besatte Polen, hvorfor lejren helt frem til efteråret 1941 havde en næsten rent polsk lejrpopulation.

Når der ses bort fra de 30 kriminelle tyske fanger, som i maj blev overflyttet fra Sachsenhausen til Auschwitz for at gøre tjeneste som overfanger, såkaldte *Kapoer* og *Funktionshäftlinge*, var de første fanger 728 ret unge polakker, der kom til lejren den 14. juni 1940. De var blevet arresteret af vidt forskellige grunde. Mange af dem for at forsøge at slippe over grænserne for at tilslutte sig de frie polske styrker, andre som led i nazisternes forsøg på at uskadeliggøre og udrydde den polske elite. Straks ved ankomsten blev de mishandlet på det grusomste, og det hårde arbejde med at opbygge lejren i kombination med den helt utilstrækkelige kost krævede efter ganske kort tid de første døds ofre. Der var, indtil de cirka 10.000 russiske krigsfanger ankom i løbet af efteråret 1941, endnu ikke tale om systematisk masse mord, skønt mange fanger, især blandt de syge, blev myrdet, når deres arbejdskraft ikke mere kunne udnyttes lønsomt.

Blok 10 og 11. Bemærk de delvist tilmurede vinduer i blok 11, der skulle forhindre udsyn til gården, hvor henrettelserne fandt sted.

Lejrens formål kan samles i hovedkategorier: den tjente som terrorinstrument over for den polske befolkning, man kunne her isolere modstandere af enhver art, og tilmed kunne man udnytte deres arbejdskraft til fordel for SS. Først i løbet af 1941 begyndte man at udleje fangerne som slaver til den private industri. En yderligere dimension kom til i sensommeren 1941 med de første masse mord på fanger. Lejren kunne desuden bruges som henrettelsessted, da man her kunne henrette tusinder uden indblanding fra myndighederne. I de fleste af de over 20.000 tilfælde skete det efter summariske dødsdomme, der blev afsagt af en særdomstol, som med jævne mellemrum trådte sammen i blok 11, men også efter såkaldte "rydninger" af fængslet i samme bygnings kælder.

Celler i kælderen i blok 11.

I efteråret 1941 fik Auschwitz så at sige vokseværk som følge af et besøg, som SS-chefen, Heinrich Himmler, havde aflagt den 1. marts. De planer, han havde for lejren, krævede en kraftig udvidelse, idet den oprindelige lejr,

Stammlager, nu skulle kunne rumme 30.000 fanger. Desuden skulle der anlægges en helt ny lejr cirka tre kilometer mod vest. Den skulle rumme mindst 125.000 russiske krigsfanger, som dog aldrig ankom i det store tal, hvorfor de fleste af de 300 barakker især blev anvendt til at huse jøder fra hele Europa.

Ydermere blev forhandlinger mellem SS og industrigiganten I G Farben afsluttet i det tidlige forår 1941: SS forpligtede sig til at udleje fanger som arbejdskraft ved opførelsen af et enormt fabriksanlæg til produktion af syntetisk gummi og benzin. Kemikoncernen havde udset sig et område syv kilometer øst for Stammlager, og for at sikre sig mod de afbrydelser i anlægsarbejdet, der opstod som følge af tyfusepidemier medførende total karantæne af Stammlager og Birkenau, blev der i oktober 1942 anlagt en lejr, Monowitz, senere kaldt Auschwitz 3, i umiddelbar tilknytning til fabriksområdet. Denne lejr blev i sommeren 1943 med sine 6.000 fanger den største af Auschwitz-kompleksets *Nebenlager*, filiallejre. I alt oprettede SS 47 *Nebenlager* spredt ud over den sydlige del af det tidligere Polen. Mange af dem blev oprettet ved kulminer, der skulle levere til I G Farbens fabrik, andre havde Himmlers store bevågenhed, da det drejede sig om lejre, hvor der blev udført særlige landbrugsforsøg.

Holocaust

Auschwitz kom fra foråret 1942 til at spille en væsentlig rolle i Holocaust, og lejren var fra efteråret 1943 hovedhjørnestenen i nazisternes forsøg på at udrydde Europas 11 millioner jøder. På det tidspunkt var de rene udryddelseslejre Belzec, Sobibor og Treblinka nedlagt, og kun Auschwitz havde kapacitet til at løse opgaven. Forud var der gået forsøg med massemord ved anvendelse af skadedyrsbekæmpelsesmidlet Zyklon B. Som led i eutanasi-aktionen, mordene på de sindslidende og handicappede, der blev udvidet til kz-lejrene, udvalgte læger og SS i slutningen af august og starten af september 1941 cirka 600 russiske krigsfanger og 250 syge fanger. De blev bragt til kælderen under lejrens interne fængsel i blok 11. Her havde man tætnet døre og vinduer, hvorpå gassen blev smidt ind. Forsøgene var i SS' øjne en succes, idet man nu havde et effektivt middel til massemord.

Det stod imidlertid også klart, at kælderen i blok 11 var uegnet. Dels havde man brug for den som fængsel, dels viste det sig umådeligt vanskeligt og tidskrævende at få ligene ud. Desuden vakte likvideringerne opsigt i lejren, hvor de ikke kunne holdes skjult, da ligene skulle fragtes gennem lejren til krematoriet, som lå uden for pigtråden. Tidligt i foråret 1942 indrettede SS derfor ligkammeret i krematoriet som gaskammer, og da det lå uden for selve lejren, håbede SS at kunne holde omfanget af massemordene skjult. Men heller ikke det slog til med den rolle, Auschwitz blev udset til at spille i folkedrabet på jøderne: i gaskammeret kunne SS højst myrde 800 personer ad gangen, hvorfor man så sig om efter supplerende kapacitet.

Udvidelsen af mordkapaciteten fandt man i form af to bondehuse, der var blevet stående, efter at landsbyen Birkenau var blevet jævnet med jorden for at skaffe plads til den nye lejr. De to ret små huse kom til at gå under betegnelsen Bunker 1 og Bunker 2. Efter mindre ombygninger i foråret og sommeren 1942 kunne SS her myrde cirka 2.000 personer ad gangen, og nu blev ligene ikke mere brændt, men kastet ned i massegrave.

Ofrene, der var ankommet på godsbaneterrænet i Auschwitz by, blev drevet til fods til bunkerne, eller de blev kørt i lastbiler. Inden da havde der fundet en selektion sted, hvor de arbejdsdygtige var blevet taget fra for at arbejde sig ihjel i lejren. Ved ankomsten blev de ikke-arbejdsdygtige, det vil sige børn, ældre eller syge, i to barakker tvunget til at klæde sig nøgne, og derfra blev de jaget ind i gaskamrene, som man havde bildt dem ind var bruserum, hvor de skulle vaskes og desinficeres, inden de kunne sendes videre på arbejde. Når kamrene var fyldt, blev gassen kastet ind gennem gastætte luger. Efter få minutter var alle kvalt, og dørene blev åbnet, for at gasresterne kunne slippe ud, inden Sonderkommandoet, det jødiske arbejdshold, der var tvunget til at udføre alt arbejde ved bunkerne, kunne gå i gang med at tømme gaskamrene og fragte ligene til massegravene.

Dødsfabrikkerne i Birkenau

Krematorium IV.

Bunkerne var ret primitive og ikke særligt effektive, hvorfor SS i sommeren og efteråret 1942 påbegyndte opførelsen af rene dødsfabrikker i Birkenau. Oprindeligt var det nye krematorium, Krematorium II, beregnet til at brænde ligene af de mange tusind russiske krigsfanger, som man forventede skulle befolke Birkenau, men da der aldrig blev tale om så mange krigsfanger, udviklede Birkenau sig til den største lejr for jødiske fanger. Da de ikke-arbejdsdygtige blandt de deporterede jøder skulle gasses, og ligene brændes, lod SS i den vestlige udkant af Birkenau opføre ikke færre end fire nye krematorier. De stod færdige til at tage i brug i løbet af sommeren 1943. Krematorierne IV og V, der begge var udstyret med hver otte ligbrændingsovne, var relativt primitive sammenlignet med de højteknologiske krematorier II og III, der både havde dele over og under jorden samt ikke færre end 15 ligbrændingsovne. Alle ovne blev leveret af firmaet Topf & Söhne i Erfurt, der også leverede ventilationsanlæggene samt andre dele til krematorierne vel vidende, at man dermed tog særdeles aktivt del i massemord.

Krematorium II og III var bortset fra små varianter i anvendelsen af rummene over jorden fuldstændig ens, og SS kunne i det 210 kvadratmeter store gaskammer myrde lidt over 2.000 personer ad gangen. Vanskeligheden i processen bestod i at få ligene brændt, hvorfor man i sommeren 1944, da udryddelsen var på sit højeste under

aktionen mod de ungarske jøder og under likvideringen af ghettoen i Lodz, var nødsaget til at anlægge åbne ligbrændingsgruber bag Krematorium V.

De fleste ofre blev myrdet i Krematorium II, hvorfor dets indretning og processen dér skal omtales nærmere. Når de deporterede, der af SS-lægen på rampen var blevet selekteret fra som ikke-arbejdsdygtige og derfor uden værdi for regimet, nåede frem til Krematorium II, holdt en SS-officer en tale for dem og forklarede, at de skulle i brusebad og desinficeres. Derfor skulle de gå ned ad trappen til det underjordiske afklædningsrum, hvor de skulle klæde sig nøgne, hænge deres tøj på nummererede knager og følge Sonderkommandoets anvisninger. Ofrene blev fra afklædningskælderen ført til gaskammeret, der var udstyret med falske brusehoveder for at opretholde fiktionen om brusebadet. Når de sidste ofre var mast ind i gaskammeret, blev døren lukket og boltet fast. Derpå blev der givet ordre til en SS'er på taget af gaskammeret, og han smed gassen ned gennem fire huller i taget. Når den tjenestegørende SS-læge efter 10 til 15 minutter gennem et kighul i døren konstaterede, at alle var døde, blev ventilationen startet, og efter yderligere cirka en halv time blev Sonderkommandoet sat til at tømme kammeret og sende ligene med elevator op til ovnrummet, der lå i stueetagen. Her blev håret klippet af kvinderne, guldringe fjernet, guldtænder og genanvendelige proteser brækket ud, hvorpå ligene blev brændt i ovnene. For at sikre sig alle værdier forlangte SS, at asken blev siet, så eventuelt skjult guld eller ædelsten blev fundet. Sluttelig blev asken smidt i vandhuller på stedet eller kørt til de nærliggende floder.

Alt arbejde i krematorierne blev udført af Sonderkommandoet, der bestod af ret unge, stærke jødiske fanger og nogle få ikke-jøder. De fleste var blevet udpeget meget kort tid efter deres ankomst til lejren og oplevede så voldsomme rædsler ved det arbejde, de var tvunget til at udføre, at de arbejdede som robotter, kun med tanke på at overleve til den næste dag. Skønt kommandoet blev holdt strengt isoleret fra resten af lejren, lykkedes det en lille kerne, der i 1943 havde dannet en modstandsgruppe, at etablere kontakter til lejrens centrale modstandsbevægelse

*Anlægsarbejde i Birkenau, i baggrunden ses Krematorium II.
Taget af gaskammeret ses til højre for lokomotivet.*

og drøfte mulighederne for en samlet opstand. Lederne i Sonderkommandoet sigtede på, at opstanden skulle resultere i en ødelæggelse af krematorierne og dermed sætte en stopper for massemordene. Desuden skulle den gøre det muligt for kommandoets folk at flygte. Det sidste var nok så vigtigt, da de som "Geheimnisträger" med viden om de værste forbrydelser i lejren måtte regne med, at de ville blive likvideret, når der ikke mere var brug for dem. Den centrale modstandsledelse lovede støtte, men henviste samtidig til, at det var afgørende for en heldig opstand, at fronten var kommet tæt på lejren, da det ville give de mange tusinder fanger bedre muligheder for at overleve under flugt. Det medførte, at man i Sonderkommandoet afventede og flere gange afstod fra at udløse en opstand.

Da dele af Sonderkommandoet endelig så sig tvunget til at skride til handling, blev opstanden iværksat uden støtte fra kommandoets egen modstandsledelse, der stoledes på løfterne fra den centrale modstandsgruppe om, at en samlet opstand var nært forestående. Det betød, at den eneste opstand i Auschwitz' historie, der fandt sted lørdag den 7. oktober 1944, blev kortvarig og tragisk: kun jøderne i Krematorium IV greb til primitive våben og gjorde modstand mod en truende selektion af 300 mand fra kommandoet, som SS havde beordret. Fangerne i Krematorium II forsøgte at flygte, mens fangerne i Krematorium V og III forholdt sig passivt. Resultatet blev på tysk side tre dræbte, mens Sonderkommandoet, der på det tidspunkt bestod af cirka 670 fanger, mistede 451 mand, der dels blev dræbt

under flugt, dels blev henrettet med nakkeskud efter nedkæmpelsen af opstanden. Ingen overlevede flugten.

Sonderkommandoet på arbejde bag Krematorium V, da man i sommeren måtte brænde lig under åben himmel. Billedet er taget illegalt af medlemmer af Sonderkommandoet.

Lejrens personale

Uden medvirken fra et stort personale lige fra kommandanten til den menige vagtpost og et stort teknisk personale i SS' byggeafdeling havde massemordet ikke været muligt. Alle, der gjorde tjeneste i Auschwitz, var medskyldige i den uhyrlige forbrydelse, selv SS'ernes familier på stedet var involveret i større eller mindre grad og profiterede uden blusel på tyveriet af de deporteredes sidste ejendele. Hvem var de, og hvordan levede de i skyggen af krematoriernes skorstene? Det er et spørgsmål, som forskningen ikke har beskæftiget sig særligt med. I min bog om Auschwitz, *Dødens Bolig*, forsøger jeg at besvare spørgsmålet.

Gennem lejrens historie fra dens start i maj 1940 til befrielsen den 27. januar 1945 gjorde cirka 8.000 personer tjeneste her. Blandt dem befandt der sig også kvinder, hvoraf de mest fremtrædende var dem, der gjorde tjeneste i kvindelejren. Da de første kvindelige fanger ankom i marts 1942, blev der overført kvindeligt personale fra kvindelejren Ravensbrück, hvor de var blevet uddannet, og da Himmler insisterede på, at en kvinde skulle lede kvindelejren, blev Johanna Langefeld indsat i positionen som leder af lejren. Langefeld, der hurtigt kom i konflikt med Birkenaus *Schutzhaftlagerführer*, Hans Aumeier, blev allerede i oktober afløst af Elisabeth Volkenrath. Under dem stod en række *Rapportführer* og *Blockführer*. Generelt må det siges, at de mindst 170 kvinder, der gjorde tjeneste i lejren, på ingen måde holdt sig tilbage, hvad angik vold og mord. Andre kvinder gjorde tjeneste som Røde Kors-søstre på SS-lazarettet eller som *SS-Helferinnen*, et korps af særligt udvalgte, der stod for en stor del af kontorarbejdet. Skønt de ikke havde direkte kontakt til fangerne, vidste de, hvad der foregik i lejren, da det var dem, der renskrev og sendte indberetningerne til hovedsædet i Oranienburg.

SS-Helferinnen på udflugt til Solahütte.

Cirka 75 procent af mandskabet i lejren udgjordes af 14 vagtkompagnier, hvis mandskab hovedsageligt udførte vagtposttjeneste både omkring lejren og ved de arbejds hold, der arbejdede uden for pigtråden. Ved lejrens oprettelse var de alle tyske statsborgere, men allerede i løbet af to år steg antallet af såkaldte folketyskere så meget, at de udgjorde halvdelen af vagtmandskabet. Der var således ingenlunde tale om det elitekorps,

som havde foresvævet Himmler og Theodor Eicke, grundlæggeren af dødningehovedkompagnierne, som var de korps, der gjorde tjeneste i de tidlige kz-lejre. Hertil kom mandskab fra Waffen-SS, der blev overført som uegnede til fronttjeneste.

Der var heller ikke megen elite at spore i mandskabets adfærd. Den kedsommelige vagttjeneste blev så ofte kompenseret ved voldsomt alkoholforbrug, at kommandanten i sine dagsbefalinger gang på gang måtte påtale det og true med strenge straffe. For at råde bod forsøgte man at opmuntre det underordnede mandskab med ”kammeratlige” sammenkomster, koncerter, banal underholdning og filmforevisninger og ikke mindst ved at tillade, at deres familier kom på besøg. Talrige SS’ere fik besøg hjemmefra, der kunne strække sig over adskillige dage, hvorfor de besøgende blev indkvarteret enten i SS’ eget gæstehus ved banegården, hos tyske familier i Auschwitz by eller hos SS-kolleger med egen bolig. Paletten af besøgende var, som det fremgår af lister i dagsbefalingerne, stor. Det var tilsyneladende så attraktivt at holde ferie i umiddelbar nærhed af nazisternes største koncentrationslejr, at mandskabet ikke blot fik besøg af ægtefæller, men også af bedsteførelde og svigerfamilie. De, der ikke havde hustruer, som kunne opmuntre dem i den fjerne lejr, måtte ty til det bordel, der endelig blev oprettet i foråret 1944. En medvirkende årsag til de hyppige besøg har formentlig været de righoldige muligheder for at skaffe sig brugsgenstande og fødevarer, som der var mangel på hjemme, men forefandt i rigt mål i Auschwitz’ lagre. Her blev det gods, der var frarøvet de deporterede, opmagasineret. Trods gentagne trusler om dødsstraf for tyveri af det røvede gods stjal mandskabet i et sådant omfang, at det udløste chok hos den SS-dommer, der i 1943 blev sendt til lejren for at undersøge korrupsion og tyveri.

Familieliv i krematoriernes skygge

Heller ikke det overordnede mandskab holdt sig tilbage, når det drejede sig om at berige sig. Höss, der som kommandant utallige gange udstedte trusler i tilfælde af ran og misbrug af fangers arbejdskraft til private formål, holdt sig på ingen måde tilbage. Ligesom de andre officerer boede han i et hus, der var blevet beslaglagt, efter at de

polske ejere var blevet fordrevet. Hans villa lige uden for pigtråden var righoldigt udstyret, og forråds-kælderen var fuld af udsøgte levnedsmidler og vine. Husholdningen blev ligesom de fem børn varetaget og passet af fanger, de fleste Jehovas Vidner. Også de andre officerer, der havde deres familier med, levede et betydeligt bedre liv, end de kunne have haft andre steder: bedre løn, bedre boliger, hushjælp i form af fanger og tvangsudskrevne unge polske kvinder og rigelige forsyninger, hvortil kom uanede muligheder for at berige sig. Deres børns skolegang og trivsel var der også sørget for, og afslapning fra det hårde arbejde i lejren med terror, mishandling og mord kunne hustruerne sørge for, hvis ikke man da var på udflugt til SS' feriehjem Solahütte i bjergene 30 kilometer syd for lejren.

Langt de fleste førte et helt normalt familieliv uden for tjenesten, og hustruerne kunne sørge for at opretholde et skær af normalitet og få ægtemanden til at glemme

*Højtstående medlemmer af lejrlædelser på udflugt til SS-rekreati-
tionshjem Solahütte i sommeren 1944. Fra venstre mod højre:
Richard Baer, Josef Mengele, Josef Kramer, Rudolf Höss.*

hverdagens belastninger. Den ledende SS-læge *Standortarzt* Eduard Wirths skrev til sin kone, at da hun og børnene var hos ham i Auschwitz, mærkede de intet til krigen. Disse SS-officerer vedblev at udføre deres arbejde, de forblev ganske normale familiefædre, der kom hjem til måltiderne, legede med børnene og gik på arbejde igen. Da den unge SS-læge Hans Delmotte brød sammen over det arbejde, han skulle udføre ved selektionerne på

Höss med familie, november 1943.

rampen i Birkenau, bestod kuren i at hente hans kone til området, hvorefter ægtefællen udførte sit arbejde som alle andre læger: dagligt sendte han og hans kolleger tusinder i gasdøden.

I spidsen for masse mordet stod som omtalt den første kommandant Höss, der i efteråret 1943 efter afdækningen af korruption og tyveri i lejren samt helt vilkårlige henrettelser ikke længere kunne holdes i den position. Han blev afløst af Arthur Liebenhenschel, der ganske vist gennemførte mindre lempelser for fangerne, men ellers fortsatte masse mordene, indtil han i foråret 1944 blev forflyttet til Majdanek og afløst af Richard Baer. De første to blev efter krigen draget til ansvar, idet Höss, der var gået under jorden i Nordtyskland, endte med at blive udleveret til Polen, hvor han blev stillet for en domstol i Warszawa, dødsdømt og hængt i Auschwitz i april 1947. Liebenhenschel, der af mange blev betragtet som en mildere kommandant, blev sammen med 39 andre stillet for en domstol i Krakow, dødsdømt og hængt.

Den sidste kommandant, Baer, søgte ved lejrens nedlæggelse i januar 1945 først til koncentrationslejren Gross-Rosen og senere til lejren Mittelbau-Dora i Harzen, hvor han fungerede som kommandant. Han gik under jorden i Nordtyskland, hvor han levede under falsk navn, indtil han blev anholdt i december 1960. Baer skulle have været den hovedanklagede i den store Auschwitz-proces i Frankfurt i begyndelsen af 60'erne, men han døde i fængslet, inden sagen kom for retten. Sagen blev derefter, som den største naziforbryderproces, gennemført med Höss' adjutant, Robert Mulka, som den mest fremtrædende blandt de 22 på anklagebænken. Retsopgøret mod de ansvarlige for massedøden i Auschwitz er et sørgeligt kapitel for sig. Kun 15 procent af det samlede mandskab blev nogensinde stillet for en domstol.

Lys i mørket?

I det helvede, hvor fangerne, det være sig mænd, kvinder, børn, vegelede og omkom i tusindtal af sygdom, sult og nedslidning, hvor den gennemsnitlige levetid var cirka tre måneder, hvor tusinder blev myrdet med fenolsprøjter i hjertet eller skudt foran den sorte væg i Stammlager, druknet i Birkenaus mudder og latriner, gasset til døde i Birkenaus dødsfabrikker, pint, mishandlet og fornædret, solgt som slaver til tyske industrivirksomheder eller misbrugt til medicinske forsøg, er der ikke mange positive og opløftende facetter at berette om, men nogle få eksempler på lys i det uendelige mørke univers skal fremdrages. Et af de forunderlige mirakler, der kunne hænde, var, når kærlighed mellem to fanger fik lov til at opstå og udvikle sig. Desværre må det så også tilføjes, at de stærkeste af historierne fik en tragisk udgang.

Kærlighedshistorien om Mala Zimetbaum og Eduard Galinski fik en nærmest mytisk plads i lejrens historie og er så ofte omtalt, at den kun skal ridses op her. Den polske fange Eduard Galinski, der var i starten af 20'erne, da han kom til lejren med allerførste transport, forelskede sig hovedkulds i den jævnaldrende Mala Zimetbaum, der var polsk jøde, men udvandret med sine forældre til Belgien, hvor hun var blevet taget af tyskerne og deporteret til Auschwitz. Da de mødtes i slutningen af 1943, var de begge velkendte og populære skikkelser i

Mala Zimetbaum og Eduard Galinski.

lejren, hvorfor deres flugt i sommeren 1944 ikke blot vakte opsigt, men af mange medfanger blev anset som en triumf over det ellers almægtige SS. Tilsvarende stort var chokket, da de efter få uger i frihed blev anholdt tæt ved grænsen til Tjekkiet og ført tilbage til lejren. Her blev de underkastet grusomme forhør for at få dem til at afsløre, hvem der havde hjulpet dem med blandt andet at fremskaffe den SS-uniform, som Eduard benyttede, da han førte Mala ud af lejren. Ingen af dem røbede

deres hjælpere, og begge blev hængt offentligt foran lejrens øvrige fanger.

Et helt andet forløb fik mødet mellem Helena Citrónová og Franz Wunsch. Historien var så usædvanlig, at den israelske dokumentarfilmskaber Maya Sarfaty brugte flere år på at lave en umådelig spændende film om den med titlen *Love, it was not*, og som skulle have haft verdenspremiere på DOX, dokumentarfilmfestivalen i København i marts i år, men coronakrisen forhindrede det. Jeg kan dog på det kraftigste opfordre til at se den, når det bliver muligt. Den lejr, som den slovakiske jøde Helena Citrónová kom til for 78 år siden, den 26. marts 1942, havde indtil da været en ren mandslejr, men nu ankom der to transportere med kvinder. Den første var en transport med 999 fanger fra kvindekonzentrationslejren Ravensbrück nord for Berlin, den anden var en transport fra Slovakiet ligeledes med 999 fanger. Citrónová var med den første transport, som var organiseret af *Reichssicherheitshauptamts* afdeling IVB4 under ledelse af den transportansvarlige, Adolf Eichmann. Kvindetransporterne blev ikke selekteret, alle blev optaget i lejren og anbragt i en særligt afspærret sektor i Stammlager. I starten af august 1942 blev de overlevende kvinder overført til Birkenau.

Kvinderne blev på ingen måde skånet, de blev sat til lige så hårdt arbejde som mændene, blev terroriseret og mishandlet af SS og af de kvindelige overfanger, som typisk var tyske kriminelle fanger. Særligt hårdt var anlægsarbejdet i den nye lejr. Her skulle de fordrevne polske ejeres bygninger rives ned, nye barakker skulle opføres af det indvundne materiale, og der skulle anlægges veje, graves afvandingsgrøfter, transporteres byggematerialer, etableres pigtrådsafspærringer for blot at nævne de vigtigste arbejder. Store dele af dette arbejde, der var blevet påbegyndt i vinteren 1941/42, blev udført af de sidste overlevende russiske krigsfanger, men nu blev kvinderne også sat ind på den gigantiske opgave blandt andet i det såkaldte *Abbruchkommando*, der rev bygninger ned, og som kostede flere fanger livet.

I løbet af 1942 blev alle kvinder overført til de ufatteligt primitive forhold i Birkenau, men Citrónová var

heldig. I december 1942 blev hun optaget i det mest eftertragtede arbejdskommando i lejrkomplekset: et stort arbejds hold, der arbejdede i det nyanlagte såkaldte Kanada-afsnit i udkanten af Birkenau. Dette afsnit var ikke det første eller eneste sted, hvor SS opbevarede og delvist forarbejdede alt det gods og alle de ejendele, der var frarøvet de deporterede. Men med sine 30 barakker var Kanada II langt det største magasinanlæg. Det officielle navn var *Effektenlager*, men selv SS overtog det blandt fangerne udbredte navn, som stod for landet med rigdom og overflod, hvad lejrafsnittet også var. Ufattelige mængder af røvede genstande og værdier blev samlet her, efter at alle ejendele var taget fra ofrene. Skønt arbejdet til tider var hårdt, og mishandlinger og seksuelle overgreb på de unge kvinder fandt sted, så var Kanada et eftertragtet arbejdssted ikke blot, fordi det for det meste betød indendørs arbejde, hvad der øgede chancerne for overlevelse, men her kunne man skaffe sig ekstra beklædning og fødevarer, og de modigste kunne smugle tøj, penge og medicin ud til gavn for resten af lejren.

Franz Wunsch og Helena Citrónová.

Den 22-årige Citrónová havde ikke mange chancer for at overleve arbejdet i anlægskommandoerne, men en veninde fik hende smuglet ind i Kanada-kommandoen. Det blev imidlertid opdaget, at hun ikke hørte til der, og en overførsel til straffekompaniet truede, men til hendes held havde en af de fremtrædende SS'ere i Kanada fødselsdag den dag, og hun blev befalet til at synge for ham. Den jævnaldrende fødselar, den østrigske *SS-Unterscharführer* Franz Wunsch, forelskede sig på

stedet i hende og gjorde stormkur, der imidlertid blev afvist af Citrónová. Ihærdigt blev han ved med at kurtisere hende, men opnåede ikke gengældelse, før den ulykkelige Citrónová en dag fik underretning om, at hendes søster med sine to børn var ankommet til lejren og skulle gasses. Hun bestormede Wunsch med bønner om at redde dem, men det lykkedes ham kun at redde søsteren, børnene blev myrdet.

Hendes taknemmelighed fik hende til at give efter for hans kærlighedserklæringer, skønt hun altid hævdede, at der fra hendes side aldrig var tale om et kærlighedsforhold. Nogle vidner hævder, at de fuldbyrdede deres forhold, men det afgørende var ikke, om de havde et intimt forhold, det centrale var den komplet umulige og tilmed livsfarlige relation mellem en SS-mand og en jødisk fange. De blev da også begge på et tidspunkt taget af lejrens interne Gestapo, men klarede frisag, og helt frem til lejrens opløsning i januar 1945 hjalp Wunsch hende, og ved afskeden gav han hende tilmed en seddel med sin mors adresse i Wien, for at Citrónová og søsteren skulle opsøge ham efter krigen. Hun smed imidlertid sedlen væk. Wunsch fandt frem til hende i Israel og fortsatte i breve sine kærlighedserklæringer, som dog ikke blev besvaret.

De så hinanden igen i foråret 1972. Ved den anden Auschwitz-proces i Wien kom Wunsch for retten anklaget for mishandlinger, mord og deltagelse i selektioner. Som vidne for forsvarret rejste Citrónová fra Israel til Østrig og trådte for første gang offentligt frem med sin historie. Hendes vidneudsagn bidrog væsentligt til den skandaløse frifindelse, og hun blev kraftigt angrebet af mange i Israel både for sin beredvillighed til at optræde som vidne og for sin forhistorie i Auschwitz. Hendes modige beslutning skyldtes næppe kærlighed, men taknemmelighed mod den mand, der havde reddet hende og søsteren. Hendes historie kan man også se i BBC's fremragende serie om Auschwitz.

Lad det aldrig ske igen

I 75-året for Auschwitz' befrielse er det yderst foruroligende at se, hvordan antisemitismen i store dele

af Europa og USA vinder frem. Vi ser skændinger af jødiske gravpladser, overfald på jødiske institutioner, sågar drab. Så meget desto mere pligt har vi til ikke at tie, så meget desto mere skal vi holde historien i live. Vi har i Danmark det store held at have en uforlignelig ildsjæl som Auschwitz-overleveren Arlette Andersen, der i mange år rejste landet tyndt og uden honorar holdt foredrag om sine oplevelser som fransk jøde i det besatte Frankrig og i Auschwitz. Og nu, hvor hendes kræfter ikke mere rækker, er det vores opgave at bære flammen videre i respekt for ofrene og i håbet om at forhindre en gentagelse.

UDVALGT LITTERATUR

Bezwinska/Czech

1996 *Inmitten des grauenvollen Verbrechens.*
Oswiecim 1996.

Cessarini, David

2004 *Adolf Eichmann. Bürokrat und Massenmörder.*
Berlin 2004.

Czech, Danuta

1989 *Kalendarium der Ereignisse im
Konzentrationslager Auschwitz-Birkenau
1939-1945.* Reinbek bei Hamburg 1989.

Dlugoborski/Piper

1999 *Auschwitz 1940-1945. Studien zur Geschichte
des Konzentrations – und Vernichtungslagers
Auschwitz,* bind I-IV. Oswiecim 1999.

Dwork/van Pelt

2002 *Auschwitz.* New York 2002.

Friedländer, Saul

2000 *Das Dritte Reich und die Juden. Die Jahre der
Verfolgung.* München 2000.

Greif, Gideon

2010 *Vi græd uden tårer.* København 2010.

- Gutman/Berenbaum
1998 *Anatomy of The Auschwitz Death Camp.*
Indiana University Press 1998.
- Höss, Rudolf
(u.å.) *Erindringer.* Gyldendal u.å.
- Kielar, Wieslaw
1979 *Anus Mundi. 5 år i Auschwitz.*
København 1979.
- Langbein, Hermann
1995 *Menschen in Auschwitz.*
Frankfurt am Main 1995.
- 1995 *Der Auschwitz-Prozess. Eine Dokumentation.*
Frankfurt am Main 1995.
- Levi, Primo
2010 *Vidnesbyrd.* København 2010.
- Longerich, Peter
2010 *Holocaust. The Nazi Persecution and Murder
of the Jews.* New York 2010.
- Müller, Filip
1979 *Sonderbehandlung. Drei Jahre in den
Krematorien von Auschwitz.* München 1979.
- Piper, Franciszek
2002 *Auschwitz Prisoner Labor.* Oswiecim 2002.
- Pressac, Jean-Claude
1989 *Auschwitz. The Technique and Operation of
the gas chambers.* New York 1989.
- Rose, Romani
1995 *The Genocide of the Sinti and Roma.*
Heidelberg 1995.
- Van Pelt, Robert Jan
2002 *The Case for Auschwitz. Evidence from the
Irving Trial.* Indiana University Press 2002.
- Venezia, Shlomo
2008 *Sonderkommando. I gaskamrenes helvede.*
København 2008.
- Vrba, Rudolf
2016 *Flugten fra Auschwitz.* København 2016.
- Wachsmann, Nikolaus
2015 *KL. Die Geschichte der nationalsozialistischen
Konzentrationslager.* München 2015.

The Danish School in Gothenburg 1943-1945

Leo Goldberger mindes her med taknemmelighed sine skoleår ved den danske skole i Gøteborg under Anden Verdenskrig. Sammen med sin familie flygtede han til Sverige i oktober 1943 og tilbragte sit sjette til ottende skoleår sammen med andre flygtninge på den danske skole. Efter opholdet i Sverige vendte han tilbage til Danmark med sin familie og emigrerede i 1947 til Canada.

Af Leo Goldberger

For starters I must say that one of the most memorable aspects of my and my family's stay in Sweden from October 2, 1943 to June 6, 1945 as refugees from Denmark was the generous hospitality and genuine concern for the welfare of all of us by the Swedes – from officials to the ordinary folks one might encounter, their goodwill towards us was most heartening in our time of need.

Beginning with the major influx of the Danish Jews during October, 1943, totaling some 7,000, there were also a growing number of non-Jewish Danes, about 10,000 in all, who (often accompanied by their immediate family) were on the run from the Nazis because of their involvement in the resistance movement. Needless to say, it became quite a logistical problem for the Swedes to ensure they were all properly housed and fed, if not also placed in suitable jobs across the country to the extent possible.

How best to provide for the hundreds of youngsters of school age and older students in various stages of completing their education was obviously a top priority. The educational issue was so expeditiously addressed that hardly a day of schooling was lost for most of us. My own experience in continuing my education took place in Gothenburg (Göteborg in Swedish), Sweden's

second largest city, and will be the main focus here.

Our school in Gothenburg accommodated some 200 students at its peak, rivaled in number of students and scope only by the 210 enrolled in the Danish School in Lund. In addition, the city of Helsingborg had some 100 students in its school, which was limited to the lower and middle grades, while Stockholm, Northköping, and Jönköping only serviced the lower grades.

Næst efter skolen i Lund var Den Danske Skole i Gøteborg den største i Sverige og havde, da den var på sit højeste, omkring 200 elever. Den dækkede hele skoleforløbet og havde således både små elever i underskolen såvel som unge mennesker i gymnasiet. Foto: Dansk Jødisk Museum.

To so quickly establish a well-oiled school system on par with and credentialed as such by the authorities in Denmark in terms of scope, curricula, textbooks, and exams and manned by a cadre of qualified Danish teachers was of course quite a daunting challenge. In Gothenburg, as elsewhere in Sweden, committees aiding refugees pursuing educational goals were rapidly established by prominent Danish academics – professors and educators who themselves were refugees – working jointly with their Swedish colleagues. These committees ultimately served as guarantors of the financial side of the establishment of the school, with the support of the local Swedish school system and the backing of the central Danish refugee organization. This organization had already been established at the behest of the Danish embassy in Stockholm under the leadership of professor dr.jur. S. Hurwitz, himself among the Danish-Jewish refugees. Though much of the expenditures for running the schools as well as the many boarding facilities for kids separated from their parents, the summer camps, etc. relied on donations from private sources, the main burden ultimately fell on the Danish governmental sources.

In a remarkable show of cooperation from all sides, the Danish School in Gothenburg was able to open its doors on November 9, 1943, with Gudrun Henriques as principal, Karl Hyldegaard-Jensen as administrator, and Jes Schytt, the local Danish Consul general, as patron. The initial student body, numbering some 50, spanned the entire educational spectrum, from the grades (1-5) through middle school (1-4) and *gymnasium* (1-3) leading to matriculation, the coveted red-banded white cap of passing the “Student Exam”, which allowed entry to the university level.

At first the school was far from fully operational due to difficulties in locating suitable classroom facilities; Gothenburg was quite strapped for available facilities. While several Swedish educational and other institutions (such as the Jewish community center which hosted the grade school) made some spaces available, this was a rather makeshift arrangement and entailed splintering the student body into several different locations. It also restricted the school hours, at least for the mid- and

upper-level classes, to the afternoon hours, with classes meeting only four days a week. As many of us were already attending Swedish schools (*Hvitfjelska Läroverket*, in my case), the transition to the Danish school on an afternoon basis – at least for the first few months – allowed us simultaneously to continue Swedish school in the mornings and to continue making friends among Swedish classmates.

Perhaps the key to the success of our Danish school was not just the flexibility shown by the powers that be, but the spirit of being in a common boat, all of us determined to make the best of our refugee stay without losing faith in our ultimate hope of returning home to Denmark. Though we rarely spoke about our traumatic escape or about a parent who might have had the misfortune of being incarcerated in *Theresienstadt*, we eagerly followed the progress of the war and spent as much free time together as was possible, seeing memorable movies – such as *Casablanca* and *Scarlet Pimpernel* – going to dances and week-end outings, and various festivities on national holidays, special concerts, and theater performances organized by the school or the local refugee club as well as by generous Swedes. We were indeed a close-knit community.

Fotografiet viser Leo Goldbergers klasse på Den Danske Skole i Gøteborg. På bagerste række fra venstre er Leo Goldberger, Paul Anton Rasmussen, Ernst Peter Weis, Torben Bendix, Bent Helge Skov, Abraham Beilin, Aaron Engelhardt, Preben Bornstein. På første række fra venstre sidder Gunver Helweg Meyer, Lone Blatt, Judith Eismann, Salli Besiakov, Corrado Diena, mens Kurt Michael Hansen og Hans Jørgen Goldschmidt står op. Læreren er Carl Scousboe. Foto: Dansk Jødisk Museum.

In my own case, the sense of community was furthered by my having joined the Boy Scouts troop, entitled *Holger Danske*, to commemorate the legendary Danish hero of old. The troop – as well as a parallel Girls and Cub scouts groups – numbered around 40 and was established by our school with the blessings of the official Swedish scout organization. Our troop was led by one of our much beloved teachers, Holger Michelsen, a resistance fighter from the South of Jutland and it had among its assistant leaders the charismatic senior student Isi Vogel (Foighel), later to become Minister of Taxation and prominent professor of law and a judge in the European Human Rights Court in Strasbourg. Another prominent fellow scout, and life-long friend, was the journalist Herbert Pundik, for many years the chief editor of the Danish daily *Politiken*, who among other age-eligible scouts in our troop volunteered for The Danish Brigade in Sweden (i.e. the military group of some 5,000 volunteers trained to join the allied forces as they neared the liberation of Denmark in May 1945).

Another significant event in our troop's history was the week-long camping meet in rural Gränna (in Småland on Lake Vättern near Jönköping) highlighted by the personal visit by the head of the Swedish scouts himself, Count Folke Bernadotte. An autographed copy of his photo still hangs on my wall as a memento of the exciting days around the fire there.

As for the academic side of our school, the most fantastic thing about it was having all the Danish textbooks, offering a curricular coverage identical to that we would have had at home, and thus ensuring that no time would be lost upon our eventual return. Having the books was largely due to the initiative of a most thoughtful educator in Denmark, Chr. Friis-Sørensen of Elsinore's *Højere Almenskole* who right after our mass exodus recognized the need for the Danish textbooks for his fellow countrymen on the other side of the Sound. Through various intermediaries he contacted, the illegal shipments were successfully arranged, for which all of us owe him deep gratitude. Thanks also must go to the Danish donors, mainly the publishers, the Danish Jewish community's account, and the ministry of education who covered the cost involved.

As for the teaching staff, growing to some 30 in all plus half a dozen teachers of Swedish, I can readily vouch for the fact that they were an extraordinary, heterogeneous group of dedicated men and women. Some had extensive backgrounds in elementary and secondary schools, and quite a few were drawn from the ranks of university professors. In addition, when needed, several university students were employed as adjunctive staff.

Leo Goldbergers lillebror var også elev ved Den Danske Skole i Göteborg. Her ses hans klasse (1. klasse) i første halvdel af 1945. I forreste række fra venstre er Birthe Marcus, Margit Blachmann, Henni Lachmann, Helen Arnby, Kirsten Cantor, Eva Garde-Jørgensen, Gitta Kempinsky og Martha Sachs. I midterste række fra venstre er Erik Goldberger, Jan Igelsky, Henning Blachmann, Allan Fogel og Even Bukrinsky. I øverste række fra venstre er Bent Chmelnik, John Gordon, Arne Bodnia, Finn Bentow, Per Popp Hansen, Georg Blachmann, Dan Sobol og Allan Meyer. Lærerinden er Else Baadsgaard. Foto: Dansk Jødisk Museum.

By and large, with relatively small classes, the atmosphere was uniquely warm and personal, with a sense of one-on-one-ness prevailing. And, again, the fact that we were “all in the same boat” Jew and Gentile alike – no matter what our prior socio-economic and class backgrounds were – added immensely to the general tenor in as well as outside the classroom. However, that aside, my own most enduring memory was a particular lesson we had in geometry, conducted by our school's outside math inspector, Niels Bohr's younger brother, professor Harald Bohr, a mathematician. Standing at the blackboard he

enthusiastically tried to convey the “obviousness” of the Pythagorean theorem for solving the parallelogram, not arithmetically but “intuitively” by having us simply look at the lines he scribbled on the board. We were all a bit dumbfounded and in frustration he kept saying: “can’t you see it; just look at the board, it shines out at you!”

Yet another not-to-be-forgotten experience we all had was listening to our fellow student (Ernst) Peter Weis play Bach on the piano for a whole hour at our unconventionally marvelous music and art teacher Carl Scousboe’s behest – rather than simply lecturing us. Peter, who unfortunately passed away at the young age of 51, was an unusually gifted pianist, of whom we were all proud. He had been a student of the famous Danish-Jewish composer-pianist Herman D. Koppel – also a refugee in Gothenburg.

In addition to the teaching staff, numerous others were involved in ensuring a comprehensive school system. Thus we had a couple of physicians aboard, a nurse, ready access to dental care – as well as the service of a school psychologist. For the substantial number of my fellow students who boarded out, there were also several group homes, one with at least 40 students, and a few smaller pensions, all manned under supervised conditions. In the absence of parents, the boarding students were even recipients of a weekly stipend in pocket money. In addition, care was taken to house the few orthodox Jewish kids whose parents did not live in the area and provide them with kosher food, permitting a larger group of observant students to join them at mealtime.

Clearly, the Gothenburg School did an as fine and dedicated job as one could wish for under the trying times that prevailed. That this is so is most evident in the report issued upon the school’s final day, June 9, 1945. In its 67 pages, including several photos, the report meticulously documents all the details that comprised the school’s birth and 20 months’ existence. It cites the names of us all – students, teachers, and supporting cast. It provides our birth dates, first and last day of attendance, previous school affiliation and, for those matriculating with a final exam, their grades. Similarly, the teachers are listed by their prior jobs, courses taught and specific classes taught, and the text used.

Of course all significant school events are listed, as are the prizes that were given to the most deserving of us. Mentioned as well is the farewell gift of a book presented to each of us on our last day of school by professor Axel L. Romdahl of *Riksföreningen for Svenskhetens bevarelse i utlandet* (The national organization for the preservation of Swedishness abroad): Sten Selander’s anthology *Svensk dikt från fem sekel* (*Swedish poetry from five centuries*); the grade-schoolers received Selma Lagerlöf’s *Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige* (*The wonderful adventures of Nils*). Completing the report one will find the financial accounting to the very last penny of all monies spent and received.

Fotografiet af studenterne i 1945 er fra bogen Den Danske Skole i Göteborg, som rapporterer om skolens forløb fra dens grundlæggelse i november 1943 til dens afvikling i juni 1945. Bogen befinder sig på Dansk Jødisk Museum.

In my view, the final report of the school represents an archival gem of Danish cultural ways of treasuring every morsel of history. I was fortunate to receive a copy of the report from one of my younger brother Erik’s 1st-grade teachers, Else Baadsgaard (Brøndsted). She was a young resistance fighter who had fled to Sweden and whom I met by chance in 1986 during one of my occasional visits to Odense, where I was a psychological research consultant at the University Hospital and her husband was the university’s principal. She expressed her own fond memories of the time spent in our school – as did I.

Jøder og kommunister 1917-1945

Kommunistiske jøder er nogle af de mest omdiskuterede inden for moderne jødisk forskning i nyere tid. I Danmark fandtes de jøder, som var tilhængere af kommunismen, primært blandt de russiske jøder, som var kommet til landet i slutningen af det nittende og starten af det tyvende århundrede. Her udreder Morten Thing den kommunistiske politik og kommunismens forbindelse til jøder i Danmark og i Rusland.

Af Morten Thing

Blandt de russisk jødiske immigranter, der var kommet til Danmark i slutningen af 1800-tallet og starten af 1900-tallet, var der mange politiske flygtninge, som var flygtet fra det tsaristiske politi. Den første organisation, de dannede i København, var *Bundisher Ferayn* eller slet og ret Bund. Det var en afdeling af det russisk jødiske socialdemokrati, som på jiddish hed *Der algemayner yidisher arbeter bund fun Lite, Poyln un Rusland* (Det almindelige jødiske arbejderforbund i Litauen, Polen og Rusland). I Rusland var Bund fra sin dannelse i 1897 til 1903 en fraktion af det russiske socialdemokrati, RSDAP, sammen med bolsjevikkerne og mensjevikkerne, som udgjorde henholdsvis venstre- og højrefløj. Fra 1903-1906 stod Bund uden for RSDAP, men trådte derefter igen ind i partiet. Bund i København blev grundlagt i 1905 og fik stor betydning for indvandrerne. Det skyldtes blandt andet, at Bund spillede en afgørende kulturpolitisk rolle. Bund i København var med til at oprette Det Jiddische Bibliotek, som blev placeret i det senere *Bundisher arbeter leze-sal far ale in Kopenhagen*, eller blot Bunds Læsesal. Læsesalen og biblioteket blev meget vigtige institutioner for indvandrerne.

De russiske immigranter var meget anderledes end de danske jøder.¹ De tilhørte en helt anden kultur, og forholdet mellem de to grupper var eksplosivt i perioden 1905-1920. Integrationen af dele af indvandrerne førte

faktisk til en revitalisering af det jødiske samfund. Og det skete blandt andet, fordi en stor del af indvandrerne var politiske indvandrere. De var udvandret på grund af mangel på arbejde, men også fordi de havde problemer af politisk art. Som politiske aktivister betragtede mange af dem sig selv som landflygtige, det vil sige som personer, der grundlæggende var bundet til deres eget land. I praksis betød det, at mange var involveret i russisk politik, men udfoldede deres aktiviteter her i landet.

Selvom det overvejende flertal i Bund var mænd, var deres leder, formentlig fra 1910, en kvinde. Anna Mironovna født Lifshits (1881-1926) kom til Danmark til socialistkongressen i 1910.² Hun var under revolutionen i Rusland i 1905 blevet landskendt som den taler, der blandt andet fik matroserne på panserkrydseren Potëmkin til at gøre mytterier. Hun blev i Danmark indtil 1920 og medvirkede til dannelsen af *Der yidisher shmayderklub*, Den jødiske Skrædderklub, i København i 1912. Den jødiske Skrædderklub var et led i løsningen af det problem, at mange jødiske skræddere ikke var organiserede, gik under tariffen og optrådte som strejkebrydere.³ Mironovna støttede de danske skræddere i, at de russisk jødiske skræddere skulle organiseres, overholde tariffen og ikke tage strejkeramt arbejde.

1917 – et vendepunkt

Verdenskrigen bragte tsarens Rusland sammenbruddet nær i 1916/1917. Da Nikolaj 2. den 15. marts abdicerede, tog en provisorisk regering over. I kølvandet på tsarens abdikation blev de love, som begrænsede jøders frihed i Rusland, ophævet. Flere af de russiske jøder, som befandt sig i Danmark og andre lande, rejste tilbage til Rusland. I 1916 blev der blandt de herboende russiske immigranter lavet en afdeling af Zimmerwald-bevægelsen. Zimmerwald-bevægelsen var et løst forbund af europæiske antikrigsgrupper. I Rusland blev Zimmerwald-venstrefløjen især præget af bolsjevikkerne, men blev herhjemme støttet af Socialdemokratisk Ungdomsforbund. Mens Bund i Rusland nærmede sig mensjevikkerne, nærmede Bund i København sig først Zimmerwald og siden bolsjevikkerne.

Nokhum Klass (1890-1937?), et fremtrædende medlem af Bund og Den jødiske Skrædderklub, skrev i sin selvbiografi, som han formulerede i forbindelse med, at han senere ansøgte om optagelse i det russiske kommunistparti: ”Endnu før revolutionen var der en påtegning om, at vores københavner-gruppe af Bund ikke var enige i Bund-komitéens udenrigspolitik, og vi nedlagde Bund-gruppen i København”.⁴ Klass (hans russiske navn var Klaz) blev født i 1890 i Akniz i Kovnoguvernmentet. Kovno var det nordligste guvernement i det jødiske bosættelsesområde i Rusland.⁵ Faren var skomager som i øvrigt fire af brødrene, mens tre søstre var syersker. Til sit 12. år gik han i *kheder*, ”til mit 15. år var jeg talmudkyndig og kunne kun jiddish og hebraisk”.⁶ Vi må udlede heraf, at han er vokset op i et religiøst hjem, og at han først sent lærte at tale russisk, hvilket præger hans russiske tekst. Man må forestille sig, at han som voksen talte russisk med accent og gebrokkent.

I 1907 kom Klass på en jødisk håndværksskole i Dvinsk. Han afsluttede skolen i 1911 som maskinarbejder og giftede sig med Krinne Levin. Hun var født i 1893 i Ors i Mogilevguvernmentet. Hendes familie bestod af fabriksarbejdere. I 1900 flyttede familien til Dvinsk, hvor både hun og faren arbejdede på en tændstikfabrik. Efter et halvt års arbejde, i 1912, besluttede Nokhum Klass at rejse alene til Danmark. Det var ikke til at få arbejde som maskinarbejder. Han skriver i sin selvbiografi:

Flertallet af de russiske emigranter, der boede i København, var skræddere og arbejdede for en forretning. Så jeg lærte skræddergerningen hos dem, og arbejdede som skrædder alle de 18 år, jeg boede der, og var hele tiden medlem af skræddernes fagforening.⁷

Den 8. juni 1914 ankom også Krinne Klass til København. Med sig havde hun deres søn Mendel på et halvt år.

Bolsjevikkerne og jøderne

Bund i Rusland fulgte fra februar til oktober 1917 mensjevikkerne og tog afstand fra oktoberrevolutionen, som man anså for et simpelt kup. Men revolutionen fik store konsekvenser for Bund. Bosætningsområdet, hvor de fleste jøder levede, blev delt i tre, idet der blev oprettet både en polsk og en litauisk stat. Bund fortsatte med at eksistere i Polen. Men antisemitismen havde kronede dage i det nye Polen, og udvandringen af jøder tog til, en udvandring, som efterhånden gjorde den amerikanske del af Bund til den stærkeste.

Bolsjevikkerne havde aldrig gjort noget for at organisere de jødiske arbejdere, som ellers var en vigtig del af det russiske proletariat. Selvom der var mange af de fremtrædende ledere blandt bolsjevikkerne, som havde en jødisk baggrund, så var under fem procent af medlemmerne jøder.⁸ Bolsjevikkerne forsøgte sig med flere tilnærmelser til de jødiske arbejdere. Deres vigtigste mand på jobbet var Shimen Dimansjtajn, en uddannet lubavicher rabbiner, som var blevet bolsjevik. Der blev i januar 1918 oprettet et kommissariat for jødiske anliggender under Stalin. Og i efteråret 1918 blev det besluttet at oprette jødiske sektioner i kommunistpartiet, såkaldte *jevseksija*. Ifølge det jiddishsprogede bolsjevikblad *Di vorheit* fra juni 1918 var det jødiske kommissariats opgave

at gendanne det jødiske nationale liv på en proletarisk-socialistisk basis. De jødiske masser har fuldstændig ret til at kontrollere alle eksisterende jødiske sociale institutioner, til at give en socialistisk retning til vores folkeskoler, til at give jøderne mulighed for at gå ind i landbruget på

den socialiserede jord, til at beskæftige sig med de hjemløses skæbne, til at sørge for, at de trængende får regeringsunderstøttelse, til at bekæmpe antisemitisme, pogromer, osv.

Denne tilsyneladende åbning mod jøderne gik hånd i hånd med to modsatrettede tendenser i Rusland. Den ene var pogromer, som frem til 1922 formentlig førte til, at mere end 150.000 jøder omkom. Den anden var en begyndende splittelse inden for det russiske Bund, omhandlende hvorvidt man skulle støtte kommunisterne eller ej. En stærk fløj forsøgte at opretholde Bund ved at danne et *Kombund*, men alle andre partier end bolsjevikkerne blev forbudt i løbet af de første fire-fem år efter revolutionen. I Polen splittede et kommunistisk Bund sig ud fra Bund i 1922.

Bolsjevikker i København

I København ser det ud til, at dele af de russiske immigranter orienterede sig mere og mere mod de herboende bolsjevikker. Og Klass beskriver i sin selvbiografi, at han sammen med andre immigranter hjalp politiske emigranter blandt andet med penge fra bolsjevikkerne i Rusland, som de fik udbetalt fra Stockholm. Denne gruppe har formentlig haft kontakt med partiet Socialistisk Arbejderparti (SAP), da det blev dannet i 1918. I hvert fald skriver Klass, at han blev medlem af kommunistpartiet i 1918, og så kan det kun være SAP.

I november 1919 kom det til voldsomme sammenstød på Grønttorvet i København, hvorunder stort set hele ledelsen af den revolutionære venstrefløj, som russisk jødiske immigranter havde været med til at danne, blev arresteret. Når politiet for så hårdt frem, hang det sammen med, at de allierede lagde pres på regeringen. De allierede mente, at Danmark kunne blive det næste sted, revolutionen brød ud. Derfor ønskede englænderne og franskmændene, at den danske regering skulle gøre noget. Og selvom den danske regering mente, at efterretningsfolkene overdrev venstrefløjens farlighed, følte politikerne sig pressede. Grønttorvsindsatsen var første synlige resultat. Resten blev især Statspolitiets indsats.

Søndag den 5. juli (måske 1908) indbød Bund i København til møde om "Jiddish eller hebraisk". Det var Moyshe Olgin (1878-1939), en fremtrædende Bund-leder, som holdt oplæg om, hvilket sprog der kunne anses for jødisk nationalsprog.

Ikke mindst i løbet af året 1919, hvor Statspolitiet rettede sit blik imod immigrantvenstrefløj, kraftigt støttet af såvel allierede som tyske efterretningsfolk i København.⁹

Dette bragte pludselig Klass i søgelyset. Han blev udpeget som agent, der skulle formidle penge til en strejke i Frihavnen, og som leder af en kommunistisk gruppe. Fremmedpolitiet ransagede hos ham og forhørte ham. Klass var ikke den eneste jødiske immigrant, der kom i Statspolitiets søgelys. I året 1919 udfoldede Statspolitiet en helt ekstraordinær stor indsats vendt mod "spioner". I journalen er der 1.600 indførsler for 1919 af denne art mod 87 for året før. Opdeler man de indførte personer

efter nationalitet, er russere de mest undersøgte, og her udgør russiske jøder igen en meget stor gruppe.

1919 var også året, hvor kommunisterne gjorde sig bemærket i Mosaisk Troessamfund (MT). I referatet fra mødet den 23. april 1919 hed det, at

Formanden gav Meddelelse om en Skr. Af 12 dM som han havde modtaget fra Nationalbankdirektør Marcus Rubin, der henlede Opmærksomheden paa bestemte Rygter om bolschevikiske Tendenser hos de herboende fremmede. Der førtes Forhandling om Sagen.

Hr. Josef Fischer var efter Indbydelse til Stede.¹⁰

Og den 20. maj står der: ”Sekretæren gav Meddelelse om en Samtale, han havde haft med Politiinspektør Begtrup Hansen bl.a. vedrørende den bolshevistiske Agitation blandt de herboende russiske Jøder”.¹¹

Kommunist i Danmark

Familien Klass blev kommunister i Danmark. Da Danmarks Kommunistiske Parti (DKP) blev grundlagt i 1919, var de blandt grundlæggerne. I begyndelsen havde de et hemmeligt medlemskab, formentlig af hensyn til politiet. I DKP's partibøger er de officielle medlemmer fra 1924.¹² I midten af tyverne ser vi tegn på, at jødiske kommunister er aktive i DKP. Den jødisk-kommunistiske organisation IKOR (*Idishe kolonizatsije organizatsije in Rusland*) blev dannet. Den var formentlig først dannet i USA i 1924 og havde til opgave at samle penge ind til jødisk landkolonisation i Rusland. I Sovjet var der en interesse for at bosætte jøder som bønder. Det startede i 1924 i Ukraine og Hviderusland, hvor der i forvejen boede flest jødiske bønder. Og i januar 1925 dannedes *Gezelschaft für ainordnung aferd arbetndike jidn in FSSR*, forkortet GEZERD på jiddish og OZET på russisk. Baggrunden var ikke mindst, at mange jødiske bønder var flygtet til byerne under pogromerne.

Imidlertid var der megen modstand blandt ukrainere, hviderussere og blandt tartarerne på Krim, hvor man prøvede at bosætte jøder. For at løse problemet med den jødiske fattigdom søgte man et sted, hvor man kunne bosætte jøder i større målestok. Man fandt frem til et

sted nord for Kina på de nordlige kasakhiske stepper, hvor floderne Bira og Bidzhan løber sammen. På venstre bred af floden Amur fandt man et område på 36.000 km², hvor der kun boede 1.192 koreanere, kasakher og tungusere. Det tilbød man jøderne som deres autonome område. Klimaet var hårdt, jorden uegnet til landbrug, og det lå langt fra de jødiske centre, som allerede eksisterede, og mange mente, at man burde have satset på Krim i stedet. Men det blev Biro Bidzhan.¹³

I Danmark, USA og mange andre steder støttede kommunistisksindede jøder denne landbosætningspolitik. I Danmark skabtes IKOR som en organisation, som skulle indsamle penge til understøttelse af GEZERD. Klass blev IKORs ledende kraft. Og i 1927 blev Klass indvalgt i centralstyret for DKP.

Når Klass blev indvalgt i centralstyret, skyldtes det, at der var en stor jødisk aktivitet i DKP. I sekretariatets protokol fra juni 1928 nævnes en ”Jødernes fraktion” i partiet.¹⁴ Den omtaltes, fordi der var problemer med den. Sekretariatet vidste ikke, hvad man skulle gøre, og pålagde Klass at udarbejde en redegørelse. Det tog nogle måneder, og da Klass i november 1928 fremlagde sin redegørelse, foreslog han tre jødiske medlemmer udrenset og i hvert fald én ved navn Altschuler. I december meldte to jøder sig ud af partiet som følge af en strid om den ”nationalistiske jødiske Aftenskole”.¹⁵ Der er tale om Jiddish-Skolen, en aftenskole, som gav undervisning i jiddish.

Centralbureauet for Sammenslutningen af alle russiske jøder i København, cirka 1913. Ved bordet i midten Leon Wigotski og til højre for ham Anna Mironovna Leepa, forkvinde for Bund.

Kommunisterne og jøderne

Den 19. september 1924 skrev det kommunistiske *Arbejderbladet*, at Marcus Melchior, leder af Mosaisk Drengeskole, bortviste jødiske drenge, såfremt de var medlemmer af den kommunistiske børneorganisation Unge Pionerer, ”med den Motivering, at Drengene skal opdrages til ’gode danske Borgere’”.¹⁶ Artiklen meddeler, at frk. Østerberg på den jødiske pigeskole, Carolineskolen, indtog samme standpunkt. Historien om de jødiske skolars kamp imod Unge Pionerer fortsatte i november 1924. Ifølge *Arbejderbladet* havde Melchior set, at en dreng ved navn Oskar var blevet valgt til bestyrelsen af Indre Bys afdeling af Unge Pionerer. Herefter iværksatte han forhør af alle drenge ved navn Oskar. En artikel fra den 14. november anfører ligeledes, at de to skoleledere, Melchior og Østerberg,

spurgte alle Børnene, om de helst vilde være i en af de to fortræffelige Skoler eller i ”Unge Pionerer”, men de er sikkert blevet noget lange i Ansigtet, da Børnene alle som én svarede, at de helst vilde være i ”Unge Pionerer”.¹⁷

Hertil havde frk. Østerberg sagt, at ”naar Kongen var saa naadig og rar, at han tillod dem at opholde sig i Danmark, maatte de da ikke til Gengæld slutte sig til nogen, der vilde gøre Oprør mod Kongen”.¹⁸

Senere skrev bladet, at Melchior truede forældre til børn i Unge Pionerer med, at hvis de ikke tog deres børn ud af organisationen, ville han melde dem til Statspolitiet ”og af al Kraft virke for, at disse udenlandske Jøder bliver udvist af Landet”. Bladet skrev tillige, at der stadig hver eneste uge blev ”udvist adskillige Børn fra de to Skoler”.¹⁹ Der er ikke andre kilder, som omtaler sagen, så det er svært at sige, hvor meget den har på sig. Til gengæld må man regne med, at *Arbejderbladet* her midt i tyverne havde en del jødiske læsere, for hele december og januar 1924-1925 annoncerede eksempelvis Bernh. Berendt for sit *kosher*-køkken i bladet, med ordet ”*kosher*” trykt med hebraiske bogstaver.

IKOR

Den 5. maj 1926 dannedes en IKOR-komité i København af repræsentanter for Jødisk Arbejder Læseselskab, Den jødiske Skrædderklub, Jødisk Håndværkerforening og sangkoret Hasomir. Klass gjorde rede for komitéens politik i en artikel i *Arbejderbladet* i januar 1927. De ville gøre jøder til bønder og oprette et jødisk autonomt område. Forfatteren konkluderede: ”Paa denne Maade er det evige Jødespørgsmaal blevet løst fuldstændigt, og det er ogsaa naturligt, for det bliver betragtet som et Led i hele Opbygningsarbejdet i Rusland”.²⁰

Den jødiske Skrædderklubs kulturgruppe, ca. 1917. Nokhum Klass står i bagerste række, nummer to fra højre, hans kone Krinne Klass, forreste række, nummer to fra højre, og hans søn Mendel står i forreste række, nummer tre fra venstre.

IKOR-komitéen havde indsamlet 1.200 kr. og ville købe en traktor, men den kostede dengang 4.000 kr. Derfor ville man arrangere en koncert i Studenterforeningen.²¹ Koncerten fandt sted den 24. april 1927, og i programmet kaldte organisationen sig på dansk Hjælpekomité for den jødiske Kolonisation i Sovjet-Rusland ”IKOR”. IKOR udfoldede de følgende år et mangesidet projekt for at samle penge ind til støtte for, at jøder i Sovjetunionen kunne slå sig ned som bønder. For eksempel opførte IKOR den 25. marts 1928 i teatret Casino i København Jakob Gordins teaterstykke *Got, mentsh und teyvl* (*Gud, menneske og djævel*). Efter stykket var der bal til klokken tre om natten.

Om IKOR nogensinde fik sendt en traktor til Sovjetunionen, vides ikke, men den 28. april 1928 kunne organisationen sende et mønstermejeri til Rusland.²² *Arbejderbladet* skrev:

Paa Trods af den daarlige Tid, vi lever i, er det lykkedes denne [IKOR-]Komité at samle over 4000 Kr. sammen i Løbet af 2 Aar gennem Indsamlinger, Fester o. lign. En Del af disse Penge er brugt til Købet af et Mejeri med alt Tilbehør fra Silkeborg Maskinfabrik. Mejeriet kan producere 600 Liter Mælk i Timen og blev med "Nidaros" den 28. April sendt til Jafpeterie paa Krim.

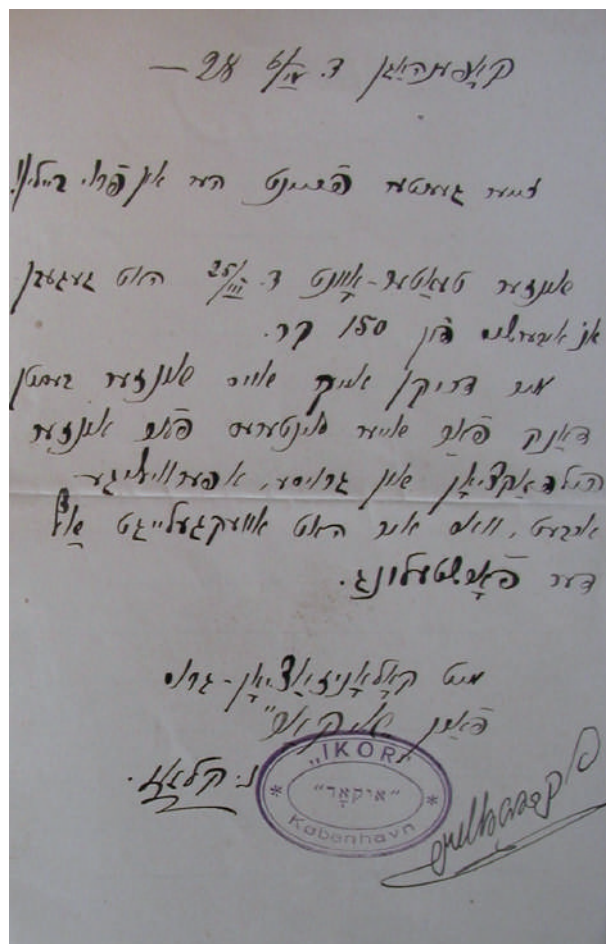
Dermed har de herboende russiske Jøder givet deres Bidrag til den historiske Kolonisation af Jøder i Rusland.²³

Vi kan følge IKOR gennem små notitser i *Arbejderbladet* i denne periode, og man talte især om kolonisering på Krim. Men i februar 1930 introduceredes også Biro Bidzhan (14.2.1930). Og en lille notits om "Zionisternes Nederlag" fra februar 1930 viser, at de jødiske kommunister deltog i møder i Dansk Zionistforening for at modsige zionisterne i forhold til kolonisering i Palæstina (7.2.1930).

Den 25. juli 1930 meddelte *Arbejderbladet*, at IKOR den 16. juli havde afsendt et dansk mønstermejeri samt 50 mælketransportører konstrueret af Frederiksberg Metalvarefabrik til Tykhonkaja ved Amur, altså i Biro Bidzhan. "Det er det 3die Mejerianlæg som Ikor har afsendt i de sidste 4 Aar til den jødiske Kolonisation i Sovjet-Unionen".²⁴ Det er jo en forbløffende indsats fra dette lille miljø. Pengene var indsamlet ved en række koncerter, hvor musikere optrådte gratis. I notitsen takkedes IKORs forretningsfører og kasserer A. Krotoschinsky for sit arbejde.²⁵ Det er interessant, fordi Abram Krotoschinsky var erklæret socialdemokrat. IKOR tiltrak formentlig en del ikke-kommunister blandt de russiske jøder, fordi de herigennem arbejdede for et politisk jødisk projekt i Sovjetunionen, som de støttede. Akiba Perlmutter skriver i sine erindringer noget, som understreger betydningen heraf:

[...] de revolutionære jødiske håndværkeres begejstring for Sovjetunionen og deres foragt for de borgerlige reaktionære havde meget let ved at finde genklang i min medfødte og af omgivelserne opelskede oprørstrang, idet jeg aldrig var faldet til i de miljøer, jeg var anbragt i.²⁶

I 1930 holdt IKOR koncert den 26. oktober i Studenterforeningens store sal med assistance fra skuespillerne Olga Svendsen, Henrik Malberg og Oluf Fønss og musikerne Fini Henriques, Johan Hannover-Cohen og Hermann D. Koppel.²⁷ Som det fremgår af disse eksempler, ser det ikke ud til, at det var svært at få relativt kendte kunstnere til at optræde gratis, selvom der var tale om en gruppe af overvejende kommunistiske jøder. Fra 1931 havde IKOR også en kvindegroupe, som var meget aktiv i den årligt tilbagevendende basar. Til IKORs basar i

Et håndskrevet brev fra IKOR, skrevet af Nokhum Klass den 6. april 1928.

1933 talte den kendte russisk jødiske forfatter Dovid Bergelson.²⁸ Man opførte 1. akt af S.A. Deiksel's *Ilden*, Gina Medem, sekretær for *ICOR* i USA, sendte "En hilsen", Siskind Ljew oplæste egne værker, Ebba Hertz sang jiddishe sange, og Sam Besekow læste værker af Dovid Bergelson og Isak Babel.²⁹

I april 1935 udsendte IKOR bladet *Unzer vort* på jiddish og dansk. Det var duplikeret. Siden udsendte man ét kun på dansk med navnet *Ikor-Bladet*. I april 1936 udkom første nummer af *Skandinavischer Ikor-tribune. Organ fun Hilfsorganisatsion far idisher kolonisatsie in Birobizhan*. Mange jødiske kunstnere medvirkede, blandt andre Charles Senderovitz, Hermann D. Koppel og Samuel Besekow.³⁰ I 1937 skiftede organisationen navn til Ikorforeningen og erklærede, at nu skulle den "ikke blot være en Støttekomite, men ogsaa paatage sig Opgaver af kulturel og oplysende Art".³¹

IKORs medlemmer må i en stor udstrækning have været medlemmer af MT. For i 1937 udsendte organisationen sammen med Jødisk Arbejder Kulturforening en protestskrivelse mod Abram Krotoschinskys rolle i Delegeretforsamlingen, dog uden at vi kender detaljerne. De to organisationer skrev, at de repræsenterede "over 300 Medlemmer, af hvilke langt den største Del opfylder de Betingelser, der iflg. Troessamfundets Valgbestemmelser fordres til Godkendelse af valgberettigede, er danske Statsborgere og bidragydende til Troessamfundet".³²

Ud over at have en teatergruppe optrådte IKOR også som arrangør af mange aftener med omrejsende skuespillere. Organisationen fortsatte sine aktiviteter med indsamling, basarer og møder helt frem til besættelsen og afholdt således basar den 24. marts 1940.³³ IKORs propaganda byggede på to grundlæggende tanker. Den ene var, at kun Sovjetunionen havde løst jødeproblemet. Den anden var, at koloniseringen af Biro Bidzhan var en succes. Som man skrev i anledning af femårsjubilæet i 1933: "Urskoven og den sibirske Taiga bliver trængt længere og længere tilbage af de stadig nye opdukkende Byer og kollektive Farme. Marker med Ris, Soyabønner og Hvede bølger nu paa de tidligere sumpede Sletter".³⁴ Ingen af delene viste sig at være rigtige.

IKOR afholdt basar for Biro Bidzhan den 29. april, mens Dovid Bergelson var på besøg, og han holdt festtalen.³⁵ Og den 7. maj 1934 blev Biro Bidzhan udråbt til autonom jødisk, socialistisk region. I september 1934 holdt IKOR koncert i Studenterforeningen og "Birobidzhan-Fest".³⁶ Festen blev refereret i *Arbejderbladet*. Det var kommunisten Otto Melchior, der holdt festtalen, hvori han udviklede det synspunkt, "at i de kapitalistiske Lande, der altid vil opretholde en Særstilling til Jøderne, kan det jødiske Problem ikke løses, kun i Sovjet-Unionen er dette Problem løst".³⁷ Senere på måneden var der medlemsmøde, hvor S. Sverdlin, fru Altschul og fru Besekow fortalte om deres rejse til Sovjetunionen. Ifølge dem var alt dér godt, rent og sundt.³⁸

Den 6. oktober holdt lederen af det amerikanske *ICOR*, Gina Medem, foredrag med lysbilleder om Biro Bidzhan i IKORs lokale på Guldbergsgade. Hun blev interviewet i *Arbejderbladet*, hvor hun tegnede et meget positivt billede af forholdene og fortalte, at der var en stor indvandring af jødiske arbejdere fra Tyskland, Frankrig, Argentina og Belgien. Sandheden var nærmest den modsatte, nemlig at jøderne ikke ønskede at emigrere til det gudsforladte og usunde sted, og at befolkningstilvæksten især skete ved deportationer.³⁹ På initiativ fra IKORs møde den 5. november 1934 blev der den 7. november dannet en Hjælpekomité for polsk jødiske Haandværkeres Udvandring til det jødiske autonome Omraade.⁴⁰ Men om danske jødiske håndværkere faktisk udvandrede til Biro Bidzhan, vides ikke.

Jødisk Arbejder Kulturforening

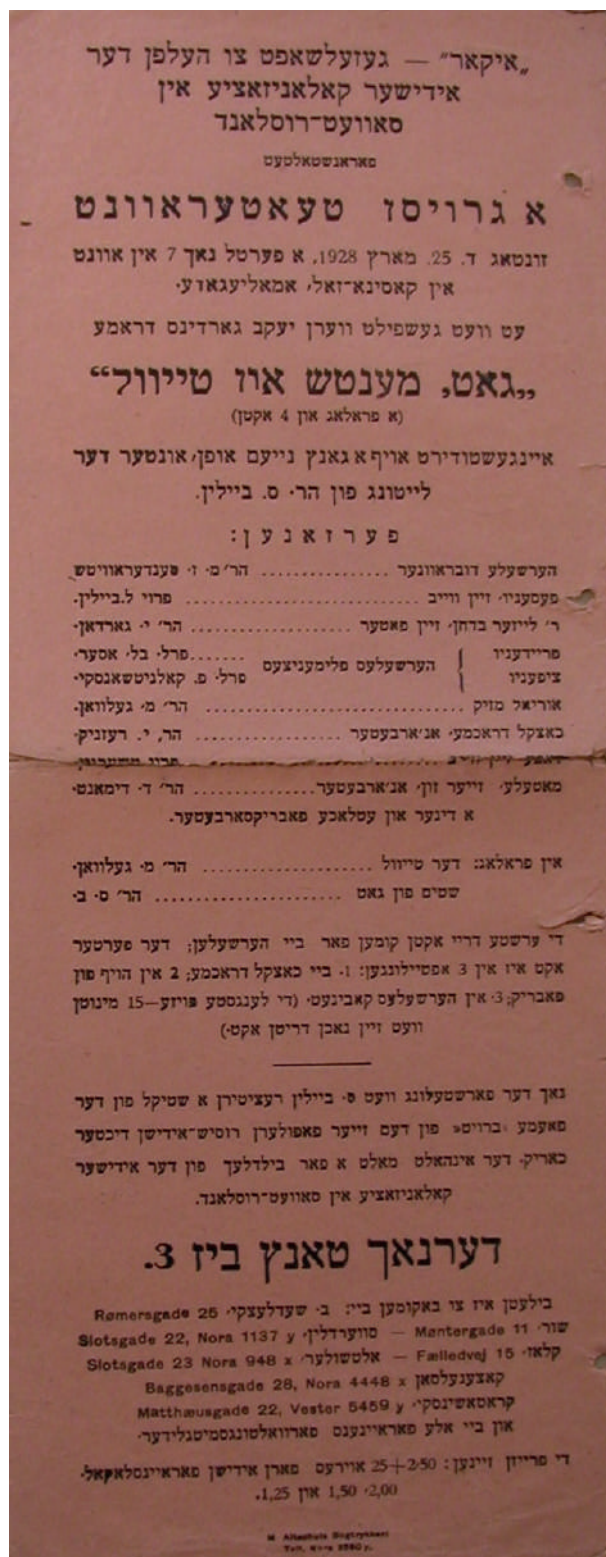
Jødisk Arbejder Kulturforening (JAKF) blev dannet på initiativ af den østrigske forfatter Siskind Ljew, som var på besøg i København i 1933.⁴¹ JAKF var som IKOR knyttet til kommunismen, men havde en dagsorden udelukkende af kulturel art. På foreningen Jødisk Arbejder Læsesals (tidligere Bunds Læsesal) generalforsamling den 17. marts 1933 blev det med majoritet besluttet at slutte sig sammen med JAKF og antage dens navn. Der blev holdt stiftelsesfest den 1. april.⁴²

IKOR og JAKF lavede ofte fælles arrangementer. Et typisk arrangement var for eksempel "Filmsaften og Bal" den 3. september 1933. Først talte Dovid Bergelson om arbejderkultur, hvorefter skuespiller og instruktør Per Knutzon deklamerede. Så var der musik. Bagefter vistest den tyske film *Giftgas* (1929) instrueret af Mikhail Dubson og forbudt i Tyskland. Endelig var der bal til klokken to om natten.⁴³ JAKF gentog "paa utallige Opfordringer" visningen af filmen *Nathan Bekkers Hjemrejse* den 27. januar 1934 i Rømersgade 22, den store sal. Her vistest også Sovkinofilmen *De 26 Kommissarerer fra Baku*.⁴⁴ Den 10. maj viste JAKF den tyske film *Kuhle Wampe oder Wer gehört die Welt* fra 1932. Manuskriptet var af Bertolt Brecht, og denne film var også forbudt i Tyskland.⁴⁵

JAKF var en meget aktiv forening. For eksempel viste man den 8. september 1935 først tone- og talefilmen *2 Verdener* ("Filmen, der er optaget før Naziregimet, er paa Baggrund af dets forkvaklede Raceteori yderst interessant og spændende"), og derefter opførte Arbejdernes Teater-Trup *Moderen* efter Maksim Gorkis bog.⁴⁶ Et andet arrangement var "Films-, Kabaret- og Balaften" den 9. februar 1936 i Rømersgade, festsalen. Først viste man *La Maternelle* fra 1933 om en ung kvindes opofrende gerning på et hjem for arbejderbørn. Derefter kabaret med "Duetistparret frk. Marie Krogsgaard og hr. Holger Moms" og step og dans med frk. Lillian Bøhme. Derefter var der bal til klokken to om natten med førsteklases jazzband.⁴⁷

JAKF drev også det jiddiske bibliotek, som holdt åbent hver onsdag, om sommeren dog kun hver anden onsdag. På en ekstraordinær generalforsamling den 14. juli 1937 blev det imidlertid besluttet at overdrage biblioteket til de jødiske foreninger i fællesseje.⁴⁸ Den 24. maj 1938 afholdt JAKF generalforsamling. Efter at de jødiske foreninger havde overtaget biblioteket, havde man nedsat et biblioteksudvalg, som gennem kontingent skulle sikre dets fortsatte eksistens. Hermed mente mange på generalforsamlingen, at JAKFs rolle var udspillet, og man besluttede at opløse foreningen.⁴⁹

Både IKOR og JAKF annoncerede i *Arbejderbladet* og var kommunistiske organisationer, men de var ikke en del af DKP. De var ikke afdelinger eller organisationer

En løbeseddel for IKORs teateraften den 5. marts 1928 i Casino. Opført blev teaterstykket *Got, mensh un toyvel af Jakob Gordin*.

på samme måde som for eksempel DKU eller Unge Pionerer. Mange af medlemmerne i de to organisationer, efterhånden sikkert alle, var også medlemmer af DKP. De stod med et ben i den jødiske indvandrerkultur og med et andet i DKP. Til hvert ben hørte der et sprog, nemlig henholdsvis jiddish og dansk. Selvom mange af dem sikkert mente, at nationale mindretal som det jødiske med kommunismen ville forsvinde, så var de stærkt knyttet til deres indvandrerkultur.

En løbeseddel kaldte til møde for IKOR, IKORs kvindegruppe og JAKF søndag den 2. maj, formentlig 1937. L. Alterman talte om "Hos Jøderne i Polen". Løbesedlen er på dansk, JAKF brugte aldrig jiddish på løbesedler. Men mødet har givet været på jiddish.

Jødekommunismen

I Statspolitiets sag om overvågning af Klass ligger der en usigneret redegørelse for Zionistisk Bureaus (ZB) arbejde fra den 30. april 1919.⁵⁰ Her hedder det indledningsvis: "Z.B. ligger i Hyskenstræde og arbejder i snever Forbindelse med jødisk-zionistisk Organisation for Bolschevisme, der skal udbrede Bolchevik-Propaganda for Verdensrevolutionen og oprette en jødisk Raadsrepublik i Syrien".⁵¹ Hvis det ikke lige var, fordi det var et efterretningsdokument, man sad med, ville man tro, at man

var i færd med at læse *Politikens* satirespalte "At tænke sig". Bedre bliver det ikke, da dokumentet skal opregne forskellene mellem de forskellige grene af zionismen. Her hedder det, at der dels findes en konservativ retning, "der tilstræber Jøder Verdensherredømmet ved Kapital", dels en moderat, "der kæmper for den zionistiske Stat i Palestina" og endelig en radikal, "der vil slaa den bestaaende Samfundsordning ned ved Bolschevismen og paa Ruinerne af det bestaaende Samfund proklamere Jøde-Herredømmet".⁵²

Den 20. maj 1919 begyndte en omfattende afhøring af alle de ansatte på ZB. Man startede med Simon Bernstein, som var overbevist om, at der ikke var mange bolsjevikker blandt de organiserede jøder. Selv havde han ingen forbindelse med syndikalisterne og betragtede "Syndikalismen og Bolchevismen som en stor Ulykke for Jødefolket".⁵³ Også den tidligere overrabbiner David Simonsen blev afhørt, og han forklarede, at han ikke var zionist, men at han havde stort kendskab til ZB og kunne sige, "at Bureauet intet som helst har med Bolchevisme eller Syndikalisme at gøre og udtaler i denne Forbindelse at selv Bolchevikføreren Trotsky i Rusland ikke er Zionist".⁵⁴ Simonsen havde stor sympati for bureauet, og det ville glæde ham, hvis myndighederne måtte anse de ansatte "som Folk der kunde gives udstrakt Frihed heri Landet".⁵⁵

Fra Simonsen gik turen til sekretæren i MT, Arthur Henriques, som kunne oplyse, at der i de jødiske skoler hos "enkelte af Skolebørnenes Forældre var Interesse for Syndikalismen".⁵⁶ Denne oplysning havde Henriques i øvrigt allerede "meddelt Statspolitiinspektør Begtrup Hansen idet Kompt. [komporenten] er besluttet paa at lade tilgaa Statspolitiet, hvor der i saa Henseende maatte komme til hans Kundskab".⁵⁷ Der var nemlig et nært forhold mellem MT og politiet. Med hensyn til ZB havde MT intet med bureauet at gøre, og Henriques betragtede det

som en Overklasse-Organisation, som kun arbejder hen mod det nationale Formaal Palæstina som Hjemland for Jøderne. Kompt. finder det meget usandsynligt, at der under Dække af Zionismen arbejdes med syndikalistiske eller bolchevistiske

Interesser; i hvert Fald har Kompt. aldrig hørt Zionisme og Bolchevisme eller Syndikalisme blive nævnt i Forbindelse med hinanden.⁵⁸

Den 21. maj klagede ZO til statsminister Zahle, og efter fornyet besøg af politiet den 22. maj klagede de igen den 23. maj. De mente, at behandlingen var uværdig, og at det dog var simplet, at én af regeringens embedsmænd henvendte sig direkte til organisationens ledelse. Statsministeriet oversendte brevet til Justitsministeriet, som udbad sig et svar hos Statspolitiet. Statspolitichef Valdemar Mensen svarede den 11. juli, at undersøgelsen af ZB skyldtes en indberetning fra det danske gesandtskab i Helsingfors, tilsendt via Udenrigsministeriet.

Jeg ved ikke, om man med føje kan sige, at Statspolitiet havde grund til at tro så vanvittige indberetninger som de citerede. Indberetningerne viser, at myten om, at jøderne stræbte efter verdensherredømmet, var nået til Vesten, inden teksten *Zions Vises Protokoller*, som omhandlede netop den myte, blev oversat til svensk og tysk i slutningen af 1919 og engelsk, dansk og så videre i 1920. Vi ved, at en oversættelse blev uddelt på fredskonferencen i juni 1919 af hviderussere. Men muligvis har denne oversættelse først cirkuleret i efterretningskredse og vundet indpas med sin bizarre forestillingsverden.⁵⁹

Fra denne tidlige sammenkædning af kommunisme og jødedom, som ikke forekommer i *Zions Vises Protokoller* ganske enkelt, fordi de er skrevet før den russiske revolution, går der en stærk ideologisk strøm gennem mellemkrigstiden og især ind i nazismen. Ikke mindst hos Hitler er idéen om kommunismen som et nyt stadium i kampen for jødisk verdensherredømme stærk. Som André Gerrits påpeger i bogen *The Myth of Jewish Communism* (2009), så er det på den ene side en myte, at der er denne organiske forbindelse mellem jøderne og kommunismen, men på den anden side hører det med til historien, at kommunismen faktisk virkede tiltrækkende på en del jøder. Den kombinerede effekt af jødisk emancipation og dannelsen af en jødisk arbejderklasse medførte ikke blot, at Bund blev styrket, men også, at der efter 1917 faktisk var mange jødiske kommunister.⁶⁰

Pogromer mod jødiske kommunister

I december 1930 tog Klass til Moskva for at deltage i GEZERDs kongres. Mens han var der, besluttede han at migrere tilbage til Sovjetunionen. I marts 1931 søgte han om optagelse i det sovjetiske kommunistparti, VKP(b).⁶¹ I november samme år kom Krinne og børnene Mendel og Ida Klass også til Moskva, og Krinne Klass søgte også om optagelse. I deres overførselssag kan vi se, at det gik relativt smertefrit for Krinne Klass. For Nikolaj Klaz, som han nu hed, gik der tre år mere. Det er påfaldende, eftersom hans tidligere nævnte selvbiografi fra 1931 er påtegnet, ”Jeg anbefaler at overflytte Klaz til VKP(b)”.⁶² Hvem anbefaleren er, kan ikke tydes, men det fremgår, at det er én fra EKKI, Kominterns Eksekutivkomité. Kommunistisk Internationale, forkortet Komintern, var en sammenslutning af kommunistiske og venstresocialistiske partier. Først den 3. oktober 1935 udstedtes hans overførselsattest.

I 1937 kom det til omfattende indgreb i Rusland mod GEZERD. Det startede med, at den legendariske leder af Bund, Ester Frumkin, i maj 1936 blev fjernet fra et jiddish blad, hun redigerede. Hun blev flyttet til Fremmedsprogsinstituttet, men i slutningen af 1937 blev hun afskediget og i januar 1938 arresteret og dømt til arbejdslejr i otte år. En anden fremtrædende jøde, Rakhmiel Veinsjtajn, protesterede mod det. Det førte til hans arrestation og påfølgende selvmord. En GEZERD-aktivist, Jankel Levin, blev arresteret og dømt for bundistisk aktivitet. I januar 1938 blev også den tidligere omtalte Dimansjtajn arresteret, og GEZERD blev lukket. Det var tydeligvis en bølge i den store udrensning, som nu ramte de jødiske organisationer. Også Nikolaj og Krinne Klaz blev arresteret og idømt nogle års arbejdslejr, hvor de døde. I 1955 fik sønnen Mendel Klaz, der blev i Sovjetunionen og senere underviste i dansk, sine forældre rehabiliteret.⁶³

Jødiske kommunister under Anden Verdenskrig

Af de 150 danske kommunister, som blev sendt til kz-lejren Stutthof ved Danzig den 2. oktober 1943 efter at have været interneret i Horserødlejren, var fire jøder:

Charlotte Møller, Otto Melchior, Bernhard Heimann og Leo Finkelstein.⁶⁴ Melchior og Finkelstein havde været arresteret som en del af Wollwebergruppen, som stod bag antifascistisk sabotage.⁶⁵ Efter retssagen mod ”bombefolkene” blev de overført til Horserødlejren, hvor der i forvejen sad en hel del danske kommunister.

Charlotte Møller, født Kann (1909-1974), var tysk af fødsel. Hun flygtede som kommunist og jøde fra det tyske politi, kom til Danmark og blev gift proforma med en dansk sømand. Hun arbejdede for foreningen

Fotografi af Otto Melchior taget af Leni Madsen i Horserød 1943.

The International Union of Seamen and Harbour Workers (ISH) og samtidig i DKP. I 1937 rejste hun til Spanien for at arbejde i De Internationale Brigader. Hun kom tilbage i 1938 og fortsatte sit arbejde i DKP, indtil hun i maj 1941 blev arresteret af det danske politi og idømt to års fængsel for kommunistisk virksomhed. I foråret 1943 blev hun overført til Horserødlejren, og den 2. oktober blev hun, sammen med kommunister og spaniensfrivillige, sejlet til Stutthof. Hun kom tilbage til

Danmark i maj 1945. Nogle år senere giftede hun sig og flyttede til Berlin, hvor hun døde i 1974.

Bernhard Isak Heimann (1900-1975) var journalist ved *Arbejderbladet* og blev arresteret den 2. november 1942. Han var i Vestre Fængsel, indtil han den 5. marts 1943 blev ført til Horserødlejren. Fra den 2. oktober 1943 var han fange i Stutthof, indtil han i maj 1945 kom tilbage til Danmark. Heimann har skrevet en kort beretning om tiden i Stutthof, men han omtaler ikke, at han blev klassificeret som jøde.⁶⁶

Otto Adolph Melchior (1904-1945) blev født i et jødisk overklassehjem. Han gik i Krebs' skole og siden Metro-politanskolen, hvorfra han blev student i 1922. Han gik i klasse med Mogens Fog og Arne Munch-Petersen.

Efter studentereksamen gik de alle tre ind i DKP's børneorganisation Unge Pionerer, hvor de blev ledere. I 1925 meldte de sig ind i DKP. Melchior meddelte i marts 1927, at han udtrådte af MT.⁶⁷ Han tog en kandidatgrad i økonomi. I 1926 roede han sammen med to medstuderende, Ebbe Munch og Jørgen Dich, fra København ad svenske kanaler og elve til Leningrad og videre af floder til Moskva. Det vakte en vis opsigt. Han var aktiv i HK og blev her gode venner med Finkelstein. De havde begge en forbindelse til Wollwebergruppen, den kommunistiske sabotageorganisation. Melchior, Finkelstein og Thøger Thøgersen, DKP's tidligere formand, blev inddraget i retssagen om Wollwebergruppens sabotage mod et skib i Frederikshavn, bygget til Francosiden i Spanien. Selvom de alle tre blev frikendt, blev de alligevel tilbageholdt og kom til Vestre Fængsel, Horserød og Stutthof. Det ser ikke ud til, at Melchior var i farezonen som jøde.⁶⁸

Værre var situationen for Leo Finkelstein. Hans navn lød mere påfaldende jødisk end Heimann og Melchior. Allerede da gruppen blev sejlet til Tyskland, fik Thøgersen den idé, da de skulle lave en navneliste, at de skulle skrive Leo Finkelstein. Da de ved ankomsten til Stutthof blev kropsbarberet, opdagede imidlertid den polak, som barberede, at Finkelstein var omskåret og sagde: ”Du bist ja Jude”. Han angav ham dog ikke. Men det førte til, at Finkelstein ikke turde opsøge reviret, når han var syg, for at de ikke skulle se, at han var omskåret. Senere, da de fik Røde Kors-pakker, stod der ”Leo Finkelstein” på hans pakke. SS-manden, som læste navnene op, studsede og spurgte, om han var jøde. Finkelstein svarede ikke, kammeraterne var tavse, og faren drev over. Alle fire overlevede de næsten 15 måneder i Stutthof som ”ikke-jøder”. Den 25. januar 1945 blev alle fanger sendt på en march vestpå for at undgå den fremrykkende Røde Hær. Undervejs hjalp Melchior Finkelstein, som gik i nogle støvler, som passede ham dårligt. Men den 16. februar bukkede Melchior under for den plettyfus, som hærgede blandt fangerne på dødsparaden. Både Møller, Heimann og Finkelstein overlevede.⁶⁹

Akiba Perlmutter (1907-1981) var søn af russiske jøder. Moren døde, da Perlmutter var tre, og faren satte ham i pleje hos trykkeren Josef Litschevskij, som trykte bladet

Fotografi af Leo Finkelstein efter krigen.

Dos vokhenblat, det første jiddiske ugeblad udgivet af og for de russiske jøder. Siden overtog MT hans forsørgelse, og han blev sat i pleje hos en ældre, blind, jødisk kvinde. Han blev portør, aktiv i fagforeningen og kommunist. Faktisk blev han ansat i partiet. Det varede kort: i 1938 blev hans medlemskab stillet i bero på grund af, at han havde skaffet husly og kontakter til en af Wollwebers kurerer. Da kommunistloven kom, blev han arresteret som kommunist og blev indsat i Vestre Fængsel og senere overført til Horserødlejren. Herfra lykkedes det ham at stikke af den 29. august 1943. Han gik under jorden, og det lykkedes ham at skjule sig helt frem til befrielsen.⁷⁰

Der var kommunistiske jøder, som var aktive i modstandsbevægelsen. En af dem var Peter Majew (1907-1963). Han var født i København som barn af russiske jøder, og hans far havde et skrædderi på Søborg Hovedgade.⁷¹ Han var repræsentant og kom i 1942 med i kommunisternes illegale bladarbejde.⁷² Han havde også forbindelse til sabotageorganisationen BOPA.⁷³ Majew blev arresteret

af tyske gendarmere i september 1943 og anklaget for ”*Feindbegünstigung*”. Han fik en dom på tre et halvt års tugthus og blev sendt først til Rendsburg, senere til Dreierbergen, Rollwald bei Dieburg, Bockenheim, Messehallen i Köln og Siegburg. Til sidst gjorde fangerne oprør og overmandede vagterne, inden amerikanerne ankom. Det lykkedes Majew at klare sig igennem uden at blive klassificeret som jøde – og at overleve. Den 30. maj 1945 blev han fløjet hjem til København.

Det er nok tvivlsomt, om Hugo Horwitz (1922-2010) var organiseret kommunist, men på venstrefløjen var han. Hans mor voksede op i et jødisk overklassehjem. Hans morfar, som indvandrede fra Altona, var medejer af cigarfabrikken Horwitz og Kattentid A/S, grundlagt i 1892. Horwitz kom til Sverige i begyndelsen af oktober 1943, men kunne ikke finde sig til rette der. I februar 1944 fik han en mulighed for at komme tilbage til København, først med en fiskerbåd og så med en dansk sandsuger til Rungsted. Kort efter hjemkomsten kom han ind i BOPA, hvor han nåede at blive en meget aktiv sabotør og endte med at sidde i ledelsen, uden at blive taget. Hans dæknavn var Uffe, et navn, som han efter krigen beholdt.⁷⁴

Isi Grünbaum (1908-1989) var søn af en russisk jødisk skomager, Mosick Nuchim Grünbaum, som var kommet

Fotografiet viser Hugo Horwitz, som efter krigen antog sit dæknavn Uffe som fornavn.

til København fra Lodz i 1904.⁷⁵ Han blev uddannet økonom i 1933 og var socialdemokrat, men skiftede til DKP i 1933. Efter arrestationerne af kommunisterne den 22. juni 1941 gik Grünbaum under jorden og arbejdede illegalt i modstandsbevægelsen. Han var tilknyttet Frit Danmarks tjenestemandsgruppe, der blev etableret 1943 og bestod af folk fra centraladministrationen, som var modstandere af samarbejdet med Værnemagten. Grünbaum blev formand for gruppen. Gruppen havde især til formål at sprede det illegale blad *Frit Danmark* i det administrative system og at modarbejde tyskvenlige ansatte. Det blev til bladet *Danske Tjenestemænd*, hvis første nummer udkom i slutningen af 1943. Efter krigen blev Grünbaum medlem af centralkomiteén, DKP's ledelse. Frem til 1955 var han medlem af ledelsen og partiets fremmeste økonomiske specialist.⁷⁶

Max Kaplan (1913-1975) var ingeniør og gift med Rigmor Schou (1920-2006), som studerede engelsk på Københavns Universitet. De var begge to medlemmer af DKU eller DKP. Under krigen kom hun i forbindelse med BOPA og oprettede Det kæmpende Danmarks Radiostudie.⁷⁷ Gruppen lavede grammofonplader med interviews med aktive modstandsfolk. Pladerne blev fragtet til Stockholm og fløjet til London, hvor de blev afspillet af BBC. Da Kaplan var jøde, måtte han i 1943 flygte til Sverige, og han blev da et fjernmedlem af gruppen. Han repræsenterede den i forhold til englænderne og skaffede gruppen teknisk udstyr, blandt andet et transportabelt optage- og skæreapparat, som blev brugt til at lave en direkte reportage fra sabotagen mod radiofabrikken Always i Boyesgade den 27. marts 1945. Det blev en succes uden lige, og interviewene blev udsendt på alle de sprog, BBC sendte på.

Der var mange andre jødiske kommunister, som det lykkedes at komme til Sverige. Det gjaldt for eksempel min mor Dora Thing, født Recht (1919-2002), og min søster Jette Dissing, født Thing (1942-), det gjaldt min mors veninde fra Carolineskolen Kitty Spuur Hansen, født Senderovitz (1921-2014), og Leni Madsen, født London (1914-2007). Det lykkedes Adolf Aron Nakmann (1914-1961) og Bruno Wechseltmann (1908-1998) og hans kone Regina, født Korinman (1902-1985).⁷⁸ Men

der var andre kommunistiske jøder, som det lykkedes at gå under jorden uden at blive taget. Det gjorde for eksempel Perlmutter og Agnes Dora Nielsen, født Seligmann (1904-1984), som i 1934 blev gift med den kommunistiske folketingsmand Martin Nielsen.⁷⁹

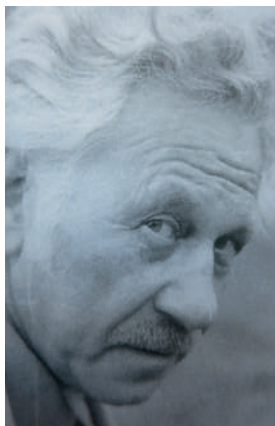
Efter Anden Verdenskrig

De jødiske kommunister fik det hårdt efter Anden Verdenskrig. Fra striden med Jugoslavien i 1948 til processerne i de nye kommunistiske lande i Østeuropa var jødiske kommunister i søgelyset som Sovjetunionens fjender. I 1949 blev den ungarsk jødiske kommunist László Rajk henrettet som spion i ledtog med den jugoslaviske revolutionær Josip Broz Tito. I maj 1952 blev den rumænsk jødiske kommunist Ana Pauker udrenset for "kosmopolitanisme". Samme år blev Rudolf Slánský og 13 andre partiledere i Tjekkoslovakiet, heraf 11 jøder, anklaget for at have konspireret med Tito. De blev alle fundet skyldige.

Allerede i 1948 havde KGB, Komiteén for den statslige sikkerhed, fået slået skuespilleren Salomon Mikhoels ihjel i et arrangeret biluheld for hans deltagelse i Den Jødiske Antifascistiske Komité under krigen, selvom komitéen var blevet til på Stalins ordre. I 1949 lancerede de sovjetiske medier en kampagne mod "de rødlose kosmopolitter", det vil sige jøderne. I august 1952 blev mere end 13 medlemmer af Den Jødiske Antifascistiske Komité, alle kendte jødiske skuespillere og forfattere, udrenset og i de fleste tilfælde henrettet. I januar 1953 blev der ifølge avisen *Pravda* afdækket et "lægekomplot" mod de sovjetiske ledere. Først blev 37, siden flere hundrede, arresteret, blandt dem mange jøder. Mange flere blev sendt til Gulag eller skudt, der kom skueprocesser som i 1930'erne, og antisemitisk propaganda begyndte. Efter Stalins død i marts 1953 blev processerne standset, og de endnu levende frigivet. For mange jødiske kommunister var det nogle år, hvor de gang på gang måtte spørge sig selv, om det var et mareridt eller virkeligheden – og mange forlod DKP.

De jødiske kommunister spillede en central rolle blandt de russiske jøder i København. Deres rolle er i nogen

grad blevet overset som følge af den ændring, Holocaust påtvang jøderne. Holocaust gik i første række ud over de ashkenaziske, jiddishtalende jøder, som boede i Østeuropa. På Balkan gik det flere steder også ud over sefardiske, judezmotalende jøder, ikke mindst i Grækenland. Men den helt dominerende gruppe i det, som tyskerne kaldte *Endlösung*, var den jiddiske kultur. Den havde indtil da været den afgjort største af de jødiske kulturer. Med denne kulturs undergang blev zionismen og Israel dominerende i jødisk kultur. Den israelske (og amerikansk-jødiske) historieskrivning, som blev gængs i 1980'erne sammen med den nye Holocaustlitteratur, var ikke imødekommende over for den jødiske arbejderbevægelse og slet ikke over for den kommunistiske del af den.

Akiba Perlmutter blev arresteret som kommunist og indsat i Vestre Fængsel. Han blev senere overført til Horserødlejren, hvorfra det lykkedes ham at stikke af den 29. august 1943. Han gik under jorden og skjulte sig ind til befrielsen.

Dele af artiklen er tidligere publiceret i bøgerne *Den historiske jøde* (2001) og *De russiske jøder i København 1882-1943* (2008).

LITTERATUR

- Abramsky, C.
1978 "The Biro-Bizhan Project", 1927-1959. Lionel Kochan (red.): *The Jews in Soviet Russia since 1917*. Oxford 1978.
- Beilin, Lui
1989-91 "Søborg er verdens navle. Erindringsforvirringer om jøderne i Søborg, fortalt af en indfødt". *Årbog*, udg. Historisk-Topografisk Selskab for Gladsaxe Kommune, 1989-91.
- Borgersrud, Lars
1997 *Nødvendig innsats. Sabotørene som skapte den aktive motstanden*. Oslo: Universitetsforlaget 1997.
- Dester, Karl, Poul Henrik Jensen, Niels Ole Frederiksen
2006 *Fra Slotsgade til Stutthof. Historie om en ung politisk fange under besættelsen*. Nyborg: Friis 2006.
- Finkelstein, Lars Ole
2008 *Leo Finkelstein indespærret i Vestre Fængsel, Horserødlejren og Konzentrationslejren Stutthof*. Utrykt manuskript 2008.
- Frankel, Jonathan
2004 "Dark Times, Dire Decisions. Jews and Communism". *Studies in Contemporary Jewry. An Annual XX*. Oxford 2004.
- Gerrits, André
2009 *The Myth of Jewish Communism. A Historical Interpretation*. Bern: Peter Lang 2009.
- Gilbert, Martin
1969 *The Dent Atlas of Jewish History*. London: J.M. Dent 1969.
- Gitelman, Zvi Y.
1972 *Jewish Nationality and Soviet Politics. The Jewish Sections of the CPSU, 1917-1930*. Princeton: Princeton University Press 1972.

- Grossmann, Vladimir
1918 *Jøderne i København*. København 1918.
- Grünbaum, Isi
1988 *Da mit hår blev grønt*. København: Tiden 1988 (interview med Michael Kjeldsen).
- Hardis, Arne
2010 *Klassekammeraten. Otto Melchior – kommunisten, der forsvandt*. København: Gyldendal 2010.
- Heimann, Bernhard
1945 ”Stutthof – en tysk Tilintetgørelseslejr”. *Journalisten* 6/1.6.1945.
- Horwitz, Hugo og Knud Rasmussen
1964 *En sabotørs erindringer*. København: Fremad 1964.
- Jepsen, J.A.H.
1982 ”Røgskrift”. *En dansk modstandsmands oplevelser i KZ-lejr*. København: Zac 1982.
- Lustiger, Arno
1998 *Stalin und die Juden. Die tragische Geschichte des Jüdischen Antifascistischen Komitees und der sowjetischen Juden*. Berlin: Aufbau Verlag 1998.
- Majew, Peter
(u.å.) Peter Majews beretning, Frihedsmuseet, 30C-00-10478.
- Moltke, Kai
1973 *Fire år i fangedragt. Af en socialistisk folketingsmands erindringer*. København: Gyldendal 1973.
- Nielsen, Anton
2010 *Som bølger af hav* bd. 1. Højbjerg: Hovedland 2010.
- Nørgaard, Erik
1975a *Revolutionen der udeblev. Kominterns virksomhed med Ernst Wollweber og Richard Jensen i forgrunden*. København: Fremad 1975.
- 1975b *Den usynlige krig. Historien om Ernst Wollwebers sabotageorganisation*. København: Fremad 1975.
- Overby, Martin Jensen
2018 *De danske fanger i koncentrationslejren Stutthof*. København: Frihedsmuseets Forlag 2018.
- Perlmutter, Akiba
2013 *En pødekvist. Erindringer 1907-1945*. København: Skriveforlaget 2013.
- Schatz, Jaff
1991 *The generation. The rise and fall of the Jewish communists of Poland*. Berkeley: University of California Press 1991.
- Soxberger, Thomas
2004 ”Sigmund Löw (Siskind Lyev), a ‘Revolutionary Proletarian’ Writer”. *East European Jewish Affairs*, 2/2004.
- Thing, Morten
1997 ”Da politiet var lige ved at få et efterretningsvæsen”. Ning de Coninck Smith, Mogens Rüdiger og Morten Thing (red.): *Historiens kultur*. København: Museum Tusulanum 1997, s. 157ff.
- 2001 ”Jøderne og revolutionen i Danmark”. *Den historiske jøde*. København: Forum 2001.
- 2005 ”Fru Anna Mironovna Leepa (1881-1926)”. *Jiddishland i København*. København: Nemos Bibliotek 2005.
- 2008a ”De jødiske skræddere i København 1900-1920”. *Arbejderhistorie* 2008/1.
- 2008b *De russiske jøder i København 1882-1943*. København: Gyldendal 2008.

- 2012 "Det kæmpende Danmarks Radiostudie og Film". *Arbejderhistorie* 1/2012.
- 2014 *Antisemitismens bibel. Historien om smædeskriftet Zions Visers Protokoller*. København: Informations Forlag 2014.
- Verner, Oskar
1983 *Min vej gik gennem Sachsenhausen. En murersvends erindringer om sit liv i kampen for fred og socialisme*. Aarhus: Modtryk 1983, s. 95.
- Wechselmann, Regina og Bruno og Torben Bjerg Clausen
1989 *Slår bro fra kyst til kyst*. København: Tiden 1989.
- Wigoder, Geoffrey, Fern Seckbach og Hillel Wiseberg
1997 *Encyclopaedia Judaica, CD-Rom edition, version 1.0*.

ARKIVER

Det Mosaiske Troessamfunds arkiv, Rigsarkivet, København
Rossiiskij tsentr khanenija i izutjenija dokumentov novejsjej istorii, Moskva
YIVO: Yidisher visenshaftlekher institut, New York

FORKORTELSER

DKP Danmarks Kommunistiske Parti
EKKI Eksekutivkomiteen for Kommunistisk Internationale
GEZERD *Gezelschaft far ainordnung af erd arbetndike jidn in FSSR*
IKOR *Idishe kolonizatsije organizatsije in Rusland*
ISH *The International Union of Seamen and Harbour Workers*
JAKF Jødisk Arbejder Kultur Forening
Komintern Kommunistisk Internationale
Ks kasse
MT Mosaisk Troessamfund

RTsKhIDNI *Rossiiskij tsentr khanenija i izutjenija dokumentov novejsjej istorii*, Moskva
SAP Socialistisk Arbejderparti
VKP(b) Russisk forkortelse for Al-unions Kommunistiske Parti
YIVO *Yidisher visenshaftlekher institut*, New York
ZB Zionistisk Bureau
ZO Zionistisk Organisation

NOTER

1. For en datidig analyse af forholdet, se Grossmann 1918.
2. For en biografi om Anna Mironovna, se Thing 2005.
3. Thing 2008, s. 1-15.
4. RTsKhIDNI, Moskva, fond 17, opis 98, delo 4420.
5. Gilbert 1969, s. 72.
6. RTsKhIDNI, Moskva, fond 17, opis 98, delo 4420.
7. Ibid.
8. Gitelman 1972.
9. Thing 1997, s. 157ff.
10. MT arkiv M 154.
11. MT arkiv M 183.
12. Deres partibøger ligger som bilag til deres overførselssag i RtsKhIDNI, Moskva.
13. Abramsky 1978.
14. Protokol for Sekretariatet 1927-28; Protokol for Centralkomiteen 27.5.1929-21.10.1929; Protokol for Arbejdsudvalget, Kbh. 1927-29, hhv. ks. 130, 118 og 116, DKP's arkiv Arbejderbevægelsens Arkiv og Bibliotek.
15. "De private Kapitalistskoler". *Arbejderbladet* 14.11.1924.
16. "Unge Pioneres Svar til de mosaiske Skoler". *Arbejderbladet* 19.9.1924.
17. "De private Kapitalistskoler". *Arbejderbladet* 14.11.1924.
18. Ibid.
19. "Forfølgelse af de kommunistiske Børn og af deres Forældre". *Arbejderbladet* 28.11.1924.
20. "N-s: Den jødiske Massekolonisation i Rusland". *Arbejderbladet* 28.1.1927.
21. *Mosaisk Samfund* 1.2.1927, *Arbejderbladet* 22.4.1927.
22. *Mosaisk Samfund* 12.5.1928.
23. "Den jødiske Kolonisation i Rusland". *Arbejderbladet* 11.5.1928.
24. IKOR, *Arbejderbladet* 25.7.1930 og *Jødisk Familieblad* 15.8.1930.
25. Ibid.
26. Perlmutter 2013, s. 186. Perlmutter blev efter sin mors død anbragt hos en familie af faren. Sidenhen overtog MT ansvaret for ham, og han flyttede fra den ene jødiske familie til den anden.
27. *Arbejderbladet* 17.10.1930 og *Jødisk Familieblad* 2/1.10.1930.
28. Bergelson kom også til København i 1934. IKOR meddelte, at han rejste til Sovjetunionen for at bosætte sig dér, og at han i den anledning ville holde foredrag den 11. april 1934 i IKORs lokale i Guldbergsgade 10. Han blev medlem af Den Jødiske Antifascistiske Komité og blev sammen med andre medlemmer af komitéen skudt i 1952. *Mosaisk Samfund* 6.4.1934 og Lustiger 1998.
29. *Mosaisk Samfund* 31.4.1933.

30. *Mosaik Samfund* 15.11.1935.
31. *Mosaik Samfund* 23.4.1937.
32. Tsu ale yidn in Kopenhagen/Til alle Jøder i København! YIVO RG 116, New York, ks. 63.
33. *Jødisk Ugeblad* 15.3.1940.
34. "IKOR"s Bazar, *Arbejderbladet* 21.4.1933.
35. *Mosaik Samfund* 27.4.1934.
36. *Mosaik Samfund* 31.8.1934.
37. *Arbejderbladet* 4.9.1934.
38. *Mosaik Samfund* 28.9.1934.
39. *Mosaik Samfund* 5.10.1934 og 2.11.1934, "Biro-Bidjan – en socialistisk Forpost." *Arbejderbladet* 1.11.1934; Wigoder 1997.
40. *Mosaik Samfund* 9.11.1934.
41. *Mosaik Samfund* 17.2.1933. Siskind Ljew skrev revolutionær arbejderlitteratur, som den var på mode i Sovjetunionen. I 1933 kom han til København og blev i nogle måneder. Han deltog som delegat for en organisation ved navn Den danske jødiske Anti-fascistiske komite, som kun kan være JAKF, i Den antifascistiske europæiske arbejderkongres i Paris 4.-6. juni 1933.
42. *Mosaik Samfund* 31.3.1933.
43. Småtryk, YIVO RG 116, New York, ks. 63.
44. *Mosaik Samfund* 26.1.34 og *Arbejderbladet* 27.1.1934.
45. *Mosaik Samfund* 27.4.34 og *Arbejderbladet* 6.5.1934.
46. Småtryk, YIVO RG 116, New York, ks. 63.
47. Småtryk, YIVO RG 116, New York, ks. 63.
48. *Jødisk Ugeblad* 9.7.1937.
49. *Jødisk Ugeblad* 24.6.1938.
50. Statspolitiet j.nr. H 1520/1919-940, Rigsarkivet.
51. Citeret i Thing 2014.
52. Citeret i Thing 2014.
53. Thing 2014.
54. Thing 2001, s. 44f.
55. Ibid.
56. Ibid.
57. Ibid.
58. Ibid.
59. Ibid.
60. Gerrits 2009; Frankel 2004; Schatz 1991.
61. Indtil 1952 hed det russiske kommunistparti VKP(b).
62. RTsKhIDNI, Moskva, fond 17, opis 98, delo 4420.
63. Thing 2001, s. 44f.
64. Overby 2018.
65. Nørgaard 1975a og b 1975; Borgersrud 1997.
66. Heimann 1945, s. 32-34.
67. MT arkiv: 1179 31.3.27.
68. Hardis 2010.
69. Finkelstein 2008; Moltke 1973, hvor Finkelstein omtales flere steder; Jepsen 1982; Dester 2006.
70. Perlmutter 2013.
71. Beilin 1989-1991, s. 50-52.
72. Verner 1983, s. 95.
73. Majew u.å.
74. Horwitz 1964.
75. Politiets Registerblade, Københavns Arkiv, online.
76. Grünbaum 1988.
77. Thing 2012, s. 14-30.
78. Wechselmann 1989.
79. Nielsen 2010 indeholder hans mors, Agnes Niensens, erindringer.

PM – en standhaftig frihedskæmper

Poul Meyer er en af de mest besynderlige skæbner fra det 20. århundrede, men hans livsbane er der ikke mange, der kender. Denne unge jødiske mand startede i 1930'erne som medlem af Konservativ Ungdom og fan af Mussolini. Ja, måske drog han endda til Italien for at møde Mussolini. Men han blev modstandsmand og flygtede til Sverige. Efter krigen blev den stridbare Meyer professor i jura. Bent Lexner, der kendte Meyer personligt, fortæller her om den personlighed, der blev fotograferet med Mussolini og siden blev modstandsmand.

Af Bent Lexner

De fleste af os kommer ud for situationer, hvor vi på en eller anden måde oplever, at der er mere mellem himmel og jord. Sådan starter min historie om professor Poul Meyer (1916-1990) (da Poul Meyer senere i livet ikke blev kaldt andet end "PM", vil jeg benytte disse initialer i denne artikel). Under et interview med biskop Hans Fuglsang-Damgårds yngste søn, som foregik i hans barndomshjem i Københavns Bispegård, talte vi om den indsats, hans far gjorde under krigen. Vi talte om det fantastiske arbejde, som biskoppen og hans hustru havde ydet under besættelsen, og naturligvis også om de begravelser, som biskoppen havde foretaget på den jødiske begravelsesplads, af jøder, der af den ene eller anden årsag ikke var flygtet til Sverige. Noget af historien var velkendt, andet var nyt. Jeg vidste, at det ikke kun var biskoppen selv, der havde været aktiv, men at der også foregik mange ting i hjemmet. Blandt andet havde familien taget sig af nogle børn af en frihedskæmper, der var blevet likvideret, og sønnen kunne fortælle, at der ved forskellige lejligheder havde overnattet folk i bispegården undervejs til Sverige. Jeg spurgte, om der var nogle navne, han erindrede, og så nævnte han blandt andre PM. Jeg fik gåsehud. PM hørte i sin tid til én af mine forældres nærmeste venner og var en væsentlig person i min barndom.

Jeg vidste, at han var død, men der måtte da være nogle arkiver, som omhandlede hans levetid. Jeg blev nysgerrig. Det første, jeg gjorde, var at forsøge at finde Ellen og Poul Meyers børn, som jeg havde set en hel del til i den periode, de boede i København. Det var ikke let, men det lykkedes, og en dag mødtes jeg med Aksel Meyer, parrets ældste barn. Han havde i mellemtiden fundet en del materiale frem, som kunne belyse PM's tilværelse, men Aksel Meyer kunne fortælle, at faderens arkiver stort set ikke fandtes længere. Årsagen var, at det ikke havde været muligt at aflevere det til Rigsarkivet, uden at det skulle registreres, og det var der ingen, der havde haft mulighed for. Sikke en skat, vi er gået glip af.

Hvem var så PM? Han blev født i København af en jødisk far, revisor Emil Meyer, og dennes ikke-jødiske hustru. Det betød, at han ikke var jøde efter jødisk lov. Men gennem Det Mosaiske Troessamfunds ministerialprotokoller kunne jeg konstatere, at PM konverterede til jødedommen i en meget ung alder. Dette var ny viden for mig og er en betydningsfuld oplysning til forståelsen af personen Poul Meyer.

I noget af det arkivmateriale, som Aksel Meyer fandt frem, findes et maskinskrevet manuskript med overskriften: "Foredrag holdt den 2. november 1929 af Poul Meyer,

Vestre Borgerdydsskole 3. mellem”. Det er et foredrag holdt af den 13-årige PM, der gennemgår de jødiske fester med deres ritualer, sabbatten og gudstjenesten, og forklarer, hvad *Bar-Mitzvah* – navnet på den jødiske ungdomsfest – er. Han benyttede lejligheden til at fortælle sine klassekammerater, at jøder gennem årtusinder er blevet forfulgt, og så fortalte han en historie til belysning af dette. Den handler om to jøder i en lille russisk by, der mødes på gaden. Den ene siger: ”Jeg rejser i morgen”. ”Hvorfor nu det?” spørger den anden. ”Jo, har du ikke hørt, at en bjørn fra et omrejsende cirkus er sluppet løs, og der er udsat en dusør til den, der fanger eller skyder den”. ”Hvad kommer det dig ved?” spørger hans ven. ”Jo, ser du, det første, man gør, er at skyde en jøde, og efter begravelsen beder man ham bevise, at han ikke er nogen bjørn”.

Et andet manuskript, denne gang håndskrevet, indledes med dette afsnit:

Når jeg i en Foredragsrække skal have den Fornøjelse at fortælle Dem lidt om de jødiske Festdage, så er en af Grundene den, at jeg gang på gang har truffet Mennesker, som intet anede om dette Emne, ligesom jeg har truffet Mennesker, der ligestillede de Skikke, som knytter sig til disse Helligdage, med de Ceremonier, der ledsager Gudedyrkelse hos halvville Folkeslag.

Foredraget består af syv smukt skrevne foliesider og indeholder mange detaljer om et jødisk liv. Det er ikke dateret, men efter Aksel Meyers mening er det ikke skrevet meget senere end foredraget i tredje mellem. Det er en fornem gennemgang og kunne også bruges i dag.

Idealist trods modgang

Der er et udtryk, som jeg finder helt i overensstemmelse med det liv, som blev PM's. Han skriver i manuskriptet om sabbatten, at det kun er de færreste jøder, der fejrer den fuldstændig, som den burde fejres, og så fortsætter han:

Besyderligt er det at se, hvorledes et Folk som Jøderne, der i Århundreder har holdt fast på deres

Religion på trods af Forfølgelser og Udelukkelse fra Samfundet, hvorledes de nu, da de er fuldt ligeberettigede med alle andre, ligesom ikke holder så strengt på formerne som før og ligesom mere og mere fjerner sig fra den ortodoxe Jødedom. Eksemplet viser klart, at Idealerne fastholdes klarest, så længe man er i Opposition.

Fastholdelse af idealer blev hjørnesteinen i PM's liv.

I 1992 udkom bogen *Nederlag. Politiske erindringer 1932-1947* af PM. Han var død to år tidligere i 1990 og havde i nogle år forsøgt at få udgivet sine erindringer, uden at det var lykkedes. Heldigvis var der nogle, der et par år efter fandt nogle erindringskapitler, som var en del af PM's arkiver. Kapitlerne fik navnet ”Nederlag”, og med dette navn udkom bogen i 1992. De tre kapitler drejer sig om tre væsentlige begivenheder i PM's liv. De fortæller om hans deltagelse i dem og ikke mindst, hvordan de tre begivenhedsforløb alle endte med nederlag for de synspunkter, som PM kæmpede for.

Det første kapitel handler om Konservativ Ungdom (KU). Kapitlet fortæller historien ud fra PM's synspunkt, og der er ingen tvivl om, at han mange gange forsøger at korrigere den historie, som allerede var skrevet af andre. Hans første oplevelse som medlem af KU foregik på Stjerne Kroen på Amager i august 1932, hvorfra han fortæller, at han fortsat har fornemmelsen af braget af mælkeflasker, der knustes omkring ham, da han stormede ned ad gaden for at slippe væk. Han beskriver situationen ved at notere, at han trådte ind i dansk ”politik” til akkompagnement af glasskårenes klirren. Der var mange gange slagsmål mellem de forskellige ungdomsorganisationer, men det var først omkring kommunalvalget i 1933, at det udviklede sig til fysisk vold mellem de mange forskellige interessegrupper, som provokerede hinanden. PM citerer Erling Foss, der i *Berlingske Tidende* beskrev et møde på Blågård Plads. Erling Foss blev senere en betydelig skikkelse i kampen mod nazisterne og deltog i oprettelsen af Danmarks Frihedsråd – centralorganisationen for danske modstandsbevægelser – i september 1943, men måtte efter en kortvarig arrestation rejse til Sverige i februar 1944 som Frihedsrådets særlige udsending.

Foran mig gik Grosserer Meyer [PM's far, red.], der er en Mand under middelhøjde i halvtredserne. Den unge, velbyggede Mand kom, bleg og fanatisk, med fuld fart fra siden, uden at Grosserer Meyer kunne se ham. Med sin fulde Vægt slog den unge Mand den intetanende, ældre Grosserer til jorden med et Kæbestød, hvorefter han fortsatte i fuldt løb og forsvandt ned langs Søerne på den anden side af Gaden. Hurtigheden og Afstanden forhindrede enhver indgriben fra min side, så jeg måtte nøjes med at løfte Grosserer Meyer op, til han kom til Bevidsthed og igen kunne støtte på Benene.¹

Poul Meyers politiske engagement begyndte i 1932 i Konservativ Ungdom. I første halvdel af 1930'erne bar dansk politik præg af uroligheder med voldelige sammenstød. Konservativ Ungdom indførte officiel uniform i begyndelsen af 1933 og marcherede på gaderne. Foto: Det Kongelige Bibliotek.

Kapitlet om KU-tiden bærer i nogen grad præg af et ønske om at korrigere omverdenens opfattelse af KU. Han redegør for, at kampene, der først og fremmest foregik i perioden 1932-1936, oftest bestod af angreb fra socialdemokrater og kommunister, og at det var yderst sjældent, at medlemmerne fra KU begyndte. På et tidspunkt var medlemstallet 30.000.

PM beskriver uniformeringen af demonstranterne, der gik på gaden. Den bestod af grønne bluser, sorte bukser og lange støvler. Jeg har vidst, at min egen far i Slagelse også var medlem af KU og gik i uniform, men med tanke på nazisternes uniformer har jeg haft svært ved at forstå dette i bagklogskabens lys. I kapitlet er PM opmærksom på den manglende forståelse for uniformen og forklarer da også, at DSU'ernes blå og KU'ernes grå uniformer var indført tidligere, og at man dengang blandt andet anvendte en udstrakt hånd som hilsen. I marts 1933 gennemførte regeringen imidlertid et uniformsforbud. Forhandlingerne omkring dette forbud gjorde, at formanden for Det Konservative Folkeparti John Christmas Møller i den grad blev rasende på Venstre, hvilket var kendetegnende for den bitterhed, som Christmas Møller udviste over for dette parti i tiden umiddelbart efter Kanslergadeforliget. Når man senere læser PM's betragtninger over tiden i KU, hørte han til de ganske få, der turde stå ved, at sådan var det. Han mente, at alt for mange efter krigen prøvede at tage afstand fra, hvad der egentlig var sket, og ikke længere ville lægge navn til fortiden.

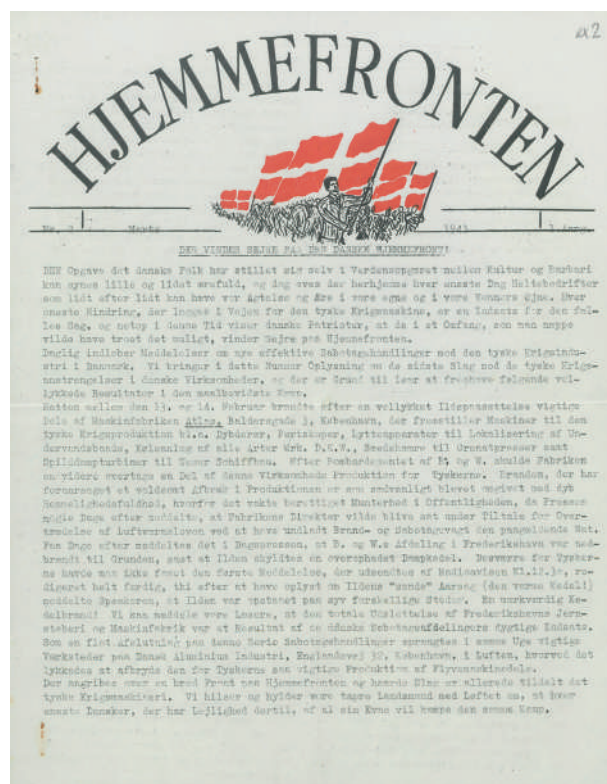
At der var mange optøjer mellem de forskellige politiske ungdomsgrupper, belyser en historie i *Social-Demokraten* lørdag den 23. november 1935. Overskriften var: "K.U.s næstformand Poul Meyer anmeldt for falsk forklaring til politiet". Sagen handlede om, at de politiske partiers ungdomsorganisationer på et tidspunkt havde uddelt valgpropaganda, og at der var opstået uroligheder mellem dem. Nogle var blevet tilbageholdt af politiet, men de var blevet løsladt efter nogle få timer. På trods af at PM slet ikke var blevet afhørt, havde man altså i avisen bragt ovennævnte overskrift. Det førte til en retssag, og avisens chefredaktør blev idømt en bøde på 300 kr., og PM fik 200 kr. i erstatning for tort og ulempe.

Kapitlet slutter med en sag, som satte PM's religiøse tilhørsforhold i forbindelse med hans politiske arbejde. Han erkender, at det ikke var let for ham at fortælle om denne alvorlige sag. Han var blevet opfordret til at lave et propagandaskrift, som var særligt målrettet mod jøderne i Danmark. Opråbet havde til formål at få jøderne til at stemme konservativt for derved at tage afstand fra de jøder, der stod ”bag såvel den russiske som den tyske revolution, og fordi den jødiske befolkning i stor udstrækning flokkedes om de socialistiske og radikale partier, der forsøgte at tilsvine begreber som fædreland, hjem, og familie”. Han erkender sin brøde og mener, at han selv får lidt tilgivelse for denne sag ved i forbindelse med grundloven af 1953 at have fået med, at der skulle tilføjes et forbud imod indgreb på baggrund af afstamning. Oprindeligt havde der i forslaget stået forbud imod frihedsberøvelse af politiske og religiøse grunde. Efter PM's henvendelse til udvalget blev afstamning inkluderet.

Ved krigens udbrud var PM formand for konservative studenter, men det stoppede i december 1942. Den direkte anledning var, at den konservative rigsdagsgruppe efter mange diskussioner havde vedtaget støtte til, at Scavenius udnævntes til statsminister efter krav fremsat af den tyske besættelsesmagt. Dette måtte ifølge PM og andre konservative føre til en udmeldelse af partiet. Poul Møller var på det tidspunkt formand for KU. Han blev efter krigen finansminister og var far til politikeren Per Stig Møller. Han forklarede forretningsudvalgets indstilling til udmeldelsen. Men én ting var at råbe op, en anden at tage konsekvensen af sine opråb. Nogle få dage efter blev det besluttet, at KU alligevel skulle blive. Det blev for meget for PM, og han stillede et forslag gående ud på, at KU skulle udtræde af partiet, hvis landsrådsmødet ikke tog afstand fra rigsdagsgruppen. Endnu et nederlag. PM's tid i partipolitik var forbi.

Omkring dette tidspunkt fik PM en opfordring til at være redaktør af et nyt illegalt blad med navnet *Hjemmefronten*. Det første nummer udkom i februar 1943. *Hjemmefronten* blev ikke i første omgang en del af Frihedsrådets blade, hvilket nok skyldes, at man var bange for at blive bundet op gennem et sådant samarbejde. Der blev udskrevet valg til Folketinget den 23. marts 1943, og de fleste af

modstandsorganisationernes blade valgte at anbefale læserne at stemme blankt. Der opstod kontroverser mellem Christmas Møller, som sad i London og anbefalede folk at stemme, og blandt andet *Land og Folk*, som skrev, at: ”enhver stemme for samarbejdspartierne betød en godkendelse af den politik, disse partier havde stået for”.² PM anså det for bedst, hvis vælgerne stemte på de ikke-nazistiske partier og kunne udsende et særnummer af *Hjemmefronten* med parolen om, at hver eneste stemme, der ikke mødte frem, ville blive brugt af fjenden. I bladet opfordredes vælgerne til at stemme på de demokratiske partier, men PM skrev, at man dog ikke kunne stemme på Det Radikale Venstre, der, som PM hævdede, mere end noget andet parti havde ansvaret for den 9. april.³

Poul Meyer var redaktør for det illegale blad *Hjemmefronten*, som udkom første gang i februar 1943. Her ses 1. årg. nr. 2, fra marts 1943. Foto: Det Kongelige Bibliotek.

Flugten til Sverige

Hans tid som redaktør blev brat afbrudt. Han var blevet advaret om, at tyskerne ledte efter ham, og at han skulle gå under jorden. For en sikkerheds skyld flyttede han hjemmefra, og hans kone Ellen flyttede hen til sine forældre. Det viste sig at være hans held, idet nazisterne kort tid efter stormede hans lejlighed, der, bortset fra nogle cigaretter, var tom. På nær en ødelagt hoveddør begrænsede deres hærværk sig til at smadre et fotografi, som PM havde hjembragt fra sin italiensfærd. Det viste diktatoren Benito Mussolini, der modtog hjemvendte krigere fra Abessinien. Ved hjælp af en lup kan man faktisk se PM i den yderste kant af billedet. PM var i tvivl om, hvorvidt det smadrede fotografi var en demonstration mod ham eller mod Mussolini.

I november 1943 beskrev PM sin flugt til Sverige. Som en del andre fædre måtte han forlade sin hustru og sin nyfødte søn Aksel, som fik sit navn, da PM's hustru Ellen Meyer på et tidspunkt spurgte ham, hvad drengen skulle hedde, og han ikke kunne finde på andet end sin brors navn Aksel. Flugten foregik fra Frihavnen, og han havde fået nøjagtige instrukser om, hvordan han skulle finde vej til det pakhuis, han skulle møde op i. I beskrivelsen virker det, som om professoren allerede på det tidspunkt led af distræthed, idet det lykkedes for ham at tage fejl af vejene og glemme at dreje til højre ved den første sidevej. I pakhuset sad der i forvejen 10 personer, heriblandt en pige på syv år.

Omkring klokken 7.30 begyndte arbejderne at læsse de jernbanevogne, der stod neden for pakhuset, og på et tidspunkt fik PM og to af hans medrejsende besked om at kravle ned fra pakhuset og hjælpe de gamle op i en godsvogn. Foran lågen til pakhuset stod en stor kasse, hvorfra man kunne komme over i godsvognen. Det lykkedes for PM og hans to unge venner Erling og Eva at komme over. Desværre lykkedes det ikke for de andre otte. En ophidset stemme spurgte, hvem der havde givet besked om, at den kasse skulle lastes, og han forlangte, at den øjeblikkeligt blev transporteret bort. Det betød, at de andre ikke kunne komme over i godsvognen, og PM skriver, at han i Stockholm erfarede, at turen var endt galt. De var dog kommet over senere. Resten af

turen gik uden dramatik, og efter en normal sejltid på halvanden time ankom båden til Malmø. PM skriver, at han efter at have hørt andre overfartsberetninger i Sverige måtte betegne godsvognen som den fineste førsteklases salon.

Efter de sædvanlige forhør hos politiet havde PM mulighed for at gå rundt i Malmø. Han havde været så forudseende at have sin hustrus smykker med, og dem tog han med ind til byens største juvelerbutik. Stor var skuffelsen. De var alle af otte karat og indbragte 24,50 kr. Han ærgrede sig over ikke at have taget flere penge med fra Danmark, ikke mindst da han så en dansk familie med mand, kone og to små piger ankomme med en flyttetvogn med 10 store kufferter og en kæmpe bunke danske tikronesedler. Efter en nat i Malmø kom han til Gøteborg.

Efter den første tid i Sverige var PM så heldig, at en professor i Uppsala havde kendskab til en bog, som PM havde skrevet, og derfor fik han tilbudt en stilling ved Lunds universitet. Tilsyneladende havde han rigeligt med tid tilovers i denne stilling, for PM's søn Aksel Meyer fortæller, at hans far kunne forberede sin doktordisputats i Lund. Det foregik ved, at han skrev til sin hustru i Danmark og bad hende kopiere det materiale, han havde brug for, hvorefter han modtog det i Lund. Det er vigtig viden til forståelsen af, hvordan han så hurtigt efter befrielsen kunne færdiggøre sin disputats. PM mente, at han skulle have mindst to breve om ugen. De fleste breve kom frem uden censur, men i nogle af brevene var der et indhold, som kun de indviede kunne forstå. PM's svigerfar skrev indimellem til ham, at han skulle købe nogle børster, hvilket betød, at nu var der sendt penge.

Foruden sine studier skrev han artikler til forskellige blade. I april 1944 foreligger der et brev fra modstandsmanden Svenn Seehusen, hvori det blandt andet nævnes, at man i *Danskeren: Tidsskrift for Danske i Sverige* vil benytte PM til artikelskrivning om økonomiske spørgsmål. Seehusen var redaktør af bladet. At PM ikke holdt sig til dette tema, fremgår af et brev, som Seehusen skriver til PM i marts 1945. Brevet begynder med sætningen: "Vedlagt returnerer jeg Artiklen 'Sveriges Neutralitet',

som vi for øjeblikket ikke kan bringe”. PM har givetvis været meget aktiv på sin helt specielle måde under tiden i Sverige. I et brev til Seehusen gennemgår han nogle planer, som han har kendskab til, om etableringen af en forening af frihedskæmpere, og selvom han selv er noget skeptisk over for idéen, anmoder han Seehusen om ikke at sætte en kæp i hjulet.

PM hørte ikke til de mennesker, der bare indordner sig. I marts 1945 klagede han til Den Danske Brigade, der var en militær enhed bestående af danske militær- og modstandsfolk, som var flygtet til Sverige. Han havde modtaget meddelelse om, at han var blevet optaget i arbejdskommando A i Malmø, men nu meddelte man ham, at hans godkendelse var en fejltagelse. Man begrundede det med, at han var involveret i et arbejde med direkte støtte og kontakt til kammeraterne derhjemme. De mente, at han skulle tilmelde sig en politiuddannelse. PM's bidske svar lyder:

Hvad tror Kommandoen, mine Kammerater hjemme ville sige, hvis jeg skulle fortælle mine Kammerater, at Informationstjenesten anser det for vigtigere at melde sig til en Uddannelse, fremfor at fortsætte mit Arbejde for dem derhjemme. De ville tro, at jeg var gal eller gjorde nar med dem.⁴

I PM's arkivmateriale foreligger der et manuskript med overskriften: ”Patrioter og politikere, stemningen blandt flygtninge i Sverige”. Det er ikke dateret, men kunne være et oplæg til det møde, som blev afholdt i februar 1945 blandt andet med deltagelse af konservative politikere Aksel Møller og Christmas Møller. Hovedindholdet er, at PM anser det for afgørende, at det konservative parti skal have en passende indflydelse i Frihedsrådet og til sin tid en repræsentation i regeringen. Nogle bemærkninger om de herskende synspunkter blandt danskerne i Sverige er interessante, idet PM forklarer, at stemningen blandt de venstreradikale er fantastisk yderliggående, og at alle forsøg på at overbevise disse om, at retsopgøret efter krigen og processen imod nazisternes samarbejdspartnere skal finde sted i en demokratisk retspleje, er uden virkning. PM skriver, at ”jeg er overbevist om, at hvis ikke dødsstraffen på en eller anden måde indføres, vil det medføre et problematisk raseri”.

Manuskriptet slutter med deklARATIONEN: ”I øvrigt mener jeg, at Sydslesvig bør genforenes med Danmark”. Også her gik det ikke, som PM ville. Men hvad havde PM med Sydslesvig at gøre? Jeg søger efter Poul Meyer på internettet og får en ny overraskelse. Han nævnes blandt andet som medvirkende i en film. Jeg havde svært ved at tro, at det var den PM, som jeg beskæftigede mig med, men Aksel Meyer kunne fortælle historien om sin fars karriere som fotograf. Samtidig kom også fortællingen om det billede, som PM selv beskriver, nemlig det billede, hvor man ser PM i baggrunden på forgrundsfiguren Mussolini. Han havde under en rejse til Italien lånt et kamera af en fotograf, og åbenbart havde han været så dygtig en fotograf, at man kunne bruge ham til optagelsen af en propagandafilm om Sydslesvig. Filmen handlede om den indsats, der blev gjort fra dansk side for at gøre Sydslesvig dansk. I informationen om filmen står PM dog som manuskriptforfatter og ikke som fotograf.

Det var nu ikke det eneste, PM havde at gøre med Sydslesvig. I løbet af 1944 rygtedes det i såvel København som danske kredse i udlandet, at store dele af den slesvigske befolkning var i et nationalt opbrud. Allerede her handlede diskussionerne om, hvad det skulle koste Tyskland, når krigen var slut. Der var ingen grænser for idéer. Nogle gik ind for en grænse syd for Flensborg, mens en anden idé gik ud på at okkupere Kielerkanalen. I foråret søgte PM om lov til at rejse til Danmark i 14 dage for at forsøge at få indflydelse på grænsespørgsmålet blandt andet over for Frihedsrådet. Da tilladelsen endelig kom, blev rejsen næsten mere dramatisk end flugten i 1943. I første omgang blev han transporteret med en speedbåd, men det var blevet så lyst, at de måtte vende tilbage. Anden omgang foregik på en fiskekutter, hvor PM var gemt i et lille hulrum. Den tyske inspektion var ombord, men opdagede ingenting. Efter rejsen kunne PM imidlertid konstatere, at sagen var tabt. Den 18. april 1945 udtalte Frihedsrådet dets holdning til spørgsmålet, som var den, at Frihedsrådet afstod fra at tage stilling til grænsespørgsmålet. Kampen for grænselandet måtte vente til krigens afslutning. Resultatet er kendt.

Efter krigen blev PM's engagement i denne sag ret begrænset, idet han skulle gøre sin disputats færdig, men han fortsatte med at være medlem af Sydslesvigsk Udvalg.

På plakaten fra 1945 opfordrede Sydslesvigsk Udvalg dansk-erne til at underskrive en resolution, så Sydslesvig kunne blive dansk. Foreningen arbejdede for danske interesser i området, og Poul Meyer var medlem indtil 1949. Under Anden Verdenskrig gik han aktivt ind i sagen om grænsespørgsmålet.
Foto: Dansk Centralbibliotek.

Formelt blev engagementet dog afsluttet, da han i 1949 modtog følgende brev fra udvalget:

Herved skal vi meddele Dem, at De på vort landsmøde den 23.-24. april 1949 fik 34 stemmer; til indvælgelse i hovedudvalget krævedes 44 stemmer. Udvalget bringer Dem herved dets bedste tak for Deres gode arbejde og samarbejde samt udtaler håbet om, at dette må fortsætte i fremtiden.⁵

PM slutter dette kapitel med ordene: ”Ud til højre med ham”.⁶

Hjemme igen

PM var en meget flittig skribent. Han blev ansat ved *Information* umiddelbart efter hjemrejsen fra Sverige. Det blev til mange artikler og bøger. Men det var ikke alle manuskripter, der blev udgivet. Foran mig ligger forlægget til hans bog om den jødiske tro. Det er ikke dateret, men henvisningerne, som oftest er håndskrevne, tyder på, at det er skrevet i slutningen af 1970’erne. Hans viden er utrolig og indikerer, at han har lært sig selv hebraisk. I den forbindelse vil jeg her indskyde en meget personlig oplevelse, jeg havde med ham. Som nævnt kom PM som fast gæst i mit barndomshjem. Det gjaldt også, når de jødiske fester indtraf. Han var der også, når der skulle læses *Haggadah*, fortællingen om jødernes udvandring fra Ægypten. Blandt de øvrige gæster var sædvanligvis synagogens kantorer, og det var dem, der almindeligvis ledte aftenen. Men en dag satte PM sin mening igennem. Han sagde til vores far, at det burde være faren i huset, der læste denne fortælling. Derpå satte PM sig ved siden af min far og hjalp ham således, at det fra næste år var ham, der læste for.

I 1959 blev PM udnævnt til professor i Aarhus ved det nyoprettede studium i statskundskab. Her ydede han en utrolig arbejdsindsats. I hans periode startede så småt studenteroprøret på universiteterne, og som tilhænger af det gamle system må det have været svært for ham at se den udvikling. En erindringstekst fra en af hans tidligere elever illustrerer på en fantastisk måde, hvem PM var, og hvordan han fastholdt sin personlige identitet. Erindringerne er skrevet af højesteretsdommer dr.jur. Jens Peter Christensen. Jeg synes, at hele afsnittet fortjener at blive genfortalt.

Som mit sidste fag på statskundskabsstudiet havde jeg faget ”Forvaltningslære”, med professor Poul Meyer som lærer. Det var en særegen oplevelse. Ved min afsluttende mundtlige eksamen mandag den 11. januar 1982 fik jeg – på højst gammeldags vis – udleveret et spørgsmål i en særskilt konvolut med mit navn udenpå. ”Partipolitisk ledelse og repræsentation i offentlig forvaltning”, lød det spørgsmål, der gemte sig inden i konvolutten. Det var et spørgsmål, der var så bredt, at jeg kunne

bruge det til at gennemgå stort set hele pensum. Det gik over stok og sten, og efter en halv times eksamination blev jeg jaget ud af eksamenslokalet; nu gad Meyer ikke høre mere. Studiekammerater, gode venner og bekendte, der havde været med inde for at overvære seancen, overrakte gaver og blomster til den nybagte kandidat ude på gangen. Men festivitasen varede ikke længe, for pludselig kom Poul Meyer ud fra eksamenslokalet og proklamerede: ”De kan fandme godt komme ind igen”. Stor var forbløffelsen, men ind kom jeg, med gaver, blomster og publikum. Jeg genoptog så min redegørelse for en tydeligvis stærkt utilfreds Poul Meyer, der sad med blikket stift rettet mod sit armbåndsurs, og en tydeligvis lige så stærkt tilfreds censor, rektor Knud Stenshøj fra Den Kommunale Højskole, der ivrigt nikkede til hvert et ord. Efter nogle få minutter afbrød Poul Meyer seancen ved at udslynge følgende svada: ”Nu kan De sgu godt holde deres [sic] kæft. De får 13!”. Året efter blev jeg ansat som adjunktvikar under Poul Meyer, det sidste år, han virkede som professor. I den forbindelse mente han, at jeg burde overvære hans mundtlige eksaminationer for at lære, hvordan man skulle eksaminere. Jeg husker, at et af hans spørgsmål til en stakkels student var følgende: ”Hvad fanden tror De, jeg tænkte, da jeg skrev det her?!?” Det var jo et spørgsmål, som det ikke var helt let at svare på ... I det hele taget var Meyers omgang med os studenter præget af en særegen kombination af hans bryske stil kombineret med hans gammeldags tiltale med ”De” og ”Dem”. Et af de ret ofte hørte udbrud under undervisningen kunne f.eks. være: ”Nu må De sgu tage Dem sammen!”. Den allerførste undervisningstime indledte han i øvrigt med at gennemgå pensumlisten, i hvilken forbindelse han understregede, at der var én af bøgerne, der var fagets lærebog, nemlig hans egen bog *Offentlig forvaltning*, mens flere af de øvrige dele af pensum ikke havde noget som helst med faget at gøre og ikke ville blive gennemgået. Så kunne vi, som han sagde, ”klage til Vor Herre, Fanden eller studienævnet. Det vil ikke ændre noget.” Jeg nåede lige at få det svundne professorvældes universitetsånd med. Og

i modsætning til så megen anden undervisning, står Poul Meyers stadig levende.⁷

Mine erindringer om PM og hans familie er meget hyggelige. Enkelte sommerferier lejede familien Meyer et sommerhus i nærheden af vores sommerhus, og det er muligt, at PM ikke var en stor sportsmand, men jeg husker, at han faktisk var med, når der skulle spilles fodbold. Jeg kan takke min mor og far for, at PM blev en del af min barndom, og mon ikke hans interesse for og viden om jødedommen også fik indflydelse på den vej, jeg sidenhen valgte?

LITTERATUR

Christensen, Jens Peter

u.d. *Erindringer om Poul Meyer*. Aarhus.
Tilgængelig online: <https://auhist.au.dk/showroom/galleri/personer/erindringerfraaarhusuniversitet/jens-peter-christensen-erindringer-om-poul-meyer/> (09-09-20)

Meyer, Poul

1992 *Nederlag. Politiske erindringer 1932-1947*.
Odense: Odense Universitetsforlag 1992.

NOTER

1. Erling Foss citeret i *Berlingske Tidende*.
2. Meyer 1992, s. 77.
3. Ibid., s. 78.
4. Brev fra privatarkiv stilet til kommandoen for de militære flygtninge, Stockholm. Dateret Lund 24.3.1945.
5. Meyer 1992, s. 113.
6. Ibid.
7. Jens Peter Christensen har skrevet teksten om Poul Meyer i forbindelse med Aarhus Universitets historie. Den er tilgængelig online på universitetets hjemmeside: <https://auhist.au.dk/showroom/galleri/personer/erindringerfraaarhusuniversitet/jens-peter-christensen-erindringer-om-poul-meyer/>

Victor Bendix – nøglefigur og paria i dansk musikliv

Dansk jødiske Victor Bendix var en af sin tids mest betydningsfulde komponister. Med inspiration fra udlandet fornyede han den klassiske musik i Danmark. Det medførte et brud med hans læremester, og han blev aldrig en del af den musikalske inderkreds herhjemme. Jens Cornelius indfører her i Bendix' liv og virke og forsøger at give ham den vigtige plads i dansk musikhistorie, som han retmæssigt fortjener.

Af Jens Cornelius

I 1898 stod Victor Bendix på et højdepunkt af sin karriere. Han var en af de vigtigste personer i dansk musikliv, 47 år og netop udnævnt til titulær professor for sin indsats som komponist, pianist og dirigent. Bendix' færdigheder på alle områderne var i topklasse, og hans selvkritik sørgede for, at han befandt sig på et konstant højt niveau. Danske kolleger og internationale forbindelser havde kun ros til overs for hans talent og kundskaber. Hans omgangskreds var meget stor, og alle musiklyttere i København vidste, hvem Victor Bendix var.

Alligevel følte Bendix sig uretfærdigt behandlet. Efter flere knæk i livet kom han efterhånden til den opfattelse, at han aldrig ville kunne blive "en del af det almindelige kor",¹ som han formulerede det. Kun hvis han tog sagerne i egen hånd, ville hans evner kunne komme til udfoldelse. For ligesom Bendix havde utallige beundrere, havde han også modstandere, der ikke brød sig om hans stærke personlighed og skarpe holdninger.

Men hvad var det helt præcis, der gjorde, at Bendix trods sine centrale roller og store anerkendelse blev en paria i dansk musikliv – en genialt begavet kunstner, der kørte sit eget løb ved siden af musiklivets institutioner? Det talte man ikke rigtig højt om, og kilderne er derfor meget spagfærdige. De største forhindringer for Bendix

Fotografi af Victor Bendix, ca. 1885. Ved århundredskiftet var Bendix en af de vigtigste personer i dansk musikliv.

var nemlig tilsyneladende af helt privat art: dels at han var jøde og ligesom sin fætter Georg Brandes politisk radikal. Og dels hans stormfulde erotiske liv, der i musikkredse var en offentlig hemmelighed.

Bendix blev født i 1851 i en københavnsk grossererfamilie. Hans oldefar Emanuel Bendix var i 1770 kommet til København fra den ungarske by Lackenbach (der i dag ligger i Østrig). Han giftede sig i 1774 med en københavner, Süsse Levy, og blev året efter medejer af sin svogers silkefabrik. Emanuel Bendix var en lærd mand, der senere blev underrabbiner, bisidder ved den jødiske domstol og i menigheden var kendt som ”Rabbi Lackenbach”. Ved hans død i 1813 gik virksomheden videre til en af sønnerne, Benzen Bendix, og i tredje generation var det et barnebarn – der også bar navnet Emanuel Bendix – som overtog firmaet.²

På dette tidspunkt, midten af 1800-tallet, var kulturelle dyder som musik og kunst meget vigtige for borgerskabets sociale status. Grosserer Emanuel Bendix var en dygtig fløjtenist, og fire af hans fem børn blev musikere: Fritz Bendix blev cellist i Det Kongelige Kapel, Otto Bendix oboist sammesteds, men han var også en fremragende pianist. Anna Bendix var sangerinde, og Victor Bendix viste fra tidlig alder usædvanligt talent som pianist og komponist. Kun efternøleren Carl Bendix fulgte familietraditionen og var i handelsbranchen.

Da Bendix voksede op, var komponisten Niels W. Gade den dominerende person i dansk musikliv og sad på de vigtigste poster som dirigent, lærer og smagsdommer. Gade måtte man følge, hvis man skulle have en chance, og Bendix var i sine unge år meget velanset af ham. Han blev Gades protegé og assistent i Musikforeningen, der var Københavns vigtigste koncertinstitution, og Gade antydede over for ham, at han med tiden kunne overtage visse opgaver. I begyndelsen af 1870'erne regnede Bendix sig derfor som musikkens kronprins af Danmark, og han blev også klaverlærer på konservatoriet, hvor Gade selv havde udlært ham som komponist.³

Men i begyndelsen af 1880'erne kom det til et brud mellem de to. Sandsynligvis af flere grunde, hvoraf

den ene var kunstnerisk betinget. Efter et par rejser til Tyskland var Bendix nemlig begyndt at fravige den ret reaktionære musikalske stil, som Gade havde holdt fast i siden 1840'erne. Bendix ønskede at gå nye veje, han dyrkede Richard Wagners musik, og som den første dansker blev han elev af Franz Liszt, der tog imod ham med stor varme og anerkendelse i sit hjem i Weimar.

Påvirkningen fra Liszt slog igennem hos Bendix i hans gennembrudsværk fra 1878, Symfoni nr. 1 med den flotte titel *Fjeldstigning*. Her sprængte Bendix rammerne for, hvordan en symfoni kunne lyde i Danmark. *Fjeldstigning* er et stykke programmusik om en kunstners kamp og trængsler for at nå det højeste niveau, der i symfoniens ledsagende tekst bliver omtalt som ”Templet”. Symfonien fulgte nye europæiske tendenser inden for blandt andet instrumentation og harmonik, og det samme gjaldt Bendix' idé om at lade tre symbolske temaer – ”Idealet”, ”Mismodet” og ”Håbet” – gennemstrømme værket, indtil de med stor pragt forløses i finalen. Det var alt sammen noget, han havde lært af Liszt, og sådan en symfoni var simpelthen aldrig før hørt herhjemme. *Fjeldstigning* blev en af de vigtigste danske symfonier fra 1800-tallet, og Bendix var stolt af den hele sit liv. Men efter dens uropførelse i København 1882 afbrød Gade det professionelle forhold til Bendix. De to var blevet for forskellige. Bendix mistede dermed udsigten til at få en stor post i dansk musikliv, så længe Gade og hans holdninger dominerede.

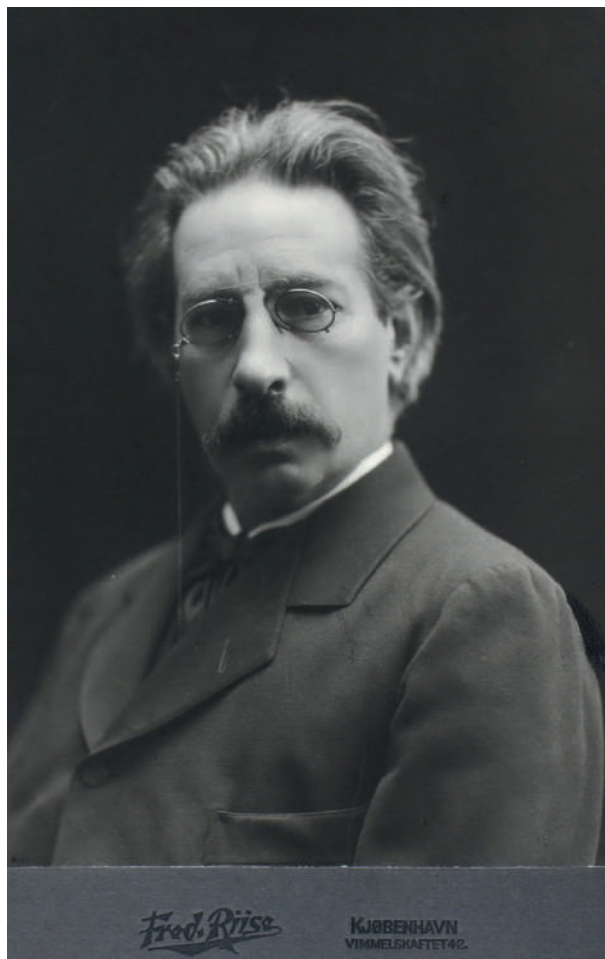
Hvad der i øvrigt kom i vejen for Bendix, er meget svært at bevise, for personsager var dengang omgærdet af stor blufærdighed. Bendix antydede mange år senere, at der var kredse i musiklivet, der havde modvilje mod ham, men han nævnte ikke noget om, hvad modviljen skyldtes, eller hvordan man forsøgte at stoppe ham.⁴ Antisemitiske holdninger kan bestemt ikke udelukkes. Allerede i 1880 var Bendix' storebror Otto Bendix udvandret til Amerika, ”fordi han i nogen grad følte sig overset i visse kredse af det hjemlige musikliv”,⁵ som det diskret blev formuleret. I det københavnske musikliv herskede der generel mistro over for ”fremmede”, og det var en fjern tanke, at de førende poster skulle besættes af andre end indfødte, kristne danskere. Da man efter

Gades død skulle vælge en efterfølger som dirigent i Musikforeningen i 1891, fik Bendix, den tidligere protegé, nul stemmer ud af 27.⁶

At Bendix var jøde kunne dog næppe i sig selv forhindre ham i at få en pæn karriere (det havde for eksempel hans bror Fritz Bendix som musiker i Det Kongelige Kapel). Men i højborgerlige kredse gjorde det Bendix endnu mindre spiselig, at han var radikal, darwinist og ateist ligesom sine stærkt omdiskuterede fætre på mødrene side, Georg og Edvard Brandes.⁷ Tilsammen udelukkede det ham nok på forhånd fra de vigtigste poster i musiklivet, for eksempel dirigentstillingerne på Det Kongelige Teater og i Musikforeningen, hvor religiøse og nationale værker var fast på programmet.

Dertil kom, hvad der i visse kredse var alment kendt om Bendix' privatliv. Han levede i mange år i et åbent ægteskab med baronesse Rigmor Stampe, der havde brudt med sin adelige, kristne baggrund og var blevet radikal som sin mand. I 1880'ernes seksuelle debat, "Sædelighedsfejden", stod parret for det mest yderligtgående synspunkt, nemlig fri kærlighed. Friheden i deres eget ægteskab var det dog kun Bendix, der udlevede, som oftest i form af affærer med sine egne klaverelever. Tiltrækningen mellem Bendix og hans store skare af kvindelige beundrere var angiveligt stærk.⁸ På gamle fotografier ses det tydeligt, at Bendix' udstråling var meget intens, til trods for at han var en ganske lille mand på kun godt halvanden meter – hvad han i øvrigt jævnlige blev mobbet med i pressen.

Allerede i sin forlovelsestid med Rigmor Stampe førte Bendix' erotiske liv til en katastrofe, da hans elskerinde Harriet Brandes i 1879 tog livet af sig.⁹ Hun var ikke bare hans elev, men også hans fætter Edvard Brandes' purunge hustru og mor til to små børn. Selvmordet blev udadtil tilsløret, men årsagen, nemlig at Harriet Brandes var blevet taget i utroskab og nu blev truet af Edvard Brandes med at få fjernet børnene fra sig, var kendt i familien. Hvor langt omkring historien i øvrigt nåede, er ikke til at sige, men måske var det allerede på dette tidspunkt, at Bendix på livstid blev udelukket fra

Fotografiet af Bendix er taget omkring år 1905. Hans sidste store værk, Symfoni nr. 4, kom året efter.

”det almindelige kor”, stemplet som en umoralsk person.

Kunstnerisk set havde Bendix sine mest succesfulde år fra *Fjeldstigning* og frem til århundredskiftet. Ikke mindst i Tyskland, hvor han ofte opholdt sig – uden sin hustru. Han omgikkes mange af Tysklands bedste musikere, og han fik sine værker trykt og opført i de store kulturbyer Dresden, Leipzig og Berlin. Ved flere lejligheder dirigerede han endda Berliner Filharmonikerne.

Hjemme i Danmark syntes han selv, at han måtte kæmpe mere for sin musik, men det gjorde han så sandelig også. Bendix optrådte uhyre flittigt som dirigent, kammermusiker og solist, og han sørgede selv for, at hans værker

ofte blev opført mange gange. Da Bendix ikke havde mulighed for at optræde i Musikforeningen, stablede han andre foretagender på benene, hvor han selv kunne bestemme, blandt andet Korforeningen og de Filharmoniske Koncerter. Han blev også leder af institutioner som Folkekoncerterne og Dansk Koncert-Forening og gjorde et kæmpe arbejde for at præsentere københavnere for værker af yngre danske komponister og nyere tysk, fransk og russisk musik, der ellers ikke blev opført herhjemme. Bendix arrangerede endda operaopførelser på egen hånd, fordi han følte sig bojkottet af Det Kongelige Teater. På den måde stod han for de første danske opførelser af Wagners *Siegfried* og *Tristan og Isolde* samt Giuseppe Verdis *Don Carlos*.

Bendix var generøs i sin indsats for fremskridt og udvikling. I 1890 indledte han således et venskab med den unge Carl Nielsen, tidens mest omdiskuterede danske komponist. For Nielsen blev Bendix en af hans livs vigtigste læremestre. Interessen var gensidig, for Bendix var fascineret af Niensens frygtløshed og kreative talent, og deres venskab var mildest talt åbenhjertigt. Nielsen værdsatte Bendix' knivskarpe og barske vurderinger, også når det gik ud over ham selv.

Nielsen kunne dog ikke hjælpe sin ven, da det omkring år 1900 blev kendt i offentligheden, at Bendix havde fået barn uden for ægteskab med en af sine mest fremtrædende elever, pianisten Augusta Schiøler. Det var en planlagt graviditet med den betingelse, at Bendix ikke behøvede at vedkende sig faderskabet. Sådan gik det ikke – Schiøler forfulgte Bendix offentligt med sin barnevogn, og hun gik så vidt som at planlægge at slå Bendix ihjel.¹⁰ Det endte med et kikset skuddrama i 1901, da hun forsøgte at myrde Bendix, mens han holdt sommerferie i Rungsted. Ingen kom til skade, da hun affyrede sin pistol, men dramaet blev observeret af vidner og havnede derfor på forsiden af aviserne. Berømmetheden Bendix blev nu hængt ud som en usædelig person, der havde bragt en kvinde i uføre og på vanviddets rand. Ikke underligt svandt opbakningen til ham herefter, og Bendix overvejede endda at emigrere.

Efter skandalen var dampet af nogle år senere, blev den aldrig nævnt i pressen igen. Ligesom på andre følsomme

områder lagde man låg på. Selv da den lille dreng i barnevognen voksede op og blev en stor pianist, omtalte man aldrig hans fædrene ophav. Han fik navnet Victor Schiøler og levede indtil 1966. Han blev sin tids største pianist i Danmark – præcis som hans mor havde håbet.

Efter århundredskiftet begyndte udviklingen inden for musikken for alvor at gå hurtigt, og det gik langt videre, end Bendix ønskede. Nok var han fremskridtsorienteret, men ikke på bekostning af de lærde, akademiske værdier, som han selv mestrede så suverænt, og som han frygtede var ved at blive tabt i udviklingen. Stilistisk er der derfor ikke den store forskel på den musik, han skrev efter år 1900, og den, han havde skrevet to-tre årtier tidligere. Dertil kom, at han som komponist skruede ned for produktiviteten. Det gjaldt faktisk de fleste danske komponister fra den romantiske retning, for eksempel hans jævnaldrende og meget populære kollega P.E. Lange-Müller, der ligesom Bendix mente,

Tegningen af Bendix er fra en nekrolog i Nationaltidende i 1926. Bendix blev aldrig en del af den musikalske inderkreds i Danmark, og i sine sidste leveår blev han anset som en overgangsfigur.

at Nielsen efterhånden ødelagde mere, end han byggede op. Ganske nøgternt begyndte Bendix at overveje, om hans tid var forbi.¹¹

Bendix' sidste store værk er Symfoni nr. 4 fra 1906. Herefter komponerede han ikke ret meget. De sidste 20 år af sit liv brugte han i højere grad på koncerter og på den klaverundervisning, der udgjorde hans hovedindtægt. Han døde i 1926, 74 år gammel, og efter radikal praksis blev han kremeret. Urnen blev nedlagt på Solbjerg Parkkirkegård.¹²

I alderdommen nåede Bendix til sin ærgrelse at se sig selv blive vurderet af progressive kredse som blot en overgangsfigur – som et skridt på vejen til noget større, end han selv evnede. Den holdning blev cementeret i de følgende årtier, hvor romantisk musik, og især senromantikken, oplevede en eklatant nedtur herhjemme. Først i 1980'erne begyndte holdningen til senromantisk musik at skifte i Danmark, men den renæssance, som komponister som Wagner, Mahler og Bruckner oplevede, kom ikke Bendix og andre danske senromantikere til gode. Kendskabet til det danske romantiske repertoire var på bare et par generationer forsvundet.

I dag kan vi se langt friere på Bendix. Og det står klart, at han i enestående grad var en nøglefigur i dansk musik. Ikke bare som det direkte bindeled mellem guldalderen og det 20. århundrede – med et ben i hver lejr – men også som en idealistisk mentor, en utrolig dynamo og en budbringer om internationale tendenser. Bendix var en ener, der satte en ny standard for musiklivets niveau herhjemme, men hvis meget individualistiske person ikke passede ind i datidens København. For at forstå dette nærmere er der stadig brug for et dybere kendskab til Bendix. Den første biografi om ham udkommer til næste år, og den vil forhåbentlig kunne give et billede af hans liv og værk og skabe ny interesse.

Hidtil har dansk musikforskning kun berørt Bendix kort,¹³ selvom alle muligheder for at studere ham er til stede: alle hans manuskripter er bevaret på Det Kongelige Bibliotek, og hans trykte værker kan downloades frit på det internationale nodebibliotek www.imslp.org. De fleste af hans hovedværker er blevet indspillet på cd, om end

ikke alle lige godt (de kan også høres på for eksempel Spotify og YouTube). Bendix' musik kræver engagerede musikere på højt niveau, og de vil forhåbentlig stadig kunne findes. Det viser sig nemlig hurtigt ved selvsyn, at Bendix' musik er yderst gennemført og ikke fejler noget som helst. Det var Bendix selv meget bevidst om. Hans sidste håb var, at kvaliteten trods alt ville kunne give hans musik en fremtid, selvom han ikke tilhørte "det almindelige kor".

Victor Emanuel Bendix

Født den 17. maj 1851, død den 5. januar 1926
Hovedværker: fire symfonier, en klaverkoncert, en klavertrio og en klaversonate. Mange klaverstykker og sange, blandt andet "Hvor tindrer nu min stjerne".

Jens Cornelius' bog om Victor Bendix udkommer i begyndelsen af 2021 på forlaget Multivers som en del af bogserien Danske Komponister.

LITTERATUR

Abrahamsen, Erik

"Fritz Bendix". *Dansk Biografisk Leksikon*.
Tilgængelig online: https://biografiskleksikon.lex.dk/Fritz_Bendix (16-06-20)

"Victor Bendix". *Dansk Biografisk Leksikon*.
Tilgængelig online: https://biografiskleksikon.lex.dk/Victor_Bendix (16-06-20)

Bendix, Karen Stampe

1960 *Fra mit Livs Tjørnekrat*. København: Hans Reitzel 1960.

Bendix, Victor

Efterladte papirer ("autob. Notater"). Det Kongelige Bibliotek NKS 2040 folio.

Brincker, Jens

"Victor Bendix" i Komponistbasen

<https://komponistbasen.dk/node/1471>

Dansk-Jødisk Genealogisk Database (online)

<http://tom.brondsted.dk/djgd>
b/?pid=I6308&ged=1

Fjeldsøe, Michael

2013 *Kulturradikalismens musik*. København:
Museum Tusulanum 2013.

Hvidt, Kristian

2005 *Edvard Brandes. Portræt af en radikal*
blæksprutte. København: Gyldendal 2005.

Mathisen, Oddvin

1988 *Bogen om Poul Schierbeck*. København: Nyt
Nordisk Forlag Arnold Busck 1988.

Sørensen, Inger

1999 *Hartmann. Et dansk komponistdynasti*.
København: Gyldendal 1999.

NOTER

1. Bendix, V.
2. Dansk-Jødisk Genealogisk Database.
3. Bendix, V.
4. Ibid.
5. Abrahamsen: "Fritz Bendix".
6. Sørensen 1999, s. 309.
7. Fjeldsøe 2013, s. 45-46.
8. Bendix 1960, s. 71-72.
9. Hvidt 2005, s. 115.
10. Bendix 1960, s. 74-76.
11. Mathisen 1988, s. 104.
12. Abrahamsen: "Victor Bendix".
13. Se Brinckers "Victor Bendix" i Komponistbasen.

Slægten Goldkette: en jødisk cirkusfamilie

Ordet cirkus har ingen særlig jødisk klang på dansk. Alligevel er der en jødisk slægt med forbindelser til Danmark, hvis beskæftigelse har været netop dét gennem flere århundreder. Allan Falk gennemgår i denne artikel adskillige af den jødiske cirkusfamilies mange medlemmer, som inkluderede både cirkusdirektører, linedansere, klovne og hesteryttere.

Af Allan Falk

Indledning

Det er velkendt, at jøder op til det 19. århundrede generelt var afskåret fra en række håndværkererhverv, og at de derfor måtte ernære sig på anden vis, typisk som hosekræmmere, småhandlende og lignende, men også med pengeudlån, hvad der gjorde dem upopulære i kristne befolkninger. Men der var dog andre muligheder. Denne artikel handler om en familie, der ernærede sig som artister af forskellig slags, et erhverv, der ikke var begrænset af landegrænser, men hvor der dog kan påvises særlige forbindelser til Danmark: slægten Goldkette. Med denne artikel er mit mål at kaste lys på en familie, som i mere end 250 år har udøvet et erhverv, som næppe mange forbinder med jøder.

Den ældste, kendte person i slægten Goldkette var en linedanser ved navn Levi, som formentlig blev født omkring år 1718. Alle andre data om ham er ukendte. Han var særligt berømt for linedans med piruetter uden balancestang og optrådte ved kejserinde Maria Theresia af Østrigs kroning i 1740. Som tak herfor fik han en guldkæde, og således fik slægten sit efternavn. Dette er i hvert fald, hvad Jette Goldkette Sørensen har fundet frem til og har fortalt mig sammen med mange andre oplysninger.¹

De første fire generationer

Levi Goldkette fik en søn, Francois (Levi) Goldkette,

født ca. 1748. Han var linedanser som sin fader, men også hesterytter uden sadel. Francois Goldkette fik sønnen Wulff Levi (født i København 1778, død 1833 i Küstrin, Preussen (i dag Kostrzyn nad Odrą, Polen)). Wulff Levi Goldkettes fødsel er den tidligste tilknytning, Goldketteslægten har til Danmark. Men det må bemærkes, at der ikke findes nogen skriftlig kilde til hans fødsel, oplysningen herom er alene baseret på mundtlig overlevering. I det hele taget er mange af de følgende oplysninger om datoer og steder for fødsler og død alene baseret på mundtlig overlevering og ikke dokumenterbare kilder, hvilket hænger sammen med, at cirkusfamilier jo ustandselig flytter fra sted til sted.

Cirkus som begreb opstod allerede i oldtiden, hvor det var en betegnelse for et sted indrettet til forestillinger af meget forskellig art, herunder religiøse ceremonier, hestevæddeløb, kampe mod dyr med videre. I Rom var det største cirkus Cirkus Massimo, hvis ruiner kan beses den dag i dag.² I nyere tid anses cirkus som begreb for forestillinger, hvori indgår mange forskellige slags optrædere, såsom dressurridninger, forevisning af vilde dyr, jonglering, linedans, pantomimer og så videre som skabt i England af Philip Astley i 1770. Idéen bredte sig i Europa, også til Danmark, hvor englænderen James Price i 1795 gav forestillinger på Dyrehavsbakken og i Aalborg. Men parallelt hermed fortsatte mange artister deres hidtidige virke med enkeltmandsforestillinger på markeder og lignende langt ind i 1800-tallet.

Wulff Levi Goldkette kaldte sig Louis Goldkette, og under det navn – eller blot L. Goldkette – kan man finde oplysninger om ham i form af annoncer, hvori han inviterer til forestillinger med linedans. Men han fortsatte ikke kun familietraditionen med linedans. Han var også ”Mechanicus” – et gammelt ord for tryllekunstner – og som sådan indrykkede han annoncer for sine forestillinger. I *Kiøbenhavnns kongelig alene privilegerede Adressecomptoirs Efterretninger* den 12. juli 1816 finder man følgende:

Med kongl. Allernaadigst Tilladelse har Undertegnede den Ære, Tirsdagen den 16de Juli 1816 [...] at forvise: 1) endeel, hvoriblant mange nye mekaniske Kunster; 2) vil Undertegnede selv udmærke sig i forskjellige Balancestykker, saavel i at balancere tungt som let; tillige vil Henriette Goldkette, et Barn paa 4 Aar, balancere paa en 8 Fod høj Stige; og til Slutning 3) vil hele Familien udmærke sig i forskjellige svære gymnastiske Øvelser. Skuepladsen er i det dramatiske litteraire Selskabs Lokale i Store Kongensgade Nr. 58. Billetter ere dagligen at erholde [...] L. Goldkette
Mechanicus

Til belysning af Wulff Levi Goldkettes alsidighed citeres også fra en annonce i samme avis den 3. marts 1817:

Med kongelig allernaadigst Tilladelse agter Mechanicus Goldkette at forevise i Gaarden Nr. 205 paa Hjørnet af Kongens Nytorv og Norgesgaden Torsdagen den 6te Marts, først et af den berømte Philadelphias mærkeligste Stykker, hvormed samme for flere Aar har moret Publikum, han tager Hovedet af sin Søn Hartvig, præsenterer det og efter Forløb af 5 Minutter sætter det igjen til Kroppen; 2de blæser en Turtel Due i Trompet; 3de practiserer han et Lommeuhr af Lommen på en af de Herrer Tilskuere uden at blive bemærket; 4de viser han adskillige nye i Holland forfærdigede mekaniske Stykker; og 2den Act: æquilibristiske Kunster af hans Familie [...] Billetter bekommes fra Mandag til Tirsdag i mit Logis Nr. 78 i Vognmagergaden 1ste Sal [...]

Som det fremgår af annoncerne, havde Wulff Levi Goldkette familie. Han blev gift med Therese Schlaum (født 1776 i Tyskland, død ukendt). Efternavnet er alternativt Scholom eller Schlom, men det vides ikke, hvem hendes forældre var. Wulff Levi og Therese Goldkette fik i hvert fald fem børn:

1. Hartvig Goldkette (født den 2. oktober 1805 i Fürth, Bayern, død 1881 i Gråsten?). Stedet for hans død kendes ikke med sikkerhed, da jeg ikke har kunnet finde hans død i registret

for dødsfald i Gråsten (tysk: Gravenstein) i 1881. Ej heller i 1880 eller 1882

2. Hermann Goldkette (født 1807, død 1858)
3. Henriette Goldkette (født ca. 1812). Hendes eksistens fremgår alene af ovennævnte annonce af 12. juli 1816 samt af teksten til tegningen vedrørende *"Die grosse Ballon-Fahrt"*
4. Caroline Goldkette (født den 10. maj 1813 i Hildesheim, Preussen, død 1890)
5. Carl Goldkette. Hans eksistens fremgår alene af teksten til tegningen vedrørende *"Die grosse Ballon-Fahrt"*.

Det var Hartvig Goldkette, der som barn måtte lide den tort at få sit hoved savet af ved faderens forestillinger, som det fremgår i annoncen ovenfor. Han blev uddannet både kunstrytter, linedanser og tryllekunstner. Efter

faderens død i 1833 videreførte Hartvig Goldkette dennes cirkus. I 1830'erne havde det dog kun et beskedent omfang på fire personer og ni heste ved optrædener i Leipzig og Schwerin.

Hartvig Goldkette blev gift med Mine Goldstein (født 1810, død ukendt), datter af Isaack Goldstein og Zerle Blumenfeld. Zerle Blumenfeld tilhørte et gammelt cirkusdynasti eller snarere et gøgler- og artistdynasti, der allerede i 1600-tallet var kendt for akrobatik og linedans. Det kendte Cirkus Blumenfeld, der eksisterede frem til 1950'erne, blev dog først skabt af Maurice Levi Cerf (også kaldet Moritz Hirsch Levy) i 1811. Maurice Levi Cerf blev gift i Beuel (nær Bonn) med Jetta Blumenfeld, og han fik lov af byen til at bruge hendes efternavn. Spaltepladsen her tillader ikke en nærmere omtale af Blumenfeldslægten, men Maurice Levi Cerf og Jetta Blumenfeld fik ni børn, så efterslægten var stor. Under Holocaust mistede mere end 100 familiemedlemmer livet.

Hvor og hvornår Hartvig Goldkette og Mine Goldstein blev gift vides ikke, men de fik to børn:

1. Louis Goldkette (født 5. juni 1834 i Küstrin, Preussen (i dag Kostrzyn nad Odrą, Polen), død 4. september 1895 i Avignon, Frankrig)
2. Jeanette Goldkette (født 1837 i Sonderhausen, Schwarzburg-Sondershausen, død 30. april 1891 i Wien, Østrig-Ungarn).

Hartvig Goldkette optrådte ikke kun under sit eget navn. I *Allgemeine Zeitung von und für Bayern* fra den 30. april 1838 finder man følgende annonce (her kun i uddrag):

Cirque Olympique
I dag mandag den 30. april 1838, næstsidste, store
brillante underholdning i den højere ridekunst [...]
Karneval i Venedig
Komisk folkescene fremstillet af herr Goldkette [...]
Frøken Goldkette vil have den ære at fremvise sig
med helt nye saddelvendinger Verdens træ eller de

Her annonceres en af cirkusfamilien Goldkettes forestillinger *"Die grosse Ballon-Fahrt"*.

akademiske kraftanstrengelser udført af brødrene Goldkette.

Brødrene Goldkette er utvivlsomt brødrene Hartvig og Hermann Goldkette, frøken Goldkette er sandsynligvis deres lillesøster Caroline Goldkette, men det kan altså også være ovennævnte lillesøster Henriette Goldkette.

Den 13. juli 1844 blev der indrykket følgende annonce i *Oldesloer Landboten*:

Cirkus Olympicus

Jeg gør herved det ærede publikum ærbødigt bekendt med, at om lørdagene den 13. og 2. og om søndagen den 14. vil den sidste forestilling med den højere ridekunst finde sted i vores cirkus.

Slutscene om søndagen:

Et karneval i Venedig.

Komisk optrin.

Begynder kl. 5. Skuepladsen er foran badehuset.

Goldkette

Den 29. april 1845 fik Hartvig Goldkette borgerskab i Rendsborg både som kunstberider og som fotograf, efter at han i 1844 forgæves havde søgt borgerskab i Oldesloe. Der fik han afslag, selvom han havde tilbudt at investere 200 Louis d'or i byen.

I januar 1846 købte Hartvig Goldkette en ejendom i Münzstrasse, Rendsborg. Herfra drog han ud i Europa, herunder Skandinavien. Alene i Odense gav han i månederne september og oktober 1846 mere end 20 forestillinger med sit Cirkus Gymnasticus, også særforestillinger på Odense Slot for kronprinsen, den senere konge Frederik 7. med "mechanisk-physikalske Kunststykker". Broderen Herman Goldkette optrådte i Hartvig Goldkettes cirkus som komiker.

At besøgstallet til forestillingerne ikke altid var som ønskeligt, fremgår af følgende omtale i *Viborg Stifts-Tidende* fra den 30. oktober 1847:

Familien Goldkette, over hvis Præstationer flere af Landets Blade have udtalt en særdeles gunstig Dom, havde kun yderst tarvelig Besøg til deres Forestilling

paa Theatret i Torsdag Aftes saavel som igaar Eftermidd. paa Cirkus. Flere af de udførte Kunststykker osv. vare imidlertid af den Beskaffenhed, at Publikum ikke bør undlade at profitere heraf.

Et godt indtryk af familiens rejseaktivitet får man i følgende omtale i *Horsens Avis* fra den 14. juli 1853 – midt under koleraepidemien:

Det Goldketteske Kunstberider- og Liniedandserselskab aabner i dag dets Forestillinger her i Byen. Selskabet har i længere Tid givet Forestillinger i Haderslev, og er meget fordeelagtig bleven omtalt i "Dannevirke" for dets smukke Præstationer, saavel i Ridning som i Liniedands. Det har herefter givet Forestillinger i Kolding, Fredericia og Veile.

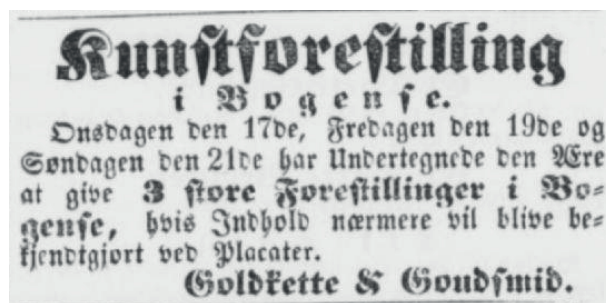
Goldkettes forbindelser til Goudsmit

I en annonce i *Fyens Stiftstidende* den 16. januar 1855 dukker et nyt navn op i Goldkettefamilien:

Kunstforestilling i Bogense

Onsdagen den 17de, Fredagen den 19de og Søndagen den 21de har Undertegnede den Ære at give 3 store Forestillinger i Bogense, hvis Indhold nærmere vil blive bekendtgjort ved Placater.

Goldkette & Goudsmid.

Også Goudsmitslægten var en gammel gøgler- og artistslægt, men fra Holland. Meijer Gerson Goudsmit (født den 12. januar 1805 i Zwolle, død den 15. februar 1864 i Sct. Josse Ten Noode ved Bruxelles, Belgien) var musiker, akrobat og sprechstallmeister. Han var gift med Leentje Jacob Blanus (født 1807 i Amsterdam, Holland, død 1864 i Belgien). Hun var kordanserinde og akrobat. Dette

ægtepar fik mindst syv børn, herunder tre, der blev gift ind i Goldkettefamilien:

1. Joseph Goudsmit (født den 27. december 1826 i Tilburg, Holland, død den 1. august 1892 i Amsterdam, Holland)
2. Betje Elise Elisabeth Goudsmit (født den 21. marts 1832 i Amsterdam, Holland, død ukendt)
3. Jeanette Meijer Goudsmit (født den 13. april 1836 i Amsterdam, Holland, død ukendt).

Betje Goudsmit blev gift med Hermann Goldkette, medens Joseph Goudsmit og Jeanette Goudsmit blev gift med Hartvig Goldkettes to børn, Jeanette og Louis Goldkette. Så ovennævnte underskrift på annoncen vedrørende forestillingen i Bogense kan således være flere forskellige kombinationer af familierne Goldkette og Goudsmit. Mit gæt er dog – tidens mandsdominans taget i betragtning – at det enten er d’ herrer Hermann Goldkette og hans svigerfar Meijer Goudsmit eller Louis Goldkette og hans svoger Joseph Goudsmit.

Som ovenfor nævnt optrådte Hermann Goldkette som klovn i sin storebrors cirkus. Men han var også kunstrytter, og jeg formoder, at det var ham, der optrådte som cirkusdirektør i Bogense sammen med en Goudsmit, meget muligt hans svigerfar. Hermann og Betje Goldkette fik en søn, Francois Goldkette (født den 22. februar 1857 i Stolp, Pommern (nu Slupsk, Polen), død den 2. september 1919 i Stockholm, Sverige). Dog døde Hermann Goldkette som skrevet allerede i 1858. Hans enke giftede sig imidlertid igen, denne gang med Meyer Blumenfeld (født den 12. april 1846 i Kamen, Arnsberg, Nordrhein-Westfalen, død den 15. oktober 1892 i Ostrow Wielkopolski, Preussen (nu Polen)). Meyer Blumenfeld var barnebarn af Cirkus Blumenfelds grundlægger, Maurice Levi Cerf. Meyer og Betje Blumenfeld fik en datter, Olympia Blumenfeld (født den 5. august 1876 i Ostrow Wielkopolski, død den 21. marts 1963 i New York, USA), og når jeg omtaler hende, selvom hun ikke tilhører Goldketteslægten, skyldes det, at hun blev gift med Julius (Jules) Goudsmit, hvis moder var ovennævnte Jeanette Goldkette, Hartvig Goldkettes datter. Mere herom senere.

Også Caroline Goldkette var gift med en Meyer Blumenfeld, men dog af en ældre generation (født den 16. april 1815 i Mettmann ved Düsseldorf, død den 1. december 1894 i Moskva, Rusland). Han var søn af Maurice Levi Cerf og altså farbror til ovennævnte Meyer Blumenfeld. Caroline og Meyer Blumenfeld fik fem børn.

Wulff Goldkette/Frederik Christian Sørensen

Inden jeg går videre til næste generation, skal Wulff Goldkette omtales. Også han var søn af Wulff Levi Goldkette, men ikke af Therese. Historien er ifølge Jette Goldkette Sørensen følgende: cirkusdirektøren Wulff Levi Goldkette købte en otteårig pige for 100 daler. Pigen hed Elisabeth Funk og blev født i år 1800 i Bayern som datter af en skolelærer. Meningen var, at hun skulle gives tilbage til sine forældre efter 12 år. Det skete aldrig. Da Elisabeth Funk var 15 år, blev hun gravid. Der var ingen tvivl om, at Wulff Levi Goldkette – der på det tidspunkt var 37 år – var faderen. Jette Goldkette Sørensen mener, at Elisabeth Funk var blevet voldtaget, men det er svært at bevise mere end 200 år senere. Der kan også være tale om, at Wulff Levi Goldkette groft havde misbrugt sin på alder og erfaring beroende overlegenhed til at forføre hende, som der står skrevet i straffelovens § 223 stk. 2. Når jeg hælder mere til sidstnævnte teori, skyldes det, at Elisabeth Funk nu blev kaldt Nanette Goldkette og ikke forlod Cirkus Goldkette, men optrådte mange år i dette cirkus som linedanser. Og således fik Wulff Levi Goldkette barn nummer seks: Wollfram Levi kaldet Wulff Goldkette (født den 18. september 1816 i Næstved, død den 17. maj 1898 i Faaborg).

Fotografi af Elisabeth Funk, senere kaldet Nanette Goldkette, som i mange år optrådte i Cirkus Goldkette som linedanser. Hun blev født i år 1800 i Bayern og købt af cirkusdirektør Wulff Levi Goldkette for 100 daler, da hun var otte år gammel.

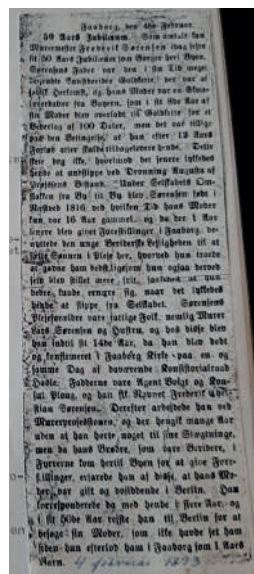
Wulff Goldkette blev ca. et år gammel sat i pleje for to år hos muremester Lars Sørensen og dennes ægtefælle Kirstine Philipsdatter i Faaborg. Og så rejste Wulff Goldkettes biologiske fader videre med sit cirkus og kom aldrig tilbage. Da drengen var syv år, ønskede plejefaderen, at han skulle døbes. Herom blev der udvekslet en højst interessant korrespondance mellem den lokale præst og biskop, der var betænkelig ved at døbe et barn uden de biologiske forældres samtykke. Herom har Martin Schwarz Lausten i *Frie Jøder?* (2005) skrevet et helt afsnit: ”Dåb af forældreløs jødisk dreng” (side 531ff.). Det endte med, at drengen ikke blev døbt på det tidspunkt. Men da han nåede konfirmationsalderen og dermed selv kunne tage stilling, blev han døbt. Dåben er registreret i Kirkebogen for Faaborg efter de registrerede konfirmander den 3. oktober 1830, hvor følgende står at læse:

Ovenmeldte Wolffkram Levi eller Wulf Goldkette, som efter mig forevist Attest, dat: Nestved d. 9 Juli 1830 er født i Nestved den 18 Septbr. 1816, omskaaret den 25 s.m. af Forældrene Wulf Levi og Nannette Goldkette, begge af den mosaiske Troesbekjendelse, blev af mig paa 20 Søndag efter Trinitatis den 24 October 1830 optaget i den evangelisk Lutherske Kirkes Samfund ved Christelig Daab, efter Ritualet, og kaldet Frederik Christian Sørensen, med Dom angaaende Religionskundskab god og for Opførsel meget godt. – Han er, efter mig forvist Attest fra Districtslæge Ortman vaccineret den 14 August 1824.

Frederik Christian Sørensen, som Wulff Goldkette altså ved sin dåb kom til at hedde, blev udlært murersvend, formentlig hos sin plejefader. Man har i årtier diskuteret, hvad der har størst betydning for den enkelte persons udvikling, arv eller miljø? For Frederik Christian Sørensens vedkommende var det tilsyneladende miljøet, der var det afgørende. Dog er der et enkelt forhold, der peger på, at hans biologiske arv måske alligevel spillede en rolle: da han var 22 år, fik han nemlig et barn uden for ægteskab med tjenestepigen Karen Marie Thomsen (født ca. 1816, død den 27. maj 1856 i Faaborg). Barnet blev sågar delvist opkaldt efter hans moder, men også efter hans plejemoder, idet hun fik navnet Nanette Marie Kirstine Sørensen (født den 13. oktober 1838 i Faaborg, død ukendt).

Frederik Christian Sørensen og Karen Marie Thomsen blev dog gift den 25. april 1840 og fik yderligere fem børn mellem 1840 og 1849. Det næst yngste barn fik navnet Elisabeth Funkine Sørensen (født den 22. april 1847, død den 16. november 1914). Det hænger sikkert sammen med, at Hartvig og Hermann Goldkette i 1840 besøgte Faaborg med deres cirkus. Her havde de kontakt med Frederik Christian Sørensen og fortalte ham, at hans biologiske moder nu boede i Berlin, hvor hun var gift med Christian Gerwig og havde fået en datter, Caroline Funkine Gerwig. Herefter korresponderede Frederik Christian Sørensen med sin moder, og i 1866 besøgte han hende i Berlin.

Lige så flyvsk som cirkusfamilien Goldkette fremstår på landkortet, lige så jordbunden fremstår Frederik Christian Sørensen og (i hvert fald de fleste af) hans efterkommere. Da nærværende artikel handler om cirkusfamilien, vil jeg kun komme med følgende yderligere oplysninger om denne gren af Goldketteslægten: ovennævnte datter Elisabeth Funkine Sørensen blev gift med børstenbinder Andreas Julius Bülow (født den 21. maj 1839 i København, død efter FT 1916) og fik fire børn med ham, heriblandt datteren Oda Andrea Elisabeth Bülow (født den 6. april 1883, død ukendt). Hun blev gift med tøffelmager Laurits Johannes Christiansen (født den 5. september 1880 i København, død ukendt), og de fik fem børn, heriblandt en søn i 1904, der blev døbt Herman Wulff Goldkette Christiansen. Drengen døde imidlertid af tuberkulose kun et år gammel.

Avisudklippet fra den 4. februar 1893 i anledning af Frederik Christian Sørensens 50 års jubilæum som borger i Faaborg attesterer, at hans moder Elisabeth Funk blev købt af” den i sin Tid meget bekendte Kunstberider Goldkette, der var af jødisk Herkomst” for 100 daler.

Efter Karen Marie Thomsens død blev Frederik Christian Sørensen gift med Emilie Christine Jensen (født den 4. august 1817 i Faaborg, død den 19. oktober 1880 i Faaborg). De fik tre børn, herunder Hans Herman Marius Sørensen (født den 20. september 1857 i Faaborg, død den 30. oktober 1932 i Faaborg). Han blev murermester som sin fader og blev den 3. december 1880 gift i Faaborg Kirke med Marie Kirstine Rasmussen (født den 27. januar 1854 i Strandhuse, død den 14. marts 1932 i Faaborg). De fik tre sønner, heriblandt Hermann Goldkette Sørensen (født den 7. marts 1894 i Faaborg, død den 2. september 1964 i København). Jette Goldkette Sørensen er sidstnævntes barnebarn. Man må derfor formode, at historien om den jødiske dreng Wulff Goldkette, der blev til Frederik Christian Sørensen, er blevet overleveret i slægten gennem flere generationer.

Fotografi af Frederik Christian Sørensen, som blev født i september 1816 i Næstved som søn af cirkusdirektør Wulff Levi Goldkette og linedanser Elisabeth Funk, kaldet Nanette Goldkette.

Femte generation

Hartvig og Mine Goldkettes søn Louis Goldkette gik i sin faders fodspor og blev uddannet kunstberider. Senere blev han også cirkusejer som sin fader. Han blev i juni 1862 gift i Whitechapel i London med Jeanette Meijer Goudsmit (født den 13. april 1836 i Amsterdam, Holland, død ukendt). Hun var som tidligere nævnt en søster til Betje Goudsmit, der var gift med Louis Goldkettes farbror Hermann Goldkette. Jeanette Meijer Goudsmit var uddannet kunstrytterske og linedanser. Louis og Jeanette Goldkette fik ikke mindre end 11 børn, og deres respektive fødesteder afspejler det omflakkende cirkusliv, de har levet:

1. Benoit Goldkette (født den 13. juni 1857 i Nykøbing F. eller i Breslau, Preussen (nu Wrocław, Polen), død den 8. juni 1934 i Plymouth, USA)
2. Jean (Chan) Gaston Charles Goldkette (født den 21. november 1862 i Liverpool, England, død i USA)
3. Malles Mine Goldkette (født den 18. december 1865 i Mons, Belgien, død den 14. maj 1951 i Los Angeles, USA)
4. Clara Goldkette (født den 8. oktober 1867 i Nyborg, død den 5. november 1940 i USA)
5. Ancholine Goldkette (født ca. 1868 i Taarbæk, død den 9. oktober 1961 i Californien, USA)
6. Emiel Goldkette (født den 14. december 1869 i Assens, død den 18. august 1871 i Flensborg (begravet på den mosaiske begravelsesplads i Friedrichstadt))
7. Verginie Goldkette (født ca. 1872 i Barmstedt, Preussen død ukendt)
8. Alfred Goldkette (født ca. 1876 i Ratzeburg, Preussen død ukendt)
9. Frankonie Goldkette (født den 1. november 1877 i Malmø, Sverige, død den 9. maj 1962 i Livonia, USA)
10. Baptiste Louis Goldkette (født den 28. juni 1879 i Nyborg, død den 22. juni 1920 i Chicago, USA)
11. Eline Goldkette (født den 11. marts 1888? i Lund, Sverige, død den 14. april 1964 i Los Angeles, USA). Eline må være født tidligere, eftersom hendes moder er født i 1836.

Den eneste af ovennævnte fødsler i Danmark, der mig bekendt foreligger dokumentation for, er Emiel Goldkettes.

Louis og Jeanette Goldkette havde tilsyneladende vinterkvarter i Faaborg i vinteren 1869-1870. I hvert fald er de og deres seks ældste børn registreret i folketællingen den 1. februar 1870 i Faaborg, Vestre Rode, husnr. 320, en ejendom kaldet "Vennergylst". Louis – stavet Lui – bliver betitlet berider, og hans fødested angivet som Frankrig. Og når jeg tror, at der er tale om et vinterkvarter, er

det baseret på, at der hos familien bor en ung mand og en ung pige, begge kristne og benævnt "Tyende", henholdsvis født i Assens og i Svanninge.

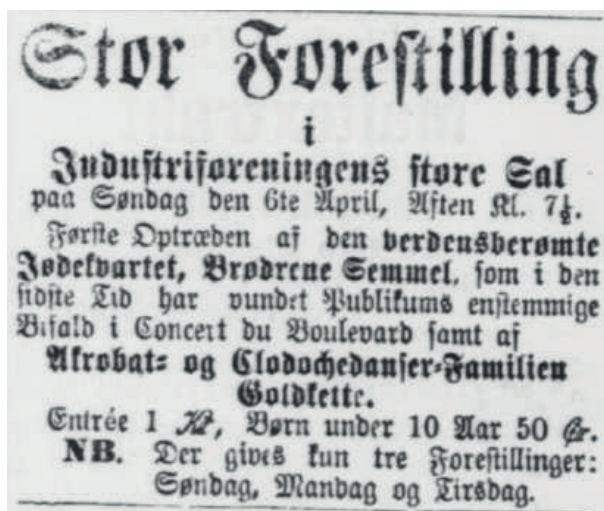
Det er nærliggende at tro, at Louis Goldkette har taget kontakt til sin farbror Frederik Christian Sørensen, når han alligevel var på de kanter, men jeg har ingen dokumentation herfor. Hvad angår cirkusforestillinger på Fyn i sæsonerne 1869 og 1870, er der kun fundet en enkelt annonce i *Fyens Stiftstidende* fra den 19. august 1869:

I morgen, Fredag
Stor Forestilling paa Heden.
Løverdage ingen Forestilling.
Søndag sidste store Forestilling.
Ærbødigst Goldkette

Eftersom der ikke er oplyst noget fornavn, er det jo ikke til at sige, om det er Louis Goldkettes eget cirkus. Det er det heller ikke i følgende annonce i *Fyens Stiftstidende* den 5. april 1879, som jeg imidlertid medtager for at vise en ny disciplin, som familien Goldkette her optræder med. Men hvem det mere præcist er, tør jeg ikke sige:

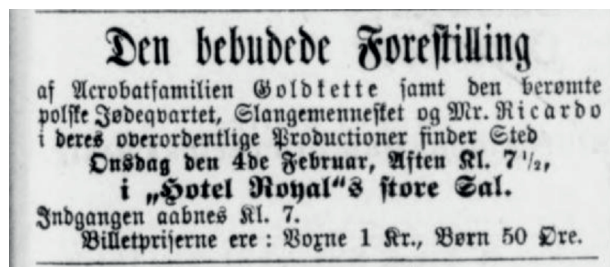
Stor Forestilling i Industriforeningens store Sal. Paa Søndag den 6te April, Aften Kl. 7½
Første Optræden af den verdensberømte Jødekvartet, Brødrene Semmel, som i den sidste Tid har vundet Publikums enstemmige Bifald i Concert du Boulevard samt af Akrobat- og Clodochedanser-Familie Goldkette.

Ifølge Meyers fremmedordbog skulle den pågældende dans være en vild cancan. I øvrigt skurrer det vel i vore dage at læse en omtale af brødrene Semmel som "Jødekvartet". Men eftersom der er tale om en annonce, formentlig indrykket af en Goldkette, har man dengang tilsyneladende ment, at det var positivt.

I folketællingen pr. 1. februar 1880 finder man Louis og Jeanette Goldkette og deres nu 10 børn i Aarhus, Rosensgade 20. Ifølge denne er Louis Goldkette født i Rendsborg. Men hverken denne oplysning eller oplysningen om Frankrig som fødested i folketællingen 1870 er rigtige, for der eksisterer en fødsels- og omskærelsesattest for Louis Goldkette. Her står skrevet, at han er født og omskåret i Küstrin i Preussen (i dag Kostrzyn nad Odrą, Polen), omskærelsen i nærværelse af vidner, hvis navne ligeledes er oplyst. I øvrigt er der i nævnte folketælling 1880 i rubrikken "Stilling i Familien" skrevet "Acrobatselskabet" med lodret skrift. Samme sted er registreret Isak Cohn, 23 år, mosait, født i Frankfurt, "Gymnastikker", og hans ægtefælle Virginie født Dringla, 28 år, mosait, født i Frankrig.

"Acrobatselskabet" lå ikke passivt i vinterkvarter. I *Aarhuus Stifts-Tidende* for den 2. februar 1880 finder man følgende annonce:

Den bebudede Forestilling af Acrobatfamilien Goldkette samt den berømte polske Jødekvartet, Slangemennesket og Mr. Ricardo i deres overordentlige Productioner finder Sted

Onsdag den 4de Februar, Aften Kl. 7 1/2 i "Hotel Royal"s store Sal.

Indgangen aabnes Kl. 7.

Billetspriserne ere: Voxne 1 Kr., Børn 50 Øre.

Så kan man spekulere på, om ovennævnte Isak Cohn mon er identisk med "Mr. Ricardo", og "Slangemennesket" hans ægtefælle. I øvrigt bemærkes, at der også her annonceres med en "Jødekvartet", utvivlsomt ment som positivt.

Jeanette Goldkette (datter af Hartvig Goldkette og Mine født Goldstein) blev gift med Joseph Goudsmit, bror til Betje og Jeanette Goudsmit. De fik syv børn:

1. Manes Goudsmit (født den 8. september 1860 i Aalborg, død ukendt)
2. Adolph Goudsmit (født den 11. december 1862 i Aabenraa, død den 6. april 1934 i New York, USA)
3. Meyer Goudsmit (født den 20. april 1864 i Rendsborg, Slesvig-Holsten, død den 15. september 1866, begravet på den mosaiske begravelsesplads i Odense)
4. Oscar Goudsmit og
5. Therese Goudsmit (tvillinger født den 15. september 1866 i Odense, død ukendt). Deres fødsler blev indført i kirkebogen for

Skt. Knuds sogn i Odense vel at mærke uden navne, men med en bemærkning i rubrikken til faddere: "bortreist". Derimod er i forældrerubrikken korrekt anført:

"Kunstberider Joseph Goudsmit og Hustru Jeanette Goldkette, 32 ..."

6. Arnold Goudsmit (født den 6. april 1868 i Horsens, død den 25. januar 1947). Arnold Goudsmits fødsel er indført i ministerialprotokollen for Det Mosaiske Troessamfund i Horsens. Det gælder også hans omskærelse den 13. april 1868
7. Julius (Jules) Goudsmit (født den 26. december 1872 i Preussen, død den 11. april 1956 i New York, USA).

Joseph Goudsmit har ud over sit (formodede) samarbejde med Louis Goldkette også optrådt med cirkus i eget regi. Således er der i *Aarhuus Stifts-Tidende* for den 1. juni 1865 indrykket følgende annonce:

Cirkus fra Holland

Fredag den 2den Juni Kl. 6 Efterm., gives en stor Forestilling i den højere Hestedressur og Linedands m.m.

Skuepladsen er ved Slagter Christensens Bopæl ligeoverfor "Vennelyst".

Goudschmid

Francois Goldkette (søn af Hermann Goldkette og Betje Elise Elisabeth Goudsmit) blev gift med Ernestine Herbst (født den 27. december 1861 i Ostrow, Preussen (nu Ostrów Wielkopolski, Polen), død den 18. marts 1934 i København og begravet på Mosaik Vestre Begravelsesplads), datter af Nathan Herbst og Rosalie Lazaner. Francois og Ernestine Goldkette fik fire børn:

1. Hermann Goldkette (født den 9. juni 1885 i Ostrow, Preussen (nu Ostrów Wielkopolski, Polen), død den 18. september 1949 i Stockholm, Sverige)
2. Carl Goldkette (født den 17. juli 1889 i Seesen, død den 13. maj 1937 i Gøteborg, Sverige)
3. Benno Bruno Goldkette (født den 23. august 1891 i Stettin, Preussen (nu Szczecin, Polen), død den 30. oktober 1937 i Malmø, Sverige)
4. Natini (Tini) Goldkette (født den 8. januar 1895 i Hirschberg, Preussen (nu Jelenia Góra, Polen), død den 24. maj 1952 i Uppsala, Sverige).

Allerede i 1877 var der blevet bygget en permanent cirkusbygning i Sundsvall, Sverige, kaldet Rullan. Bygningen var den første af sin slags nord for Stockholm. Hertil kom i efteråret 1898 Det store Nederlandske Cirkus, hvis direktør var ”G. Jules”, altså Julius (Jules) Goudsmit. Blandt artisterne var hans fætter Francois Goldkette og dennes da 13-årige søn Hermann Goldkette, som optrådte med volter på usadlet hest. Francois Goldkette overtog i 1901 ledelsen af dette cirkus under navnet Cirkus G. Francois, men dette cirkus gik konkurs i 1909, og i de følgende år rejste han med forskellige andre cirkus. I 1914 rejste Francois Goldkette og hans familie med Cirkus Strassburger, den fjerde jødiske cirkusfamilie, som nævnes i denne artikel, og vistnok den største. I vinteren 1914-1915 overvintrede Cirkus Strassburger i Gävle i Sverige, og Francois Goldkette blev da indskrevet som borger i byen. Fra september til november 1917 var han på en kort visit i København, men i øvrigt havde han og familien fortsat hjemsted i Sverige, således som det fremgår af sønernes dødssteder. Mere om sønnerne senere.

Sjette og senere generationer

Som det fremgår ovenfor, er der alene i sjette generation af Goldkettefamilien 15 personer, så det vil føre for vidt at gå i detaljer med hver enkelt af disse, endside deres efterkommere. Jeg vil kun lave enkelte ”nedslag”:

Cirkus i cirkustelt, som vi kender det i dag, er en amerikansk opfindelse, der kom til Europa i midten af

1850’erne. Hvad angår slægten Goldkette, kom Cirkus Jules med et sådant telt til Danmark i sommeren 1900. Dette cirkus er navngivet efter ovennævnte Julius (Jules) Goudsmit, søn af Joseph Goudsmit og Jeanette Goldkette. Cirkus Jules blev beskrevet således af redaktør Jørgen Andersen i *Horsens Folkeblad*:

I Aftes var det store Cirkustelt næsten helt fuldt; der var vel nok halvandet Tusind Mennesker i Cirkus. Arrangementet minder lidt om Cirkus i København. Der er skraat Gulv, saa Tilskuerpladsen hæver sig amfiteatralsk, og Publikum paa 2. og 3. Plads ser derfor ligesaa godt som de paa 1ste. Musiktribunen er oppe under Telttaget over Udgangen til Stalden.

I *Vejle Amts Folkeblad* for den 29. april 1905 finder man følgende annonce:

Cirkus Variété Internationale,
 Direktør Oscar Goudsmidt, giver
i Børkop
 Mandag den 1. Maj og Tirsdag
 den 2. Maj Kl. 8
store Forestillinger
 i sit elegant indrettede Cirkustelt,
 med egen brillant Gasbelysning,
 bestaaende i Dressur, Akrobatik,
 Ballet og komisk Pantomime osv.
 Circus'en rummer 800 Personer.
 Billetpriser: 1ste Plads 1 Kr.,
 2de Plads 75 Øre,
 Galleri 50 Øre.

Cirkus Variété Internationale,
 Direktør Oscar Goudsmidt, giver i Børkop Mandag den 1. Maj og Tirsdag den 2. maj Kl. 8 store Forestillinger i sit elegant indrettede Cirkustelt med egen brillant Gasbelysning, bestaaende i Dressur, Akrobatik, Ballet og komisk Pantomime osv. Circus'en rummer 800 Personer. Billetpriser: 1ste Plads 1 Kr., 2. Plads 75 Øre, Galleri 50 Øre. Yderligere Program ses paa udsendte Plakater.

Truppen Quatour Grec bestod af fire af Louis Goldkette og Jeanette Goudsmits døtre, Mine, Clara, Ancholine og Eline. Fotografiet er fra 1895.

Oscar Goudsmit var bror til Julius Goudsmit, så her har vi altså to brødre, der står i spidsen for hver sit cirkus.

Fire af Louis Goldkette og Jeanette Goudsmits døtre, Mine, Clara, Ancholine og Eline, dannede en trup kaldet Quatour Grec. Det var fire smukke kvinder, se foto fra 1895, som optrådte for fulde huse.

Alle de børn af Louis Goldkette og Jeanette Goudsmit, der blev voksne, udvandrede formentlig til USA, således som det fremgår af deres respektive dødssteder. Kun Verginie og Alfred Goudsmits dødssteder er ukendte. Også Jeanette Goldkette og Joseph Goudsmits ældste og yngste søn udvandrede til USA.

Følgende oplysninger er primært baseret på en artikel af Anthony Baldwin, "Le mysterieux monsieur Goldkette", omhandlende Jean Goldkette (fødsel ukendt, død den 24. marts 1962 i Santa Barbara, Californien, USA). Hans moder var Ancholine Goldkette, mens faderen er ukendt. Han blev en berømt jazzkapelmester i 1920'ernes USA som leder af et af de bedste hvide orkestre – på det tidspunkt var der total raceadskillelse. Jean Goldkettes baggrund var en uddannelse som klassisk pianist på konservatoriet i Moskva (ifølge hans egne oplysninger). Hans orkestermedlemmer var de bedste hvide musikere såsom kornettisten Bix Beiderbecke, brødrene Dorsey: basunisten Tommy Dorsey og klarinettisten og alt-saxofonisten Jimmy Dorsey, guitaristen Eddie Lang, violinisten Joe Venuti samt sangeren og komponisten Hoagy Carmichael.

Selvom han blev en kendt orkesterleder, er oplysningerne om hans fødsel uklare og forskellige. Jean Goldkette oplyste selv, at han var født i Valenciennes i Frankrig. Men eftersøgninger viser intet spor af ham. Derimod fremgår det af registreringen af hans ankomst til Ellis Island den 17. juli 1910, at han var født den 18. maj 1893 i Patras i Grækenland, og at hans nationalitet var dansk. Han kom ikke til USA sammen med sin moder – endsiige sin fader – men derimod sammen med sin morbror Jean (Chan) Gaston Charles Goldkette. Ifølge rygter i familien skulle Jean Goldkettes fader være ingen ringere end den daværende græske kronprins Constantine 1. (1868-1923). Og helt utænkeligt er det vel ikke, at der har været en romantisk forbindelse mellem en kongelig person og en smuk cirkusprinsesse. Som Baldwin bemærker i sin artikel, kunne de jo formentlig tale dansk sammen, eftersom Constantine 1. som sønnesøn af Christian 9. var født og opvokset i København, og Ancholine Goldkette i hvert fald var født i Danmark og periodevis opholdt sig der. Men der findes ingen dokumentation for Jean Goldkettes fødsel hverken i Patras eller i Valenciennes.

Nok så væsentligt som de uklare oplysninger om hans fødsel er hans virke som jazzkapelmester. Han var leder af adskillige orkestre, mest kendt er hans Victor Recording Orchestra, hvis musik kan høres på YouTube. Desværre

kunne han på et tidspunkt i året 1927 ikke betale løn til sine topmusikere, som så blev hyret af konkurrenten Paul Whiteman. Jean Goldkette levede herefter hovedsageligt af at være impresario og bookingagent for andre orkestre. Filmen *Some like it hot* fra 1959, hvor Marilyn Monroe spillede den kvindelige hovedrolle som sangerinde i orkestret Sue and her Syncopators, skabte fornyet interesse for orkestermusikken fra 1920'erne, og det bevirkede en kort revival for Jean Goldkette som jazzkapelmester inden hans død i 1962.

Jean Goldkette's Graystone Orchestra
 WWJ RADIO ORCHESTRA VICTOR RECORDING ARTISTS DETROIT, MICHIGAN

Jean Goldkette blev en berømt jazzkapelmester i 1920'ernes USA. Han ledte adskillige orkestre, blandt andre det kendte Victor Recording Orchestra. Foto: The Jean Goldkette Foundation.

4 Bronetts og Cirkus Scott

Francois Goldkette og Ernestine Herbsts fire sønner blev alle klovne og udgjorde i mellemkrigstiden en af datidens berømteste klovnegrupper under navnet 4 Bronetts. Dette kaldenavn blev senere deres efternavn. Den ældste, Hermann Bronett, blev gift med Isabella Sibylla Blumenfeld (født den 9. december 1889 i Mackenbach, død 1972 i Stockholm, Sverige). Hun var datter af Louis Blumenfeld og Maria Strassburger, så i dette ægteskab blev alle fire jødiske cirkusfamilier, som er nævnt i denne artikel, forenet.

Carl Bronett blev gift med Sara Rosita Blumenfeld (født den 1. september 1891 i Mühlhausen, død den 14. august 1963 i Göteborg, Sverige), datter af Karl Blumenfeld og Elisabet Kinsbergen. Hun og Isabella Sibylla Blumenfeld var kusiner. En bror til Sara Rosita Blumenfeld, Rudolf (Rudi) Blumenfeld, døde i øvrigt

i Gentofte den 19. oktober 1985 og blev begravet på Mosaisk Vestre Begravelsesplads.

Bruno Bronett blev gift med Käte Margarete Frühling (født den 24. december 1906 i Glogau, Preussen (nu Głogów, Polen), død den 17. juli 1991 i Stockholm, Sverige).

Pr. 1. maj 1923 blev tre af brødrene, Hermann, Bruno og Natini, samt deres moder Ernestine og Hermanns ægtefælle Sybilla (således stavet) registreret i Politiets Mandtal København på adressen Viktoriagade 9. Alle angiver som erhverv, at de optræder som artister i Cirkus Schumann. Og alle har på dette tidspunkt endnu efternavnet Goldkette. Den fjerde bror, Carl Bronett, samt hans ægtefælle Sara Rosita Blumenfeld er i samme mandtal registreret på adressen Jernbanegade 6 (huset ved siden af cirkusbygningen).

I 1937 grundlagde brødrene Bronett Cirkus Scott. Både Carl og Bruno Bronett døde samme år, men deres enker trådte til, og Cirkus Scott blev efter Anden Verdenskrig efterhånden Sveriges største cirkus. Fra 1949 var det Bruno Bronetts enke Käte Bronett, der videreførte Cirkus Scott. Hun trak sig tilbage i 1982 og overlod ledelsen til sin søn Francois Alexander Bronett (født den 27. august 1932 på Rigshospitalet i København, død den 31. januar 1994 i Monte Carlo, Monaco). Francois Alexander Bronett var gift med Carla Luise Erna Schwede (født den 16. februar 1931 i Hamborg, død ukendt), og deres to sønner, Bruno Henry Francois Tini Bronett (kaldenavn Henry, født den 17. oktober 1961 i Stockholm, Sverige) og Karl Robert Lars Bronett (kaldenavn Robert, født den 28. december 1964 i Stockholm, Sverige), videreførte Cirkus Scott frem til 2004. Siden har der kun været enkelte turnéer. En detalje af særlig dansk interesse er, at Harald Madsen, bedre kendt som Bivognen (*Släpvagnen* på svensk), i 1938 var klovn i Cirkus Scott.

Slutteligt skal her nævnes, at man i folketællingen 1940 på Odensevej 31 i Faaborg finder ægteparret Alexander August Hugo Blumenfeld (født den 24. august 1863 i Delft, Holland, død den 1. maj 1949 i Faaborg) og Rosa Eugenie Hortence Goudsmit (født den 10. juni 1865 i Gent, Belgien, død den 17. august 1942 i Faaborg). Han

var sønnesøn af grundlæggeren af Cirkus Blumenfeld, Maurice Levi Cerf, og var selv kunstrytter. Hun var barnebarn af ovennævnte Meijer Gerson Goudsmit og datter af Gerson (Gerard) Goudsmit, hvis tre søskende alle blev gift med en Goldkette.

LITTERATUR

Baldwin, Anthony

2005 "Le mysterieux monsieur Goldkette".
Tilgængelig online:
http://www.vjm.biz/new_page_7.htm
(13-05-20)

Circus Blennow and Blumenfeld Genealogy
<https://blennowgenealogy.wordpress.com/circus-blumenfeld-overview-general-history/>

Dansk-Jødisk Genealogisk Database
<http://tom.brondsted.dk/djgdb/?ged=1&lang=da>

Dettmer, Frauke
2014 "Jüdische Zirkusfamilien in Rendsburg und Schleswig-Holstein". *Rendsburger Jahrbuch* 2014.

Enevig, Anders
1982 *Cirkus i Danmark, bd. 1-3*. Lyngby: Dansk Historisk Håndbogsforlag Aps 1982.
Tilgængelig online: <https://dis-danmark.dk/bibliotek/910686.pdf> (30-05-20)

1995 *Cirkus og gøgl i Odense 1640-1825*. København: Lindhardt og Ringhof 1995.

2018 *Cirkus- og gøglerlægter. Miljø og stamtavler*. København: Lindhardt og Ringhof 2018.

Knudsen, Mikkel
"En foranderlig kunststart – Cirkus gennem 250 år". Tilgængelig online:
<https://cirkusmuseet.dk/cirkushistorier/foranderlig-kunststart-cirkus-gennem-250-aar/>
(13-05-20)

Lagercrantz, Victoria

2012 "Robert Bronett: Nu ska våra barn få leva det magiska cirkuslivet!" *Hemmets Journal*.
Tilgængelig online:
<https://www.hemtrevligt.se/hemmetsjournal/artiklar/manniskor/20120528/robert-bronett-nu-ska-vara-barn-fa-leva-det-magiska-cirkuslivet/> (13-05-20)

Lausten, Martin Schwarz

2005 *Frie Jøder?* København: Forlaget Anis 2005, s. 531ff.

Margolinsky, Julius

1978 *Jødiske Dødsfald i Danmark 1693-1976*. København: Dansk Historisk Håndbogsforlag 1978.

Metzon, Hans

1991 *Jødiske begravelser i Danmark 1984-1990*. København.

Olofsson, Marie

1995 *Bronetts. Historien om en cirkusfamilj*. Stockholm: Fischer & Co. 1995.

Otte, Marline

2006 *Jewish Identities in German Popular Entertainment 1890-1933*. New York: Cambridge University Press 2006.

Söderholm, Inger

2008 "Cirkus i Sundsvall". Tilgængelig online:
<http://sok.sundsvallsminnen.se/dokument/info?AID=4749&TES=Dtext> (13-05-20)

Zander, Sylvina

2016 *"Ich bin an diesem Ort geboren". Die Geschichte der Oldesloer Juden*. Kiel/Hamburg: Wachholtz Verlag 2016.

NOTER

1. Jette Goldkette Sørensen hører selv til slægten – som hendes mellemnavn antyder – og har forsket i den i mange år. Artiklen er mestendels baseret på hendes oplysninger, eftersom kildematerialet og litteraturen hertil er sparsom. Jette Goldkette Sørensen har i øvrigt lagt mange oplysninger om de enkelte medlemmer af slægten på netværkswebstedet ”Geni” (www.geni.com).
2. Se for eksempel https://en.wikipedia.org/wiki/Circus_Maximus
3. Se Mikkel Knudsens artikel ”En foranderlig kunstart – Cirkus gennem 250 år”: <https://cirkusmuseet.dk/cirkushistorier/foranderlig-kunst-art-cirkus-gennem-250-aar/>
4. Det er Jette Goldkette Sørensens opfattelse, at denne person ikke eksisterer, men at Henriette er et alternativt navn til nedennævnte Elisabeth Funk.
5. Se https://de.wikipedia.org/wiki/Circus_Blumenfeld
6. Avisen er gjort tilgængelig online. Se annoncen her: https://books.google.dk/books?id=5O9DAAAACAAJ&pg=RA12-PP2&lp-g=RA12-PP2&dq=circus+olympique+goldkette&source=bl&cots=E3kvfdttaf&sig=ACfU3U3jf0ndFX3Px_W8Y2yDt-N62NNaQbg&hl=en&sa=X&ved=2ahUKewjv_OfPn9Ho-AhVI26QKHeNwA4UQ6AEwEHoECAwQNg#v=onepage&q=circus%20olympique%20goldkette&f=false
7. Oversat fra tysk til dansk af artiklens forfatter.
8. Isin artikel ”Jüdische Zirkusfamilien in Rendsburg und Schleswig-Holstein” oplyser Frauke Dettmer, at der i Rendsborg – modsat i Oldesloe – var en jødisk menighed, men hvilken betydning dette havde, er ikke muligt at fastslå.
9. En Louis d’or svarer til 20 franske Francs, så 200 Louis d’or svarer til 4.000 Francs.
10. Se Frauke Dettmers artikel ”Jüdische Zirkusfamilien in Rendsburg und Schleswig-Holstein”.
11. Navnet er stavet på forskellige måder i forskellige kilder. Jeg har valgt den oprindelige i de hollandske kilder: Goudsmit. Julius Margolinsky har i *Jødiske Dødsfald i Danmark 1693-1976* på side 600 stavet det Goudsmidt.
12. Ad fødsel se registreringen her: <https://www.sa.dk/ao-soegesider/da/billedviser?epid=21976002#442188,79797712>
13. Registreringen kan ses her: <https://www.sa.dk/ao-soegesider/da/billedviser?bsid=54314#54314,11882692>
14. I henhold til Tyendeloven af 1854 blev tyende ansat for et halvt år ad gangen med skiftedag den 1. november eller den 1. maj.
15. Se deres registrering her: <https://www.sa.dk/ao-soegesider/da/billedviser?bsid=56884#56884,12055471>
16. Baldwin 2005.
17. Se indførslen i kirkebogen her: <https://www.sa.dk/ao-soegesider/da/billedviser?epid=17138175#180629,30656512>
18. Se ministerialprotokollen her: <https://www.sa.dk/ao-soegesider/da/billedviser?epid=21638150#402753,74548818>
19. Margolinsky 1978, s. 262.
20. Söderholm 2008, s. 1.
21. Ibid., s. 13.
22. Ifølge *Gefle Dagblad*, se <https://www.gd.se/artikel/bronett-francois>
23. Enevig 1982, s. 36ff.
24. Ibid., s. 50.
25. Ibid.
26. Se http://www.vjm.biz/new_page_7.htm
27. Orkestrets musik kan høres på YouTube, for eksempel her: www.youtube.com/watch?v=iDavtLKhZq8 eller her <https://www.youtube.com/watch?v=G5PbTO3jyos>
28. Metzson 1991, s. 16.
29. Se registreringen her: <https://www.kbharkiv.dk/kildeviser/#!?collection=2&item=7089121>
30. Se registreringen her: <https://www.kbharkiv.dk/kildeviser/#!?collection=2&item=4667591>
31. Lagercrantz 2012.
32. Se https://sv.wikipedia.org/wiki/Cirkus_Scott
33. Se deres registrering her: <https://www.sa.dk/ao-soegesider/da/billedviser?bsid=243966#243966,46640372>

Den første polsk jødiske skrædderfamilie i København: et mikrohistorisk studie

I 1899 immigrerede Lea Maimin til Danmark fra Polen sammen med sine forældre. Med udgangspunkt i Maimins erindring fortæller Garbi Schmidt hendes historie: om familiens etablering i hovedstaden, om deres forskellige adresser og om et uforklarligt ophold i Paris. Gennem Maimins fortælling viser Schmidt betydningen af den enkeltes erindring og faren ved at tage den for bogstaveligt.

Af Garbi Schmidt

Indledning: det mikrohistoriske perspektiv

”En beretning om den første polsk-jødiske skrædder, der kom hertil i året 1900”.¹

Sådan begynder en beretning skrevet af kvinden Lea Maimin (født Machtinger) og indsendt til Københavns Stadsarkiv (Magistratens 3. afdeling) i 1969.² Københavns Kommune kontaktede selv samme år pensionister, som boede i kommunen, og bad dem om at skrive om deres liv, ikke mindst deres barndom. Maimin var en af dem. Hun bemærker indledningsmæssigt, at hendes historie ikke er almindelig, og det er den så absolut heller ikke. Ét er, hvad erindringer indeholder af information i sig selv om jødisk liv i Københavns indre by i tiden omkring det 20. århundredes begyndelse. Noget andet er, hvad der sker, når man inddrager andre kilder til belysning af historien.

I dette tilfælde har jeg, ud over Maimins egen beretning, inddraget data fra folketællinger og politiets registerblade, data fra Dansk-Jødisk Genealogisk Database, Maimins fars indfødsretssag, avisartikler fra perioden, som indeholder familienavnet Machtinger, og en brevkorrespondance mellem rabbiner David Simonsen og hvem, der formodes at være Maimins mor. Derudover er der, som baggrundsmateriale, anvendt andre erindringer og samtidigt avismateriale, som beskriver, hvad

der i perioden blev kendt som Københavns ghetto. Et sidste element, som jeg inddrager som perspektivering i artiklen, er mit arbejde med en anden jødisk familie, som indvandrede til København i samme periode som Machtingerfamilien, nemlig familien Edelmann.

Hvad kan vi få ud af at gå i detaljer med et enkelt menneskes liv? Maimin og hendes familie var ikke statsmænd eller kvinder, de spillede tilsyneladende heller ikke nogen central rolle i datidens jødiske organisationer. De var helt ”almindelige” mennesker.³ Men netop deres almindelighed gør dem vigtige. Deres mikrohistorie gør dem væsentlige. Eller som Carlo Ginzburg formulerer det i klassikeren *The Cheese and the Worms*, som netop handler om et enkelt, almindeligt menneske: den italienske møller Menocchio og dennes liv og religiøse univers i det 16. århundrede (Ginzburg 1976/1992),

[E]ven a limited case [...] can be representative: in a negative sense, because it helps to explain what should be understood, in a given situation, as being “in the statistical majority”; or, positively, because it permits us to define the latent possibilities of something [...] otherwise known to us only through fragmentary and distorted documents, almost all of which originate in the “archives of the repression”.⁴

Mikrohistoriske beskrivelser kan hjælpe os til, kvalitativt, at forstå det, som Ginzburg beskriver som ”den statistiske majoritet”, i dette tilfælde jødiske indvandreres liv i København i begyndelsen af det 20. århundrede.

Historiske beskrivelser af perioden og den russisk polske jødiske minoritet, som fra 1903 og fremefter bosatte sig i særligt København, findes allerede. Morten Things bog *De russiske jøder i København 1882-1943* (2008) er her et hovedværk, der blandt andet indeholder et længere afsnit om ghettoen (s. 75-84). Things artikel om russiske skræddere i København fra 2008 er også relevant i den forbindelse.⁵ En væsentlig (lidt ældre) eksisterende historisk beskrivelse af perioden og de russisk polske jøder, som da indvandrede til København, findes også i Bent Blüdnikows *Immigranter: De østeuropæiske jøder i København 1905-1920* (1986). Disse værker kendetegnes ved generelle, overordnede beskrivelser, nok ikke mindst foranlediget af metodiske tilgange, der fokuserer på overordnede karakteristika, herunder statistik og beskrivelser af de jødiske indvandrere, som man for eksempel ser det i datidens aviser. De generelle beskrivelser kan også have baggrund i den måde, som de polsk russiske jøder forskningsmæssigt blev beskrevet på i samtiden, herunder særligt de statistiske analyser, som

I slutningen af det 19. og starten af det 20. århundrede oplevede Danmark en tilstrømning af østeuropæiske indvandrere, hvoraf en stor del var jøder, og det københavnske bybillede ændrede sig som en følge heraf. Her ses hjørnet af Vognmagergade og det ikke længere eksisterende Store Brøndstræde i 1908. Foto: Københavns Museum.

denne forskning genererede. En betydningsfuld kilde til at forstå denne periode i dansk jødisk historie er så absolut Cordt Traps artikler fra henholdsvis 1907, 1912 og 1917, som beskriver de nytilkomne jøder i København, ikke mindst på baggrund af data fra folketællingerne.

Selv har jeg arbejdet både generelt og mikrohistorisk med den russisk polske indvandring til København i min doktordisputats fra 2015 om Nørrebros indvandringshistorie.⁶ Det mikrohistoriske perspektiv voksede frem gennem mit arbejde med familien Edelmann, som emigrerede fra Letland i 1909. Rafael Edelmann var da syv år gammel. Han fik som ung mulighed for at studere på rabbinerseminarium i Berlin og senere på universitetet i Bonn, hvor han færdiggjorde sin doktorafhandling *Zur Frühgeschichte des Mahzor – Genizafragmente mit palästinischer Punktation* i 1928. Sammen med sin tyskfødte hustru Elisabeth (født Levi) rejste han i 1933 tilbage til København for at blive bibliotekar på Det Kongelige Bibliotek og den nyetablerede judaistiske samling. Det var i den forbindelse, at familien bosatte sig i en lejlighed i Wesselsgade på Nørrebro. Her boede Rafael og Elisabeth Edelmann (med undtagelse af perioden 1943-1945, hvor familien opholdt sig i Sverige), indtil de udvandrede til Israel i 1970.

Rafael Edelmanns forældre, Chaim og Miryam, bosatte sig ved deres indvandring til København i 1909 i Indre By. Som det gjorde sig gældende for mange af de indvandrede, begyndte Chaim Edelmann at arbejde som skrædder (en profession, som han siden sit 16. år var blevet oplært til i sin hjemby Rezinge, i dag Rezekne, således som det beskrives i hans indfødsretssag).⁷ Familien var langt fra velhavende, hvilket også gjorde, at Rafael Edelmann måtte ansøge Det Mosaiske Troessamfund om økonomisk støtte for at få mulighed for at få en gymnasial uddannelse.⁸

Arbejdet med Edelmannfamilien gjorde det muligt for mig at komme tæt på nogle af de mennesker, som de generelle beskrivelser handlede om. Herunder blev det muligt at forstå nogle af forudsætningerne for deres migration (i dette tilfælde jødeforfølgelser i Østeuropa), ikke mindst fordi jeg i mit arbejde kom i kontakt med

Rafael Edelmanns søn, Moshe Edelmann, som jeg interviewede. Denne kontakt medførte blandt andet, at jeg – desværre efter min bogs udgivelse – modtog et antal upublicerede skrifter (blandt andet med billedmateriale), som Moshe Edelmann havde samlet om sin familie.⁹ Skrifterne indeholder rigtig mange detaljer, som er yderligere studier værd. En del, som er værd at nævne i denne sammenhæng, er Rafael Edelmanns egen levnedsbetænelser, skrevet på engelsk (desværre uden datering). Rafael Edelmann skriver blandt andet om udvandringen fra Letland til Danmark:

Barely 6 years old I was sent to a Jewish school in the town Pskov. There I learned to read and write Hebrew and Russian (the latter I have almost forgotten). At home we talked Jiddish [...] My father also tried to get me to a general Russian school, but as Jews [I] was not accepted. This and a growing feeling of an unsecure surrounding let my parents to decide to immigrate, and in July 1909 we arrived in Denmark and settled in Copenhagen.

Og han fortsætter:

In the spring of 1910 I was registered in the Jewish School for Boys, a free school, which was established in the year 1805 by M. L. Nathanson and others with the purpose to eliminate the characteristics of the children from orthodox, ghettofeeling homes, which then constituted the majority of the Jewish community in Copenhagen.

Det interessante er både, hvad Rafael Edelmann skriver, og hvad han ikke skriver. Det er interessant, at han understreger den diskrimination, som hans familie oplevede i Letland, og at usikkerheden fik hans forældre til at emigrere. Det er også interessant, at han i sin beskrivelse af den jødiske drengeskole påpeger, at et af skolens formål var at slette den ortodoksi og ”ghettofølelse”, som ifølge ham karakteriserede størstedelen af jøderne i København. Man kan her spørge sig selv, hvorfor han ikke nævner, at størstedelen af det gammeljødiske samfund i hovedstaden ikke var særligt ortodoks og absolut tilhørte byens bedre borgerskab? Ligeledes giver det mening at spørge, hvorfor Rafael Edelmann slet

ikke beskriver de forhold, som familien levede under i deres første år i København, ikke engang med en enkelt adresse? Han fokuserer på situationer og institutioner, hvor han blev undervist (også i de efterfølgende dele af beretningen), måske fordi det var vigtige forudsætninger for, at han opnåede den status i livet, som han gjorde. At hans familie mellem 1909 og 1921 boede fem forskellige steder i Indre By og på Frederiksberg – Hauser Plads, Skindergade, H.C. Ørstedesvej, Slotsgade og H.C. Andersens Gade – nævner han ikke.¹⁰ Muligvis skyldes det, at disse adresser i samtiden blev associeret med noget, som han tydeligt i teksten dissocierer sig med: det område af byen, der lå i nærheden af de gader, som var kendt som Københavns ghetto.¹¹

Rafael Edelmanns erindring understreger, at personlige erindringer er fortællinger med et motiv, hvilket indebærer selektion. De understreger, hvad personen finder væsentligt at fortælle, og hvordan personen gerne vil fremstå. For Rafael Edelmann var det tydeligvis vigtigt at fortælle om en dannelses- og læringsrejse. For Maimin synes motivet at være et andet: hendes erindring bygger på et motiv om at klare sig og at tage vare på egen tilværelse. Også her accentueres detaljer, mens andre nedtones, omformes og forsvinder. Erindringen må således suppleres og analyseres via inddragelse af andre kilder, når formålet er at få et mikrohistorisk perspektiv på indvandringen af østeuropæiske jøder til København i begyndelsen af det 20. århundrede og deres bosættelse i byen.

Vejen til København

Maimin skriver om sin far:

Far blev født i 1864 i Polen. Skolegang var der jo intet, der hed, kun hebraisk lærte han at læse, men han havde en god forstand og kunne regne bedre i hovedet end de fleste. Tidligt kom han i skrædderlære og han blev en dygtig svend. Efter læretiden tog han til Odessa, han brød sig ikke om forholdene i Polen.

Han blev interesseret i militærskyning, der kræver megen akkuratess, men rejselysten drev ham videre, nye indtryk, andre mennesker ønskede

hans åbne sind at opleve, han holdt af mennesker, hjertevarm som han var og var mest glad for en hyggelig passiar, som han krydrede med muntre historier og hændelser, som han havde oplevet og hørt om.¹²

Beskrivelsen fremhæver farens eventyrlyst og hjertevarme, men gør ikke så meget ud af at beskrive, hvor faren kom fra (ud over landet). Disse detaljer kan man finde i indfødsretssagen på Mosiek (Moses) Machtinger.¹³ Der står i sagen, at Machtinger blev født den 19. juli 1865 i Polen som søn af skomager Lejbus Machtinger og hustru Estera-Laja (født Fuks). Der står endvidere, at han boede hos sine forældre til sit niende år, hvorefter han rejste med sin bror til Odessa, hvor han boede, til han var 28 år gammel. Under tiden i Odessa uddannede han sig til skrædder.

Tre diskrepanser fremgår af denne indledning: hvilket år blev Machtinger født? Tog han til Odessa som barn eller voksen? Og blev han uddannet som skrædder i Polen eller Odessa? En søgning i Dansk-Jødisk Genealogisk Database burde i hvert fald kunne afklare det første. Men i folketællingerne fra 1911 til 1930 angives han som født tre forskellige år (1864, 1865 og 1867) og henholdsvis den 31. juli (1865) og den 21. april (1864 og 1867). I hans opholdsbog, dateret den 24. april 1900, angives han som født den 21. marts 1865. Det nærmeste, vi nok kommer et svar, er det (fra polsk oversatte) uddrag af fødselsregisteret, som nævner Machtingers dåb (hvilket må være omskærelsesritualet):

Nedenforstående skete i Daleszyce¹⁴ den 29 juli/10 august 1865 kl 1 Emd. Jøden Lejbus Machtinger, Skomager bosidende i Landsbyen og sognet Machocice, kom og fremviste i Nærværelse af vidnerne Herszel Kurlender og Rubin Pasternak, Skræddere i Daleszyce, hver 64 år gammel, et Barn af Hankøn, født i Machocice den 19/31 juli s.A. kl 4 Emd.

At Machtinger blev født i juli 1865, fremstår mest plausibelt. Fødselsregisteret giver derudover information om, i hvilken by i Polen Machtinger blev født. Maimin nævner farens eventyrlyst og nysgerrighed som værende det, der drev ham fremad som voksen. Eventyret er

udgangspunktet for familiefortællingen. Ligeledes fremhæver Maimin sin fars dygtighed som skrædder, en væsentlig forudsætning for at klare sig godt.

Maimin skriver, at faren rejste i både Rusland, Moldova, Ukraine og Tyrkiet, før han vendte tilbage til Polen for at gifte sig.¹⁵ I Machtingers indfødsretssag står der, at han den 30. juli 1896 blev gift med Sara Machtinger, født Goldberg. Maimin blev født den 14. februar 1897 i Warszawa, og familien rejste derefter til London, med Maimins ord fordi faren vidste, at ”skrædderiet stod højt”. Ifølge Maimin fik faren straks arbejde, men han talte ikke byens klima. Tilfældigt mødte han en dansk murer, som fortalte, at der var godt at være i København, hvorfor familien rejste dertil. Af indfødsretssagen fremgår det, at familien bosatte sig i København i 1899.

Familiens etablering i København

Vi ankom til København, en smuk solrig majdag [...] Far gik næste dag ned ad Købmagergade og drejede ind i Østergade og nåede hen til nr. 24, hvor han så en flot forretning med dameovertøj. Det var finere frakker, kunne hans erfarne blik konstatere. Han gik indenfor og sagde: ”Ich suche Arbeit”. Han blev vist hen i bagbygningen og kom ind på et hyggeligt kontor, hvor der sad en ældre herre, som spurgte, hvad far ønskede. Det var den gamle I.C. Moresco i egen person. Han var en yderst rar herre og hjælpsom. Far fortalte alt om sig selv, at han lige var ankommet fra London, og det lød vist nok godt og lovede næsten, at det var en dygtig skrædder, der stod foran chefen for det store firma. Der var dengang en mangel på virkelig gode skræddere, og det endte med, at far fik en prøve sendt hen, hvor far midlertidigt opholdt sig her i byen, enten hos gæstfrie mennesker eller et eller andet gæstgiveri (Desværre fik jeg ikke dette at vide).¹⁶

Maimins fortælling om familiens ankomst til København giver fra starten af et indtryk af succes. Faren gik dagen efter deres ankomst ind i Morescos skrædderi i Østergade og fik arbejde med det samme. Faren talte tysk, og med sin faglige dygtighed (understreget af, at han havde været

i London) hersker der i fortællingen ingen tvivl om, at han både var en mand med initiativ og en mand, som kunne klare sig, også i fremmede omgivelser.¹⁷

Morescofamilien er tidligere beskrevet i en artikel i *Rambam*.¹⁸ Familien var jødisk, hvilket Maimin ikke nævner i sin erindring. At den fælles religiøse baggrund kan have haft betydning for Machtingers ansættelse, er

Lea Maimins far var uddannet skrædder og fik arbejde i Morescos skrædderi i Østergade i København straks efter ankomsten til Danmark i 1899. Fotografiet viser skræddersakse, som de så ud i starten af 1900-tallet. Foto: Dansk Jødisk Museum.

plausibelt, men kan ikke bevises. Det er dog en vigtig detalje, som ikke nævnes i eksisterende forskningsbaserede henvisninger til historien. Endelig må det fremhæves,

at der i Dansk-Jødisk Genealogisk Database ikke findes et medlem af Morescofamilien med initialerne I.C. Det mest sandsynlige er, at den person, som Moritz talte med, var Jacob Henrich Moresco (1828-1906).

Machtingerfamiliens ankomst til København understreger, at selvom mange jøder fra Østeuropa flygtede til Danmark fra jødeforfølgelser, var der også familier, som kom af andre årsager. Familien var arbejdsmigranter, og deres bevægelser over landkortet blev afgjort af, hvor faren kunne finde arbejde, og hvor der var ”godt at være”. At faren i sin ungdom (og muligvis også sin barndom) havde erfaring med at rejse og bo i andre lande, har nok også haft betydning for, at migration blev set som en mulighed.

Maimin fortsætter med at skrive, at Moresco hjalp familien med at finde et sted at bo i Vendersgade:

Nu skulle vi jo have et sted at bo, og det sørgede hr. Moresco for. Vi kom til at bo i Vendersgade, og en systue blev der også sørget for, der skulle pressebord, symaskine og andre ting til, for at far kunne begynde at arbejde. Der var dengang endnu ingen, som far kunne snakke med, først i 1905-6 kom der flere skræddere fra Polen eller Rusland.¹⁹

Ikke nok med, at Moresco sørgede for, at faren hurtigt fik et arbejde, han sørgede også for, at familien fik et sted at bo, og at der blev indrettet en systue til dem i

Adresser, Moritz og Sofie (Sara) Machtinger, 1902-1930

Moritz Machtinger			Sofie Machtinger		
Årstal	Gade/Nr	Kilde	Årstal	Gade/Nr	Kilde
-1902	Rømersgade 25	Politiets registerblade	?	Valkendorfsvej 32	Politiets registerblade
1902	Murergade 4	Politiets registerblade	1906	Valkendorfsvej 32	Folketælling
1903	Hausergade 34	Politiets registerblade	1906	Dybensgade 22	Politiets registerblade
1906	Hausergade 34	Folketælling	1907	Frameldt	Politiets registerblade
1907	Nansensgade 58b	Politiets registerblade	1911	Gothersgade 155	Folketælling
1910	Jacob Danneferds Vej 2	Politiets registerblade	1912	Nørrebrogade 44b	Politiets registerblade
1911	Gothersgade 155	Politiets registerblade	1913	Cort Adellersgade 8	Politiets registerblade
1911	Gothersgade 155	Folketælling	1916-30	Rosengården 10	Folketællinger
1911	Holbergsgade 10	Politiets registerblade			
1912	Nørrebrogade 44b	Politiets registerblade			
1913	Cort Adellers Gade 8	Politiets registerblade			
1916-1930	Rosengården 10	Folketællinger			

I Borgergade i København, hvor flere jødiske immigranter havde bosat sig, lå Feders Manufakturhandel i 1910. Foto: Dansk Jødisk Museum.

Vendersgade. Sådan fortæller Maimin historien. Her må vi et øjeblik dvæle ved, hvilke adresser hun nævner, at familien boede på: ud over Vendersgade nævner hun Kompagnistræde, Hausergade,²⁰ Jacob Dannefødsvej, Holbergsgade og Gothersgade. Nogle af disse adresser stemmer overens med folketællinger og med politiets registerblade, andre gør dog ikke. Ifølge folketællingerne og politiets registerblade boede Moritz og Sofie (Sara) Machtinger på de adresser, som fremgår af listen på foregående side, mellem ca. 1902 og 1930 (overensstemmende adresser angivet med fed skrift).

Det første, som må bemærkes, når man ser på de adresser, som Moritz og Sofie Machtinger er registreret på (1906-1930), er, at hverken Vendersgade eller Kompagnistræde (som Maimin nævner i erindringen) figurerer på listerne. Det gør derimod en lang række andre adresser både i Indre By, på Nørrebro og Frederiksberg.

Det andet, som må bemærkes, er, at der i visse tilfælde er forskel på, hvor Sofie og Moritz Machtinger boede. Fælles adresser findes i årene 1911-1930, men der er forskel på folketællingerne og politiets registerblade i årene inden. Sofie Machtinger angives som boende (med Maimin) på Valkendorfsvej 32 i folketællingen 1906, men Moritz Machtinger nævnes ikke (heller ikke i tillægslisten, hvor personer, som var bortrejst på tællingstidspunktet, normalt figurerede). Derudover nævner politiets registerblade, at Sofie Machtinger boede i Dybensgade i 1906, og at hun bliver frameldt som boende

i København i 1907. Det er vigtigt at understrege, at Sofie Machtinger i politiets registerblade er registreret som gift med Moritz Machtinger og omvendt. Maimin figurerer i politiets registerblade fra 1911-1914, som bosiddende i henholdsvis Holbergsgade, Nørrebrogade og Cort Adelers Gade. Yderligere må det bemærkes, at Moritz Machtinger ifølge sin indfødsretssag har svært ved at huske, hvor han boede, indtil familien flyttede til Rosengården.

Selvom Sofie Machtinger ikke figurerer som boende i Hausergade, har Maimin i sin beretning vedlagt et foto, som hun angiver er taget i lejligheden, og hvor både hun og begge forældre tilsyneladende er med. Det er svært at aldersbestemme pigen på billedet, men hun er nok mellem otte og 12 år gammel. Moritz Machtinger boede i Hausergade fra ca. 1903-1907 (altså, da Maimin var mellem seks og 10 år gammel). Dette bekræftes i øvrigt af annoncer i aviser fra perioden, hvor Machtinger annoncerer efter arbejdskraft (*Adresseavisen, Københavns Adressecomptoirs Efterretninger* 1903; *Den til Forsendelse med de Kongelige Brevposter privilegerede Berlingske Politiske og Avertissementstidende* 1906).

Endnu mere kompliceret bliver det, når vi ser på, hvornår Sofie Machtinger angives som værende født. På sit eget registerblad i politiets registerblade angives hun som født 1878. På Moritz Machtingers registerblad er hun angivet som født 1873. Hun er angivet som født 1873 i folketællingen 1911, som født 1872 i folketællingen 1916, 1921, 1925 og 1930 og som født 1874 i folketællingen 1906.²¹ I Dansk-Jødisk Genealogisk Database angives hun indledningsvist som født 1869. Af Moritz Machtingers indfødsretssag fremgår det, at hendes fødselsattest ikke kunne fremskaffes.²² Hvornår hun faktisk blev født, kan således være svært at afgøre.

Hvad er baggrunden for de forskellige adresser? Og hvad er grunden til, at Maimin nævner adresser, hvor familien tilsyneladende ikke har boet? Boede forældrene sammen i det 20. århundredes første årti, eller gjorde de ikke? Der er i disse spørgsmål en forskningsmetodisk pointe: erindringer må, i den grad det er muligt, kombineres og faktatjekkes ved hjælp af andre kilder. I nogle tilfælde vil der være fuldkommen overensstemmelse, i andre tilfælde

ikke. Ved sidstnævnte må man undersøge og komme med bud på, hvorfor diskrepansen kan være opstået. Meget i Maimins beretning om livet blandt østeuropæiske jødiske indvandrere til København kan bekræftes via andre kilder, ikke mindst andre af de erindringsbeskrivelser, som findes på Københavns Stadsarkiv. Hun fortæller blandt andet, at:

Jeg husker som barn, at der var æg og levende høns at købe på Gl. Torv, og der var et liv dengang af husmødre særligt af jødiske kvinder, som jo ikke måtte købe høns, der var slagtet. Heldigvis forsvandt alt dette, jeg husker ikke hvornår.²³

Denne detalje af dansk jødisk liv bekræftes også af andre kilder. Hendes erindring er i det hele taget et overflødigshorn af detaljerede beskrivelser fra perioden, for eksempel når hun beskriver forholdet til de jødiske indvandrere, som immigrerede til København i årene efter, at Machtingerfamilien var ankommet:

Der var dengang endnu ingen, som far kunne snakke med, først i 1905-6 kom der flere skræddere fra Polen eller Rusland. Da blev vi regnet for de "velhavende" af de nyankomne, som først skulle til at starte deres tilværelse her i landet. Om de var ligeså heldige som min far, som havde fået hjælp til at starte – selvfølgelig betalte far tilbage, hvad hr. Moresco havde lagt ud – tror jeg ikke, men de var jo flere, der kom på én gang, så hjalp de vel hinanden.²⁴

Lejligheden i Hausergade havde Maimin åbenlyst et særligt forhold til. Ikke nok med, at hun beskriver lejligheden i detaljer, hun vedhæfter som nævnt også et foto, der blev taget af familien i lejligheden. Det var en givenhed, som hun også medtog i sin erindring:

Igen en ny lejlighed i Hausergade 32, 6.²⁵ Vinduer til gaden, de 3 vinduer var alene til den store systue; der var kommet flere symaskiner fra Singers store forretning på Købmagergade, hvor der ovenpå var en stor platform, hvor man fik undervisning i maskinbroderi, hvis man var kunde; da jeg blev ældre, fik jeg det også. Der var nu 12 syersker, nogle

Fodtøjsreparationsbutik i Borgergade i København i 1910. Mange jøder fra Østeuropa kom til Danmark på flugt fra jødefølgelser, men der var også jøder, som kom til landet som arbejdsmigranter. Ligesom Lea Maimins far beskæftigede adskillige sig med beklædning eller med fodtøj. Foto: Dansk Jødisk Museum.

maskinsyersker og andre var håndsyersker, og så havde far fået købt en 4-5 petroleumslamper, hvor de dog hyggede og varmede. En dagligstue havde far også sørget for, nye gardiner, pæne møbler, plystæppe på bordet i rødt med guldbroderi og meget andet. Nogen tid efter kom en fotograf hjem og fotograferede os tre siddende ved bordet.²⁶

Det var også i Hausergade, at Moritz Machtinger ifølge sin datter opnåede, hvad hun tidligere i teksten tydeligt beskriver som et savn:

[B]esøg af nye venner og bekendte, som nylig var kommet til København, og far var altid parat til at hjælpe med råd og dåd. Også gamle bosiddende i København fandt vejen til os dengang, da de hørte om os, der allerede havde været her fra 1900.²⁷

Tiden i Hausergade har ganske klart været en lykkelig tid, som var værd at huske.

En afværget skilsmisse?

Lige inden Maimin skriver om familiens tilværelse i Hausergade, fortæller hun om et ophold, som hun og hendes mor havde været på i Paris:

Pludselig ville min mor til Paris for at besøge en

søster, hun havde dér, og så rejste mor og jeg til Paris. Underligt, at det var lige, da jeg var nået den alder, hvor jeg skulle begynde at gå i skole. Så blev min første skolegang altså i Paris, jeg tror, at min mor netop ville besøge min tante, så jeg kunne gå i skole dér og lære fransk. Det fik jeg nu ikke lært meget af, vi var der kun 1 år. Jeg kom på landet med skolen, og da jeg kom tilbage, stod min mor på banegården med en yndig stråhat pyntet med blomster og silkebånd, så ind i et pariserdukkemagasin, hvor jeg måtte vælge en dukke, der kunne gå og sige mamma og papa. Stolt var jeg. – Så skulle vi hjemad igen. Far ville ikke rejse mere. Far stod på banegården i København, den lå dengang på Åboulevarden, og vi kørte hjem med en flot landauer eller en droske med en hvid hest for.²⁸

Igen er det svært at tidsfastsætte, hvornår dette ophold helt præcis kan have fundet sted. Moritz Machtinger har adresse i Hausergade allerede fra 1903 til 1906/7 (Sofie Machtinger er på intet tidspunkt registreret på adressen). Maimin skriver, at hun og moren tog til Paris, da hun havde nået alderen, hvor hun skulle begynde i skole, det vil sige, da hun har været omkring syv år gammel, altså omkring 1906. I politiets registerblade fremgår det, at moren var fremeldt registreret i 1907. Var det i den periode, at de to var på rejse? Maimin fremgår først på sit eget registerblad fra 1911 til 1914 (som bosiddende på Holbergsgade, Nørrebrogade og Cort Adelers Gade). Men hvordan forholder dette sig til, at Maimin skriver, at familien flyttede til Hausergade, efter at hun og moren var tilbage fra Paris? Dette spørgsmål kan ikke besvares. Maimin skriver, at hun fandt det underligt, at de rejste til Paris, men at det nok hang sammen med, at moren syntes, at hun skulle gå i skole dér og lære fransk. Måske dette er historien, måske ikke.

På Det Kongelige Bibliotek ligger et brev, sendt af Sophie Machtinger (stavet med ph) fra Paris til rabbiner David Simonsen. Der er ikke nogen indikation af årstal på brevet, kun afsenderadresse. I opslaget står der, at brevets oprindelsesdato er den 18. november (men altså uden årstal). Brevet er (med undtagelse af afsenderadressen) skrevet på jiddish. For at kunne læse brevet har jeg

fået det oversat (dog ikke verbatim). I brevet beder Sophie Machtinger Simonsen om hjælp og medlidenhed. Hun har fundet sin mand boende med sin søster. Det beskriver hun i brevet som et forhold, som hun har set med egne øjne. Vil det være muligt, at Simonsen hjælper hende, gør en god gerning (*mitzvah*) og giver hende en skilsmisse (*get*)? Manden befinder sig i København. Hun har skrevet til ham to gange og bedt ham om penge til sig selv og sit barn, men har ikke modtaget noget svar. Måske vil han sige til rabbineren, at han selv vil give sin kone en skilsmisse, men dette skal rabbineren ikke tro på. Manden har sagt, at han aldrig vil give hende en skilsmisse.

Hausergade i perioden 1887-1918. Lea Maimin mindes med stor glæde den tid, hun boede her sammen med sin familie.

Foto: Københavns Museum.

Er dette grunden til, at Sofie Machtinger tog sin datter med til Paris? Er det i det hele taget den rigtige Sofie Machtinger, altså Moritz Machingers kone, som vi har med at gøre? Flere ting stemmer: efternavnet, at hun er taget til Paris med sit barn (sådan som Maimin beskriver), og at ægtemanden befinder sig i København. Er ægteskabelige uoverensstemmelser grunden til, at parret synes at bo på forskellige adresser de første år i København? Er forældrenes potentielt dårlige samliv baggrunden for, at Maimins beskrivelse af familiens første tiår i København passer så dårligt med eksisterende skriftlige kilder? Har vi at gøre med en kvinde, som selv i en høj alder forsøgte at glemme eller dække over sine forældre? Dette forudsætter, at kvinden, som sendte brevet

fra Paris, virkelig var Maimins mor. Og at fortællingen om utroskab var rigtig. Dette kan ikke afgøres, og en vigtig part i fortællingen, som der mangler data på, er den søster, som Sophie Machtinger skriver om.

Skal man læse Maimins beretning om tiden i Paris og hjemkomsten derfra i lyset af brevet fra Paris, kan man læse det som beskrivelsen af en forsoning. Familien kørte gennem København i en droske, trukket af en hvid hest. Om adressen så var Hausergade eller en anden gade, kan ikke afgøres. Maimin skriver Hausergade.

Simonsen spiller i øvrigt en særlig rolle i Maimins erindring. Hun skriver:

På den tid skete der noget for min far. Han var en dag i byen og så mærker han, at han bliver iagttaget af en ældre herre på gaden. Han gav sig i snak med far, han kunne se, at han havde en trosfælde for sig, og et nyt ansigt lægger man jo mærke til, der var på den tid endnu ingen nye indvandrere fra Polen. Professor David Simonsen, thi ham var det, blev interesseret og spurgte far, hvor længe han havde været i København, og hvad han bestilte; da han hørte, at far var skrædder, spurgte han, om han ville gøre lidt ved hans tøj. Far havde rigeligt at bestille, men han lovede dog at komme og se på det. Han kom en dag hjem hos professoren, og i arbejdsværelset så han, at der var bøger fra gulv til loft. Far blev meget imponeret ved at se dette [...] De få gange professorens tøj skulle afleveres i Skindergade, blev jeg det nye lille bud, og jeg var glad for det. En dag jeg kom, fik jeg en dukke af denne rare mand, og jeg var meget stolt af denne gave af en berømt mand, som jeg senere fik at vide.²⁹

Simonsen var en central figur i sin samtid. Også Rafael Edelman og siden hans søn Moshe Edelman skriver om ham med stor agtelse. Dette kan absolut også have haft betydning for, hvorfor Maimin måtte have ham med i sin beretning. Spørgsmålet er, om hendes understregning af Simonsens ”iagttagelse” af faren peger på, at rabbineren på den ene eller anden måde holdt øje med og hjalp familien, måske ved at forsone forældrene.

Konklusion

Lea Maimins historie om sin familie er bemærkelsesværdig på flere måder. For det første er det vigtigt for os, at den findes, fordi den giver et førstehåndsindtryk af, hvad det ville sige at være jødisk østeuropæisk indvandrer til København i begyndelsen af det 20. århundrede. Hun beskriver dette liv, som hun husker det. Erindringer som Maimins er uvurderlige, når vi ønsker at forstå den lille mands eller kvindes historie. Den er vigtig for det mikrohistoriske perspektiv.

Jeg har i denne artikel tilladt mig at kombinere erindringen med en række andre kilder. Dette forsøg har jeg gjort af nysgerrighed over for den pågældende periode: ville jeg på den ene eller anden måde kunne rekonstruere en jødisk indvandrerfamilies liv? Hvor tæt ville jeg kunne komme på den? Det var mit forskningsmæssige udgangspunkt, at vi har brug for sådanne ”tykke” beskrivelser for at forstå livet i og omkring de gader, som i datiden blev kaldt den jødiske ghetto i København, men også jødisk indvandrerliv i København som sådan. Her ønskede jeg at bevæge mig ud over statistiske og generelle beskrivelser for at komme med et nyt perspektiv.

At der så på vejen fremkom diskrepanser og spændinger i materialet, var overraskende. Jeg har også måttet overveje, om jeg forskningsetisk kunne tillade mig at skrive, som jeg gjorde. Om jeg skulle lade en historie om en mulig familiekonflikt være. I sidste ende fandt jeg det mere forskningsetisk problematisk at undlade at skrive om Machtingerfamiliens historie. Både fordi Maimins erindring allerede er blevet anvendt i tidligere forskning uden så gennemgribende faktatjek, som jeg har udført her, og helt sikkert vil blive brugt igen. Det ville være forskningsetisk problematisk at holde den viden, som jeg har, tilbage. Og fordi jeg finder det vigtigt, ud fra en mere generel metodisk betragtning, at Maimins erindring og mit arbejde med denne har understreget, at det at arbejde med erindringer kræver flere kilder end erindringen selv. Erindringer er både fortælling og fakta, og som forskere må vi prøve at finde ud af, hvad der er hvad.

LITTERATUR

Aarhuus Stiftstidende

1908 "Københavns Ghetto", 27. april, s. 1.

Adresseavisen, Københavns Adressecomptoirs Efterretninger

1903 "En dygtig Syjomfru", 21. juli 1903, s. 3.

Blüdnikow, Bent

1986 *Immigranter. Østeuropæiske jøder i København 1904-1920*. København: Borgen 1986.

Den til Forsendelse med de Kongelige Brevposter privilegerede Berlingske Politiske og Avertissementstidende

1906 "Maskinjomfru", 22. januar 1906, s. 11.

Falk, Allan

2019 "De sefardiske slægter Italiaender og Moresco i Holland og Danmark". *Rambam* 2019, nummer 28, s. 65-77.

Ginzburg, Carlo

1976/1992 *The Cheese and the Worms*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press 1976/1992.

Lauring, Kåre

2010 *Københavnerviv*. København: Gyldendal 2010.

Schmidt, Garbi

2015 *Nørrebros indvandringshistorie 1885-2010*. Doktordisputats. København: Museum Tusulanum 2015.

Thing, Morten

2008a *De russiske jøder i København 1882-1943*. København: Gyldendal 2008.

2008b "De russiske skræddere i København 1900-1920". *Arbejderhistorie* 2008, nummer 1. København: Selskabet for Arbejderhistorie, s. 1-15.

Trap, Cordt

1907 "Jøderne i København efter Folketællingslisterne

af 1906". *Nationaløkonomisk Tidsskrift* 1906, bind 3, række 15.

1912 "Russiske jøder i København". *Nationaløkonomisk Tidsskrift* 1912, bind 3, række 20, s. 341-365.

1917 "Russiske og krigsindvandrede jøder i København efter folketællingen 1916". *Nationaløkonomisk Tidsskrift* 1917, bind 4-5, række 25, s. 272-297.

UPUBLICEREDE KILDER

Edelmann, Chaim Zelik Rafaelovic

1930 Indfødsretssag. Indfødsret ved Lov af 31. marts, 1930.

Edelmann, Moshe

2014 *Appendix B to Genealogy Book (in Hebrew) of Moshe Edelmann and his sister Hanna Schnor (b. Edelmann) and Chaja Edelmann (b. Slagter)*. Jerusalem 2014.

Edelmann, Rafael

1919 "Til Selskabet til videre Uddannelse af Elever fra den jødiske Drengeskole". Brev, 10. april, 1919.

Machtinger, Moritz

1931 Indfødsretssag. Indfødsret ved Lov af 31. marts, 1931.

Machtinger, Sophie

(u.å.) Brev til David Simonsen. Dateret 18. november. Det Kongelige Bibliotek, u.å.

Maimin, Lea

1969 Erindring nr. 1691. Stadsarkivet i København 1969.

Politiets registerblade

(u.å.) "Haim Celik Edelmann", "Mouritz Machtinger", "Sofie Machtinger", "Esther Lea Machtinger".

NOTER

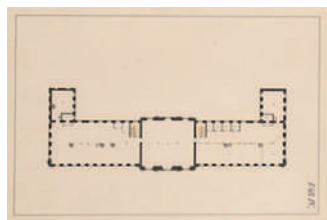
1. Maimin 1969, s. 1.
2. Artiklen er tilegnet Moshe Edelman med tak. Ligeledes er den tilegnet Lea Maimins (født Machtinger) slægtninge i taknemmelighed over Leas historie.
3. Der er tidligere i danske historiske værker blevet refereret til Maimins erindring i beskrivelser af Københavns ghetto og den russisk polsk jødiske indvandring til byen. Se Thing 2008a, s. 86-87, og Lauring 2010, s. 133.
4. Ginzburg 1976/1992, s. xxi.
5. Se Thing 2008b.
6. Schmidt 2015.
7. Se Edelman 1930.
8. Edelman 1919.
9. Edelman 2014.
10. Politiets registerblad, "Haim Celik Edelman".
11. Gader, som for eksempel i dagspressen forbindes med den jødiske ghetto, inkluderer eksempelvis Vognmagergade og Brøndstræde (se for eksempel *Aarhuus Stiftstidende* 1908, s. 1). Morten Thing nævner i sin bog om russisk jødiske indvandrere i København 1892-1943, at kvarteret Åbenrå, Landemærket, Pilestræde, Borgergade og Adelgade blandt indvanderne var kendt som ghettoen (Thing 2008, s. 76). Endelig er det værd at nævne (dog uden at ghettobegrebet anvendes), at Cordt Trap nævner følgende gader i Indre By som karakteriseret ved at have 50 eller flere russiske jøder boende: Nansensgade, Borgergade, Peder Hvidtfieldsstræde, Adelgade, Aabenraa, Pilestræde, Vognmandsgade, St. Pederstræde, Rosengaarden (Trap 1912, s. 359).
12. Maimin 1969, s. 1.
13. I det efterfølgende anvender jeg den stavemåde på Machtingers fornavn, som findes i Dansk-Jødisk Genealogisk Database: Moritz.
14. Byen ligger i den sydøstlige del af Polen.
15. Indfødsretssagen nævner, at han også rejste i Tyskland.
16. Maimin 1969, s. 3.
17. Det må her bemærkes, at der i Moritz Machtingers opholdsbog, ud for den rubrik, hvor personen skulle skrive "sit egenhændigt skrevne fulde navn", er anført, at han ikke kan skrive.
18. Se Falk 2019.
19. Maimin 1969, s. 3.
20. Machtinger er registreret som Makhtinger på adressen Hausergade 34, 3 i *Kraks Vejviser* 1904 (s. 284). Han er ikke registreret i *Kraks Vejviser* på adressen i 1903, og søgninger på både Macthinger og Makhtinger i vejviseren giver ikke noget resultat. Søgninger på navnene Machtinger og Makhtinger i vejviserne 1899-1902 giver heller ikke noget resultat.
21. Den jødiske genealogiske database nævner, at hun også figurerer under navnet "Sara" og "Sara Sofie" i Margoteket.
22. Machtinger 1931.
23. Maimin 1969, s. 13.
24. *Ibid.*, s. 3.
25. Ifølge Politiets registerblade og folketællingen fra 1906 boede Moritz Machtinger i Hausergade 34, 3. Det er også den adresse, som figurerer i de annoncer, som Machtinger indrykkede i københavnske aviser i perioden.
26. Maimin 1969, s. 5-6.
27. *Ibid.*, s. 9.
28. *Ibid.*, s. 5.
29. *Ibid.*, s. 6-7.

Jøder i fængsel for 200 år siden

I Danmark blev det første fængsel opført i 1620 i København. I 1700-tallet og 1800-tallet kaldtes det for tugt- og rasphuse, og de husede også jøder, der havde forbrudt sig mod loven. På baggrund af sine fund i fængselsarkiverne fortæller Otto Bendixen her om et par af dem, der oplevede fængslerne indefra.

Af Otto Bendixen

For 200 år siden var fængselsvæsenet helt anderledes end i dag. Der var også langt strengere straffe end i dag, og forholdene i fængslerne var meget forfærdelige. I København var der flere fængsler: Stokhuset ved Østervold, Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset på Christianshavn og endelig Børnehuset, som også lå på Christianshavn. De følgende eksempler vil vise, at der er mange spændende beretninger herom, som kan findes i fængselsarkiverne, og som næsten alle kan findes på Rigsarkivets hjemmeside.

Plantegningen viser fængslet Stokhuset ved Østervold i København.

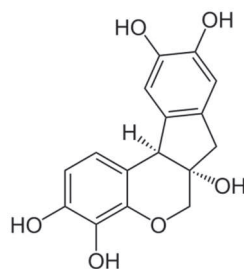
Jens Engberg beskriver Stokhuset ved Østervold, som det fremstod i begyndelsen af 1800-tallet:

Dette var en lav bygning indrettet omtrent som en stald med en midtergang og båse til begge sider. I hver bås eller celle var låst inde en eller to rasphusfanger. Her levede de, spiste, sov og filede med deres lange raspe på farvetræet, der hver aften vejedes af, for at fliden kunne kontrolleres. Arbejdet var meget usundt, støvet angreb lungerne, farvetræet var giftigt og gav udslæt på huden. Af hensyn til brandfaren kunne der ikke tændes ild, så om vinteren var det koldt. Rasphusfangerne så mærkelige ud, farven havde ædt sig ind i dem,

de var blå, brune og røde, deres rygge var arrede af kagstrygning og pisk, de fleste af dem var brandmærkede en, to eller tre gange, flere stod lankede og nogle bar tunge jern, der gnavede dybe sår på halsen.

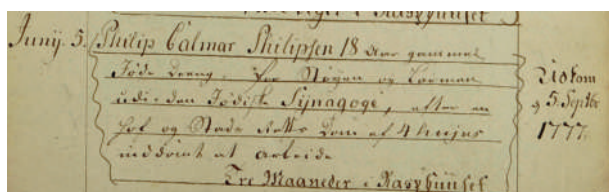
Over rasphuset boede fængslets justitssergent, d.v.s. bøddel og sikkerhedsofficer. Han havde selv været rasphusfange. Lige uden for rasphuset stod den pæl, som fangerne blev bundet til, når de blev pisket.¹

At fængslet kaldes rasphuset skyldes, at fangerne var beskæftiget med at raspe farvetræ, som blev importeret fra de vestindiske øer. Farvetræ indeholdt stoffet hämatoxylin, som, når det kom i forbindelse med luftens ilt, blev rødt, men med forskellige salte også kunne give andre farver som for eksempel blå.

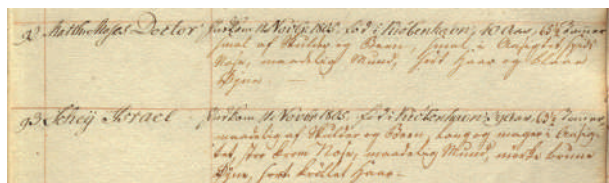
Fangerne i rasphuset arbejdede med at raspe farvetræ. Farvetræ indeholder en kompliceret kemisk forbindelse, som findes i træet, og processen med at udvinde det gav fangerne synlige ydre tegn på deres fangenskab.

Selvom jøder ikke var mere kriminelle end andre danskere, levede mange af dem i en vanskelig situation, som gjorde, at de let kom i kontakt med fængselsvæsenet. En del var født i udlandet og havde ikke opholdstilladelse i Danmark, og deres erhvervsmuligheder var begrænsede. Det betød, at omflakken, betleri, handel med hælervarer og simpelt tyveri kunne være deres eneste måde at overleve på. Sådanne forbrydelser medførte på dette tidspunkt strenge straffe. Et eksempel på de hårde straffe for mindre forseelser er Philip Calmar Philipsen, som den 5. juni 1777 blev idømt tre måneder i rasphuset for at have lavet larm i synagogen. Han blev løsladt den 5. september 1777 efter udstået straf.²

Som det fremgår af registreringen, blev Philip Calmar Philipsen idømt tre måneders fængsel for at have opført sig larmende i synagogen.

Fra 1807 findes der signalementprotokoller, hvor man kan finde signalementer af fangerne. Nedenstående billede viser et par eksempler.

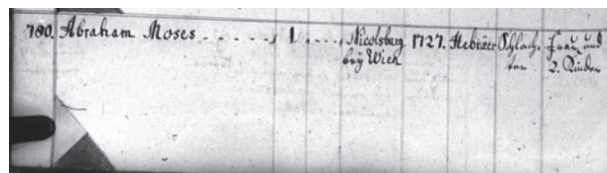

Københavns Stokhus. Signalementprotokol 1807-1832, Opslag 7.

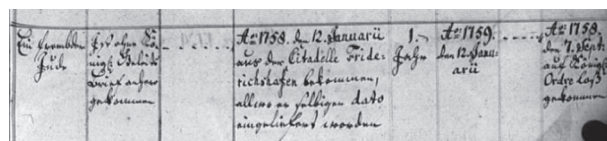
Første registrering lyder således: ”92 Matth Moses Doctor. Indkom 11 Novbr. 1805, fød i Kiøbenhavn, 40 Aar, 65½ Tommer, smal af Skulder og Been, smal i Ansigtet, spids Næse, maadelig Mund, sort Haar og blaae Øjne”.³

Anden registrering lyder: ”93 Shey Israel. Indkom 11 Novbr. 1805, fød i Kiøbenhavn, 39 Aar, 63½ Tommer, maadelig af Skuldre og Been, lang og mager i Ansigtet, stor krum Næse, maadelig Mund, mørke brune Øjne, sort krøllet Haar”.⁴

En særlig ordning var opdelingen i ærlige og uærlige indsatte, som kaldes slaver. Som eksempel på en ærlig slave er Abraham Moses, der kom til Danmark i 1758, men var født i 1727 i Nicolsburg. Nicolsburg (i dag kendt som Mikulov) ligger i det sydlige Tjekkiet tæt ved grænsen til Østrig. Da han ikke havde kongeligt lejdebrev, som gav ham opholdstilladelse i Danmark, blev han den 12. januar 1758 indsat for et år i kastellet, men blev efter kongelig ordre løsladt den 7. september 1758, altså efter kun ni måneder.

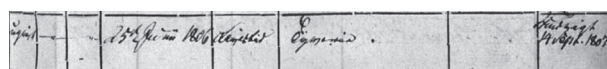
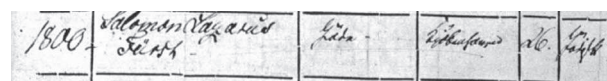

Registreringen af den fængslede Abraham Moses. Der står: ”780. Abraham Moses..... 1.... Nicolsburg baj Wien 1727. Hebräer. Schlacher Frau und 2 Kinder. Ærlig”.⁵

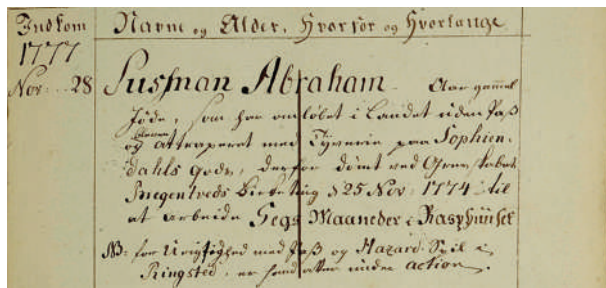

Abraham Moses blev løsladt efter kongelig ordre: ”Ein frembder Jüde. Ist ohne Königh gelick Brief anher gekommen. An 1758 den 12. Januarü aus der Citadelle Friderichshafen bekommen, allein in selbigen dato eingeliefert worden. 1. Jahr. An 1759 den 12. Januarü. An 1758 den 7. Sept auf Königl. Ordre loß gekommen”.⁶

En anden indsat er Salomon Lazarus Fürst, som får livstid for tyveri. Som det fremgår af registreringen i Københavns Stokhus, er det lykkedes den pågældende at flygte efter lidt over et år i fængsel.

Registreringen af Salomon Lazarus Fürst i Københavns Stokhus lyder: ”1800 Salomon Lazarus Fürst. Jøde. Kiøbenhavn. 26. Jødisk. ugift, 25. Junii 1806. Livstid. Tyverie. Undvigtt 14. Sept. 1807”.⁷

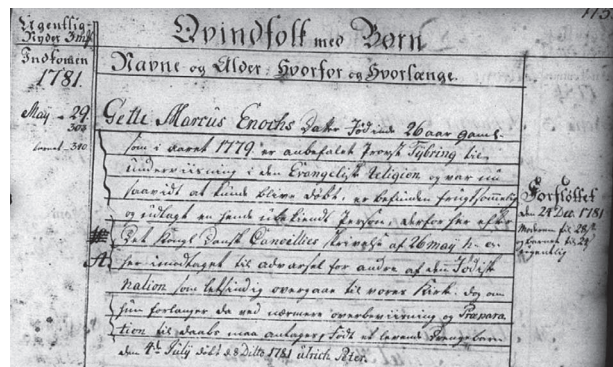
"Indkom 1777 Nov... 28 (...) Susman Abraham. [?] aar gammel Jøde, som har omløbet i Landet uden Pas og bleven attreperet med Tjverie paa Sophiendahls Gods, derfor dømt ved Greuskabet Bregentveds Birketing d. 25 Nov: 1774 til at arbejde Segs Maaneder i Rasphüuset.

NB: For Urigtigbed med Pas og Hazard Spil i Ringsted er han atter under action".

Jødiske kvinder kom også i fængsel. For eksempel kom Gelle Marcus Enochs datter i Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset på Christianshavn. Hendes forløb beskrives i Tugt-, Rasp- og Forbedringshusets mandtalsbog for børne- og rasphuset, den 29. maj 1781:

Gelle Marcus Enochs Datter Jødinde 26 aar gamel som i aaret 1779 er anbefalet Provst Tjybring til underviisning i den Evangeliske Religion og var nu saavidt at kunde blive døbt, er befunden frugtsomelig og udlagt en hende ubekient Person, derfor har efter Det Kongl. Danske Cancellies Skrivelse af 26 maj d. a. Her imodtaget til advarsel for andre af den Jødiske Nation som letsindig overgaar til vores Kirke. Dog om hun forlanger da ved nærmere overbevisning og Præparation til daabs maa antages. Født et levende Drengbarn. Den 4 Julij døbt 28 Ditto 1781 Ulrich Peter.⁸

Gelle Marcus Enochs datter var datter af Marcus Enok og dennes hustru Susanne. Da hun ønskede at konvertere til kristendommen, henvendte hun sig til biskop Harboe, som henviste hende til Holmens Kirke. Her blev præsten Hans Henrik Tybring hendes underviser. 14 dage før hun skulle være døbt, måtte hun indrømme, at hun var gravid, men ville ikke oplyse barnefaderen. Hun blev derefter indsat i Børnehuset. Dette kunne tjene til "advarsel for andre af den Jødiske Nation", som det hedder i mandtalsbogen, der agtede at gå over til den

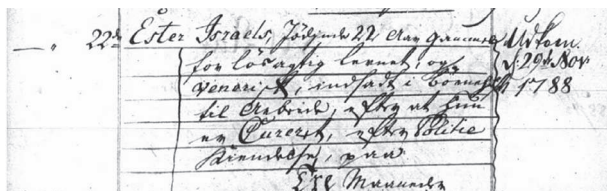
Her ses Gelle Marcus Enochs datters registrering i Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset på Christianshavn i maj 1781.

kristne kirke. Hermed mentes, at hun, fordi hun var blevet gravid uden for ægteskabet, ikke var værdig til at blive kristen.

Hun fødte så den 4. juli 1781 i tugthuset drengen Ulrich Peter, som blev døbt fjerde søndag efter Trinitatis, den 8. juli 1781.⁹ Hun indrømmede, at barnefaderen var guldsmedesvend Hans Ludvig i Borgergade. Barnet døde desværre og blev begravet den 27. februar 1782 i Børnehusets Kirke. Efter udstået straf blev hun selv døbt den 8. januar 1783 i Børnehusets Kirke og fik ved dåben navnet Sophie Friderica.¹⁰

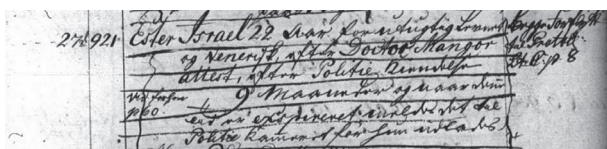
En speciel historie er beretningen om Ester Israel.¹¹ Hun blev født i 1762 som datter af Israel Moses Israel og Hanne Rothenburg. Faderen, der fik borgerskab den 6. november 1780, var født i Hamborg og havde et bogtrykkeri, der udgav bøger på orientalske sprog. Kun 14 år gammel døde Esters Israels moder, og i 1779 giftede faderen sig igen.¹² Om dette havde nogen betydning vides ikke, men en dag hun var ude at gå tur, blev hun anråbt af en kone, der inviterede hende til at komme til en beværtning. Det var et sted, hvor der ifølge politirapporten var "tilløb af mandfolk". Hun blev snart kaldt "Dronning Ester", og en dag i august 1783 blev hun anråbt af en ung jøde, Lazarus Simon: "Du kommer nok i Børnehuset, din luder". Dette vides, fordi Ester Israel og hendes far gik til politiet, der forhørte Lazarus Simon. Ved folketællingen 1787 var Ester Israel tjenestepige hos Wolff Melkior i Kompagnistræde 54. I august 1788 var tre betjente imidlertid i kvarteret ved Ulkegade og Dybensgade. På en beværtning fandt de

15 mænd og syv piger. Under forhøret kom det frem, at Ester Israel i flere år havde været aktiv som prostitueret, og at hun havde en kønssygdom. Protokolføreren noterede, at hun viste "overdreven Freckhed". Hun blev derfor idømt tre måneder i politiretten og indsat i Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset den 22. august 1788. Hun blev løsladt den 29. november 1788, altså efter tre måneder og syv dage.¹³

Ester Israel var 22 år gammel, da hun fik en dom på tre måneders fængsel for prostitution i november 1788.

Maj 1789 blev hun indlagt på Sankt Hans Hospital, hvor hun var i fem måneder. Året efter, den 27. juli 1790, blev hun igen idømt ni måneder og indsat i Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset for utugtlig levned. Attesten for venerisk sygdom er udfærdiget af doktor Mangor.¹⁴

Som det fremgår af registreringen i Tugt-, Rasp- og Forbedringshusets mandtalsbog, ophørte Ester Israel ikke med sin ulovlige virksomhed og blev igen i 1790 idømt ni måneders fængsel for utugtlig levned.

Ester døde den 13. maj 1792 og blev begravet den 14. maj 1792 på Almindelig Hospital.¹⁵ Hun blev kun 30 år.

ARKIVALIELISTE

Almindelig Hospitals, De Gamles Bys og Nørre Hospitals Menigheder. Ministerialbog 1769-1813.

Kirkebog for Kvindefængslet på Christianshavn. Kirkebog for Børnehuset.

Københavns Stokhus. Signalementprotokol 1807-1832.

Københavns Stokhus. Slaverulle 1741-1770 II.

Mandtalsbog over Børne- og Rasphusets lemmer, 1773-1806.

Slaven-Protocoll/Slave-Protokol for Kiøbenhavns Fæstning 1791-1826.

Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset på Christianshavn. Mandtalsbog for Børne- og Rasphuset mv., 1778-1811.

Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset på Christianshavn. Mandtal over Børne- og Rasphusets Lemmer, 1773-1806.

Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset på Christianshavn. Mandtal over Forbedringshusets Lemmer, 1787-1790.

Kilderne er tilgængelige online: <https://www.sa.dk/ao-soegesider/da/collection/theme/14> (31-08-20)

NOTER

1. Jens Engberg: *Dansk Guldalder eller Oprøret i Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset i 1817*. København: Rhodos 1973, s. 86.
2. Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset på Christianshavn. Mandtal over Børne- og Rasphusets Lemmer, 1773-1806. Opslag 17.
3. Københavns Stokhus. Signalementprotokol 1807-1832. Opslag 7.
4. Ibid.
5. Slaven-Protocoll/Slave-Protokol for Kiøbenhavns Fæstning 1791-1826. Opslag 68.
6. Københavns Stokhus. Slaverulle 1741-1770 II. Opslag 68.
7. Slaven-Protocoll/Slave-Protokol for Kiøbenhavns Fæstning 1791-1826. Opslag 60.
8. Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset på Christianshavn. Mandtalsbog for Børne- og Rasphuset mv., 1778-1811. Opslag 63.
9. Kirkebog for Kvindefængslet på Christianshavn. Kirkebog for Børnehuset. Opslag 25 og 118.
10. Ibid. Opslag 119.
11. Bent Blüdnikow: Brochure ved Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholms 100-års jubilæum 1993.
12. Dansk-Jødisk Genealogisk Database, I 34.287 M og I 48.189 F.
13. Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset på Christianshavn. Mandtal over Forbedringshusets Lemmer, 1787-1790. Opslag 87.
14. Ibid. Opslag 128.
15. Almindelig Hospitals, De Gamles Bys og Nørre Hospitals Menigheder. Ministerialbog 1769-1813. Opslag 68.

Plastisk, bekosteligt, men kostbart – om omskærelse i jødisk religionshistorie

Omskærelse nævnes formentlig første gang i Anden Mosebog, hvor Moses' midjanitiske kone, Sippora, skærer sin søns forhud af. Den fysiske religionsmarkering omtales efterfølgende i en række skriftlige kilder til jødedømmens historie og er blevet forstået på forskellige måder gennem tiden. Marianne Schleicher kaster sit religionshistoriske blik på kilderne og de mange betydninger, som ritualet har fået gennem historien.

Af Marianne Schleicher

Giovanni Battista Tiepolo: Omskærelsen af Israels Børn (1735-1740).

Plastisk, bekosteligt, men kostbart – om omskærelse i jødisk religionshistorie

Religiøs omskærelse af drengebørn er et omdiskuteret emne i den offentlige og politiske debat, hvor lægevidenskaben ofte tages til indtægt for både argumenter for og imod. Da religiøs omskærelse imidlertid er en handling, der gennemføres ikke af medicinsk-faglige grunde, men netop religiøse, kan det undre, at man i et samfund med både individuelle rettigheder og religionsfrihed ikke oftere konsulterer religionsvidenskaben for indblik i, hvad handlingen for religiøse familier og trossamfund kan betyde. Et fyldestgørende indblik i omskærelsens mange betydninger, slet ikke de nutidige, kan denne artikel ikke give, men som religionshistoriker med speciale i jødisk religion kan jeg tilbyde en gennemgang af forskellige kildebeskrivelser af omskærelse gennem små 3.000 års israelitisk-jødisk religionshistorie og reflektere over dens mange og skiftende betydninger.¹

Min påstand vil være, at ritualers betydning generelt er plastisk. Hermed mener jeg, at de op gennem historien akkumulerer diverse betydninger, som kan aktiveres alt efter kontekst. Samtidig bidrager nye kontekster med nye betydninger, som ritualerne igen siden kan trække på. Nogle ritualer er mere betydningsfulde end andre. Særligt når ritualer er under pres, kan de for udøvere blive både bekostelige og kostbare. Med den formulering trækker jeg på en religionsvidenskabelig teori om ”*costly signaling*”. Teorien hævder, at kulturer investerer i ritualer, der fordrer et stort engagement af dens medlemmer, hvilket imidlertid er det værd, da særligt sådanne bekostelige ritualer ofte bidrager på central vis til individuelle oplevelser af et skattet, kostbart tilhørsforhold og kollektivt sammenhold og dermed i sidste ende til kulturers overlevelse i forskellige faser af historien.²

Omskærelse som edsaflæggelse til en hebræisk slægtsgud

Den hebræiske bibel er sammensat af tekstdele, nogle endda med rod i en mundtlighedskultur, som er fortalt, nedskrevet og/eller redigeret sammen over en ca. tusindårig periode forud for vor tidsregnings begyndelse. Præcis datering er derfor noget, som de fleste forskere holder sig fra, selvom man dog kan konstatere en faglig konsensus om, at nogle tekster er tidligere end andre.

En sådan konsensus gælder Anden Mosebog, kapitel 4,24-26, der ofte anføres som den ældste bibelske omtale af omskærelse. Passagen lider dog af mangel på kontekst, hvorfor enhver udlægning af den nødvendigvis må bero på mere eller mindre kvalificerede gæt.

I et herberg undervejs overfaldt Herren [Moses] og ville slå ham ihjel. Da tog Sippora en flintekniv og skar sin søns forhud af. Hun berørte hans kønsdele og sagde: ”Nu er du min blodbrudgom!” Så slap Herren Moses. Det var den gang, hun brugte ordet blodbrudgom om omskærelsen.³

Ifølge Mosebøgernes interne kronologi følger Moses efter Abraham og burde således have omskåret sin søn, sådan som det befales i Første Mosebog, kapitel 17, da sønnen må formodes at være mere end otte dage gammel. Den spontane udlægning af passagen er derfor typisk, at Jahve⁴ angriber Moses, fordi han har glemt påbuddet om omskærelse. Hans midjanitiske kone, Sippora, skulle således kompensere for sin ægtemands forglemmelse og får sønnen omskåret, hvilket så fungerer som en apotropæisk, det vil sige afværgende, handling, der får passiviseret guden.⁵ Abrahamfortællingen, som jeg gennemgår nedenfor, rummer imidlertid træk, der afslører, at den er væsentligt senere, hvorfor ovenstående udlægning ville være en anakronisme.

Alternativt kan en analyse af Sipporas handling tage udgangspunkt i uklarheden, der råder i forhold til, hvis kønsdele Sippora berører, og hvem der nu er blevet hendes blodbrudgom. To kontekster kan her være oplysende: dels nærorientalsk edsaflæggelse i sten- og bronzealderen, blandt andet når fremmede kvinder skulle indoptages i en israelitisk eller judæisk storfamilie, dels diverse offerritualer, hvor det var naturligt at sprinkle eller smøre blod på bestemte steder. I den sammenhæng er det værd at bemærke, at Sippora næppe har berørt sin søns kønsdele med den afskårne del, der jo netop stammer derfra. Det sted er allerede blodigt og har ikke brug for at få påført mere blod. Det er derfor mere logisk, at Sippora berører gudens kønsdele.

At smøre blod på en gudestatue i den antikke Nærorient var ensbetydende med at få guden gjort venligstemt

og eventuelt efterfølgende aflægge en ed til guden.⁶ Traditionelt har man forstået blodbrudgom som en ny status, der tilfaldt enten sønnen eller Moses, men hvis man antager, at det er gudens kønsdele, der berøres for at passivisere og etablere en kontakt, så skal betydningen af Jahve som Sipporas blodbrudgom undersøges. Det hebræiske ord, der bruges for brudgom, er *chatan*, som angiver forbundetheden gennem ægteskab. Når Sippora tiltaler Moses' guddom og bekræfter, at Moses' slægts gud nu er hendes, har hun også en grund til at håbe, at Jahve nu også vil beskytte hende. Omskærelsens blod kan således være midlet til at etablere et blodsband til Jahve for at sikre sig beskyttelse fra den guddom, der kan være lige så dødbringende, som den kan være livgivende.⁷

At der er tale om en edsaflæggelse i fortællingen om Sippora, finder støtte i, hvordan to andre tidlige tekster i den hebræiske bibel handler om, at edsaflæggelse sker ved berøring af eller i nærheden af kønsdele.⁸ I Første Mosebog 24,2-3 siger Abraham til sin betroede tjener: "Læg din hånd under min lænd, så vil jeg tage dig i ed ved Herren, himlens og jordens Gud, på, at du ikke må tage en kone til min søn blandt de kana'anæiske kvinder...". Ligeledes siger Jakob til Josef: "Vis mig den velvilje at lægge din hånd under min lænd, og svær på, at du vil vise mig den godhed og trofasthed ikke at begrave mig i Egypten".⁹ Endelig handler Jakobs kampen i Første Mosebog 32,23-32 også om en edsaflæggelse, der indebærer gudens berøring af Jakobs "hoft". Jakob holder Jahve op på den velsignelse, som Jahve tidligere har lovet Abraham og Isak, og som vedrører Jakobs slægt og avlekræft.

Når man arbejder med 3.000 år gamle tekster, kan det ofte være fejlagtigt at antage, at fænomener dengang betød det samme som i dag. Kærlighed, for eksempel, blev ikke forstået som erotisk og anledning til individualistisk selvudfoldelse, men i stedet som en gensidig forpligtelse, der fordrede beskyttelse og loyalitet.¹⁰ På samme vis skal træl/slave/tjener og familie/slægt forstås på anden vis end i dag med konsekvens for, hvordan vi udlægger kilder om omskærelse. Bibelske kilder om familiekonstruktioner vidner om storfamilier under ledelse af en patriark og til en vis grad dennes første

hebræiske kone. Til storfamilien hørte ikke kun den første hebræiske kones børn, men også de børn, som medhustruer og konkubiner havde fået med patriarken. Hertil kommer hebræiske slaver og fremmede bosiddende i landet, som jeg vil argumentere for også blev opfattet som en del af storfamilien, blandt andet ud fra kravet om, at mandlige slaver og bosiddende fremmede i patriarkens hus også skulle omskæres. Som Sippora, der giftede sig ind i en hebræisk slægt og samtidig søgte den hebræiske guddoms velsignelse, således skulle mandlige hebræiske slaver og bosiddende fremmede ind under den beskyttelse og velsignelse, som patriarken som familieoverhoved var ansvarlig for at sikre gennem rituelle handlinger og intern justits.

Første Mosebog 17, som vi for så vidt endnu ikke er kommet til, præciserer, at omskærelsespåbuddet også gælder "den træl, der er født i dit hus, som enhver fremmed, du har købt, og som ikke hører til din slægt. Både den, der er født i dit hus, og den, du har købt, skal omskæres".¹¹ Allerede i en ældre tekst fra Anden Mosebog 12 står der i forordningen for fremtidens påskefejring og indtagelse af påskelammet:

Enhver træl, der er købt, og som du har ladet omskære, må spise af det. [...] Når en fremmed bor som gæst hos dig og vil holde påske for Herren, skal alle af mandkøn hos ham omskæres. Så må han være med til det, og han skal være som en af landets egne. Én og samme lov skal gælde både for landets egne og for den fremmede, der bor som gæst blandt jer.¹²

Omskærelse præsenteres her som en markering af, hvilken guddom man dyrker under påskefejringen. Eftersom Jahve her præsenteres som gud for dem, der dyrker netop ham, muliggøres inklusion af trællen og den fremmede, inden den fortsætter fortællingen om udfrielsen fra Ægypten. Den narrative logik lægger således op til et løfte til den mandlige træl og gæsten om, at velsignelse i form af udfrielse vil følge af omskærelse.

Omskærelse kunne også give adgang til landets frugtbare kvinder. Fortællingen om Dina og Sikem i Første Mosebog

34 er blevet udlagt på forskellig vis. Traditionelt påstås fortællingen at handle om voldtægt, mens andre mener, at fortællingen rummer levn fra en gammel beretning om Dina og Sikems gensidige forelskelse.¹³ Den gensidige forelskelse var problematisk, fordi den udfoldede sig mellem to fra to forskellige etniske grupper, hvorfor den krævede italesættelse. Dina var datter af patriarken Jakob, mens Sikem var søn af Hamor fra byen Sikem. Hvis loven om voldtægtsmandens pligt til at gifte sig med sit offer (5 Mos 22,28-29) gjaldt for fremmede, da denne fortælling blev nedskrevet, giver det ikke mening, at Sikems far Hamor drager afsted for åbent og redeligt at arrangere sønnens ægteskab med den, som han har forelsket sig i. Et yngre lag i kapitlet lader da også samtalen foregå – ikke mellem Hamor og Jakob – men mellem Hamor og Dinas brødre med sidstnævntes strategiske fokus på sikemitternes manglende omskærelse. Brødrene påpeger, at et ægteskab ville fordre, at sikemitterne lod sig omskære: ”Vi kan ikke give vores søster til en uomskåret mand, for det anser vi for en skændsel. Vi kan kun gå ind på jeres forslag, hvis I bliver som vi og lader alle af mandkøn hos jer omskære”,¹⁴ hvorefter en generel udveksling af kvinder de to grupper imellem kunne foregå. Sikemitterne gik med til at lade sig omskære med udsigten til udveksling af kvinder.

Dinas brødre Simeon og Levi overholdt dog ikke aftalen. Mens sikemitterne lå med feber på andendagen efter omskærelsen, dræbte de Sikem og hans far Hamor, hærgede og plyndrede byen og tog ikke kun Dina, men også byens kvinder og børn med tilbage.¹⁵ Jakob bebrejder Simeon og Levi, at de på den måde har skaffet ham fjender, og i sin afskedstale fordømmer han deres handling endnu engang.¹⁶ Deres uhæderlighed til trods kan Simeon og Levi udlægges som de narrative protagonister, som sikrer en hævn over ham, der ender med at blive beskrevet som en voldtægtsmand, og forhindrer Dinas giftermål med én, der ikke er af den fædrene slægt. Uanset udlægning tager fortællingen dog én viden for givet hos tilhører/læseren, nemlig at en israelitisk kvindes giftermål med en fremmed mand fordrede hans omskærelse.

Alt i alt antyder fortællingen om Sippora og andre beretninger om edsaflæggelse i området omkring kønsdelene og om krav til slavers og bosiddende fremmedes

omskærelse, at omskærelse var en rituallignende handling, hvormed udefrakommende kunne få adgang til såvel slægts gudens beskyttelse og velsignelse som socialt og rituelt fællesskab.

Fra slægtsmærke til folkets særlige omskærelsespraksis

Josvabogen 5,2-9 bringer vigtige oplysninger i forhold til at forstå den særlige israelitiske omskærelsespraksis:

På den tid sagde Herren til Josva: ”Lav dig nogle flinteknive, og omskær så israelitterne igen”. Så lavede Josva flinteknive og omskar israelitterne ved Forhudshøjen.

Når Josva skulle omskære dem, var det, fordi alle de mænd, der var draget ud af Egypten, alle krigerne, var døde undervejs i ørkenen, efter at de var draget ud af Egypten. Alle de, der var draget ud, havde været omskåret; men alle de, der var født undervejs i ørkenen, efter at de var draget ud af Egypten, var ikke blevet omskåret. [...] Men de sønner, som Herren lod vokse op efter dem, dem omskar Josva; de var uomskårne, eftersom de ikke var blevet omskåret undervejs.

Da alle var blevet omskåret, holdt de sig i ro i lejren, indtil de kom sig. Herren sagde til Josva: ”I dag har jeg væltet forsmædelserne fra Egypten bort fra jer”. Derfor kaldte han det sted Gilgal, og det hedder det den dag i dag.¹⁷

I forhold til at forstå denne passage, hvor omskærelse indgår, kræves der viden om den antikke Nærorients omskærelsespraksisser. Jeremias' Bog 9,28 henviser til, at ud over israelitiske mænd er mænd blandt ægypterne, judæerne, edommitterne, ammonitterne og moabitterne omskårne på penis. Den jødiske historiker Josefus (1. århundrede e.v.t.) nævner også, at omskærelse blev praktiseret blandt ægypterne, etiopierne, syrerne og fønikerne.¹⁸ Hvis omskærelse var så udbredt, kan man undre sig over, hvorfor Abrahamfortællingen udpeger den omskårne penis som et særligt pagtsmærke for Abrahams efterkommere. I den forbindelse var assyriologen Jack M. Sasson den første i 1966 til at gøre op med den akademiske populæropfattelse, at israelitterne skulle have

introduceret omskærelse under inspiration fra ægypterne. Opgøret indebar endvidere et forsøg på at forklare to underlige oplysninger i Josvabogen 5,2-9, hvor Jahve beordrer Josva til at omskære israelitterne "igen" (v. 2) for at fjerne "forsmædelsen fra Egypten" (v. 9).

Som blandt andet Ankh-ma-hors grav i Saqqara fra 2345 f.v.t. illustrerer, var den ægyptiske omskærelsespraksis efter alt at dømme en initiationsrite for unge mænd forud for ægteskab, præstevielse og/eller voksenliv, og den blev udført som et dorsalt snit. Skildringer af det dorsale snit står i kontrast til en ægyptisk palette fra ca. 3100 f.v.t., der viser, hvordan en løve, som repræsentant for Nilområdets kongemagt, fortærer tilfangetagne fremmede, som er omskåret ved hjælp af et tværsnit,

Som Ankh-ma-hors grav i Saqqara fra 2345 f.v.t. illustrerer, blev den ægyptiske omskærelse udført som et dorsalt snit.

Nordsyrisk bronzefigur fra 2800 f.v.t., der viser en mand omskåret med tværsnit.

Slagmarkspalette fra 3100 f.v.t., der øverst viser krigsfanger, som er omskåret med et tværsnit.

hvormed deres forhud helt mangler, og glans derfor er blottet. Paletten siger dog intet om de tilfangetagnes identiteter.

I Amuq-dalen i det nordlige Syrien er der blevet gjort et andet fund fra ca. 2800 f.v.t. af seks bronzefiguriner, hvoraf de tre er mænd, hvoraf igen to med sikkerhed skildres omskåret på en måde, så glans er blottet. Denne praksis ligner den, der krævedes af israelitterne i den hebraiske bibel, hvorfor Sasson introducerer tesen om, at den israelitiske omskærelsespraksis har nordsyriske rødder. I forhold til Josvabogen 5,2-9 kan "igen" og "forsmædelsen fra Egypten" således give mening. De israelitiske mænd kan meget vel være blevet omskåret på

Plastisk, bekesteligt, men kostbart – om omskærelse i jødisk religionshistorie

ægyptisk vis, men det var blevet gjort på en forsmædelig måde, nemlig med et dorsalt snit, hvilket Josva korregerer ved at beordre sine mænd til med ”flinteknive”¹⁹ at udføre et tværsnit, således at forhuden blev skåret helt af på ”Forhudshøjen”.^{20 21} Disidentifikationen fra ægyptisk praksis skete som en masseomskærelse, hvor de overlevende sammen oven på ørkenvandringens udfordringer rustede sig til indvandringen gennem et smertefuldt og feberprovokerende ritual. Gennem skildring af en kollektiv handling kombineres disidentifikation med en understregning af kollektive ritualers sammenhængsskabende funktion her med relevans for sammenholdet blandt israeliternes voksne mænd forud for indvandringen til det forjættede land.

Omskærelse som beskæring til fremme af (re-)produktion

En sidste kontekst for omskærelse, der skal nævnes inden gennemgang af Abrahamfortællingen, er den hortokulturelle praksis, hvad angår frugttræer. Omskærelsens logik bliver tydelig, når man bemærker, hvordan de såkaldte præstelige lag (se nedenfor), som også Abrahamfortællingen hører til, trækker på en træplejelogik, hvormed omskærelse får betydning af at beskære for eksempel frugttræer og dermed på sigt styrke især træfrugternes vækst. Det vigtigste argument er her, at *ִּוּרְלָה* (*orlah*), der betegner forhud, også benyttes til at betegne et frugttræs frugter de første tre år af træets levetid. I disse år må frugterne ikke spises:

Når I kommer ind i landet og planter alle slags frugttræer, skal I lade frugten sidde på dem. Tre år skal I lade frugten sidde; *den må ikke spises*. Det fjerde år skal al frugten gives som helliggave til Herren under festjubel. Først i det femte år må I spise frugten, for at I kan få øget udbytte. Jeg er Herren jeres Gud.²²

Det er sætningen ”den må ikke spises”, der ordret på hebræisk kunne oversættes ”den skal for jer være som forhud”. Først efter, at frugten det fjerde år er blevet ofret som førstegrøde til Jahve, producerer træerne frugt, der må spises, og tilmed i større mængde, end hvis man

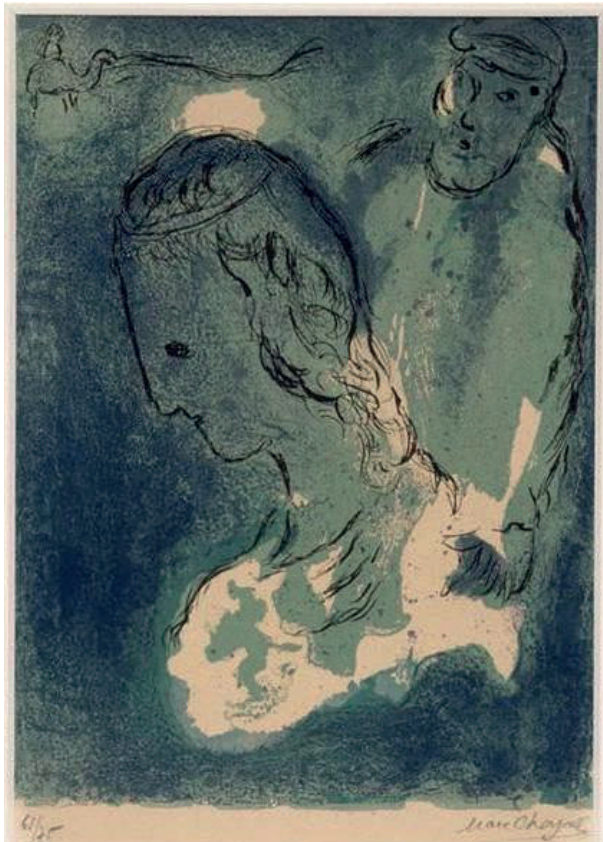
havde beholdt ”forhuden” for sig selv. Her ligger det ret for at tænke afstået forhud og førstegrødeofferet sammen som en forudsætning for, at noget kommer ind under Jahves velsignelse.

At ”forhuden” skal afstås for at sikre den sunde frugtproduktion, kan kobles sammen med dele af den hebræiske bibel, der relaterer sig til det babylonske eksil i det 6. århundrede. Her polemiseres der imod israelitter, der i mødet med den fremmede kultur ikke længere husker på forpligtelserne over for deres egen guddom. Deres organer beskrives som blokeret af forhud, hvilket forhindrer dem i at fungere optimalt. Det drejer sig om henholdsvis ører,²³ læber²⁴ og hjerte.²⁵ Verbet for at omskære (*lamul*) i forbindelse med disse organer indikerer, at en forløsende beskæring endnu ikke har fundet sted, hvorfor organerne ikke fungerer korrekt eller optimalt. De præstelige forfattere (se nedenfor) forklarer i tråd hermed i 3 Mos 26,41, hvordan israeliternes manglende efterlevelse af buddene skyldes, at disse israelitters hjerter er uomskårne. Afskæring af forhud har her været opfattet som et aktiverende, faciliterende indgreb, der har muliggjort organets ideelle produktion. Beskæringskonnotationerne til omskærelse af forhuden på penis kan dermed også forklare, hvorfor det netop er dette organ, der skal optimeres: Gud lover jo til gengæld for dyrkelsen af kun ham og budoverholdelsen, at Abraham skal blive ”uhyre frugtbar”.^{26 27}

De præstelige tekster om omskærelse

De præstelige lag i Mosebøgerne etablerer præstelige anliggender som en betydningsgivende kontekst for omskærelse.²⁸ Det drejer sig typisk om præsternes kultiske opgaver og den rituelle renhed, som kulten fordrede. Datering af de præstelige lag er omstridt, men et flertal mener, at de stammer fra det 6.-5. århundrede f.v.t. og indgik i præsternes forsøg på at forme jødedommen efter eksilet i Babylon.

I forhold til omskærelse er Første Mosebog, kapitel 17, central med sin fortælling om, hvordan ”Gud den almægtige” fordrer forskelligt af Abraham i dobbeltforjættelsen om, at hans slægt skal blive ”uhyre talrig” og få

Marc Chagall: Abraham og Sarah (1956). I Første Mosebog, kapitel 17 forpligter Gud sig til at være Abrahams og hans efterkommeres personlige gud i en pagt, der er evig. Denne pagt skal Abraham overholde ved, at alle af mandligt køn i hans slægt omskæres.

Kana'an som sit eget land. Gud kræver først og fremmest i første vers, at Abram skal vandre for hans ansigt og være udadledig. "Udadlelig" er en af flere danske oversættelser af ordet *tamim*, hvor jeg mener, at en forståelse heraf skal ses i lyset af at vandre for Guds ansigt, det vil sige være meget tæt på Gud.²⁹ Præsterne havde som deres daglige ansvar at færdes i helligdommen. Der var en mængde krav,³⁰ der skulle opfyldes, hvis præsterne og de besøgende skulle slippe helskindet fra at være så tæt på Gud, blandt andet måtte præsterne ingen legemlige fejl have.³¹ De dyr, der skulle ofres i helligdommen, skulle på tilsvarende vis være lydefri, det vil sige uden fejl, og her bruges netop ordet *tamim*.³²

Den næste klausul for dobbeltforjættelsen formuleres i versene tre til otte og indebærer Abrams navneskifte til

Abraham. Det indskudte "h" med dertilhørende vokal signalerer rent sprogligt, at Abram som Abraham nu bliver stamfader til flere folkelag. Med klausulen om navneskifte følger en udfoldelse af dobbeltforjættelsen om slægtens talrigdom og udsigten til et eget land, der for den 95-årige, stadig barnløse Abram, også kendt som den "omflakkende aramæer",³³ må have lydt, ja, forjættende. Med til dobbeltforjættelsen hører imidlertid også, at Gud forpligter sig til at være Abrahams og hans efterkommeres personlige gud i en pagt, der er evig. Gud forpligter sig således for evigt til at beskytte og velsigne Abraham.

Gud præciserer herpå følgende over for Abraham:

[I] skal holde pagten i slægt efter slægt [...] [ved, at alle] af mandkøn hos jer skal omskæres. I skal lade jeres forhud omskære, og det skal være tegn på pagten mellem mig og jer. Otte dage gammel skal hver dreng hos jer omskæres [...] Sådan skal I bære min pagt på kroppen som en evig pagt.³⁴

Den kropslige markering af pagten er et ufravigeligt krav, hvorfor Gud afslutter med at udpinde konsekvenserne af et brud på pagten, nemlig at pagtbryderen "skal udryddes fra sit folk".³⁵ I den hebraiske tekst forklares straffen som det, at vedkommendes "sjæl vil blive afskåret fra sit folk". I denne sammenhæng handler det næppe om landsforvisning, men om, at den frugtbarhed, der følger af omskærelsen, ikke vil tilfalde den uomskårne, hvorfor han heller ikke vil få børn, der ellers ville kunne have sikret hans slægts beståen i folket. Det er derfor også helt naturligt, at Første Mosebog, kapitel 17, 23-27, suppleret af kapitel 21, 3-4, afslutter med at beskrive, hvordan den trofaste Abraham gennemfører omskærelsen.

Tilbage er at nævne, hvordan Første Mosebog på interessant vis synliggør inklusionen af Abrahams hebraiske og fremmede trælle³⁶ såvel som Sarahs rolle som matriark.³⁷ Som nævnt ovenfor er det versene 12-13, der vidner om, at den hebraiske storfamilie har været patriarkens ansvar, og at den velsignelse, som han kunne tiltrække, kom alle inklusive tjenerne til gode, hvis de ville dyrke ham alene, herunder markere loyaliteten med

omskærelse. Hvad angår Saraj, så skal hun ligesom Abram ændre sit navn med tilføjelse af det lille ”h”, i hendes tilfælde til Sarah. Som med så mange andre ufrugtbare kvinder i den hebræiske bibel åbner Gud den 90-årige Sarajs underliv og muliggør undfangelsen af Isak. Ismael, som Abraham fik med sin kones ægyptiske trælkvind Hagar, skal som søn af huset få del i velsignelsen. Han skal også blive ”uhyre frugtbar og talrig”,³⁸ men selve pagten med dobbeltforjættelsens udsigter tilkommer Isak, den dreng, som Sarah, Abrahams patrilineære slægtning og kone, skal føde, hvormed hendes rolle som stammoder til israelitterne understreges.³⁹

Første Mosebog 17 er den første tekst, der præciserer, at omskærelsen af drengebørn skal ske på ottendedagen. Tidsangivelsen er en disidentifikatorisk markering af, at israelitternes identitet er anderledes end Ismaels efterkommeres, idet Ismael jo var 13 år, da han blev omskåret.⁴⁰ Tidsangivelsen præciserer en forskel på Sarahs og Hagars efterkommere. Alle vil opleve deres slægts talrigdom, men kun Isaks efterkommere får del i pagten, som fordrer omskærelse på ottendedagen. Pagten forstås her som forjættelsen om både slægtens talrigdom og et eget land, og den loves Abraham og Sarahs fælles afkom.

En sidste bemærkning om omskærelse på ottendedagen vedrører en bekymring i de præstelige lag for den kultiske urenhed, der omgærder den barslende kvinde og hendes nyfødte børn, især drengebørn. Den kultiske urenhed er uforenelig med det hellige. Mødes urenhed og hellighed, vil den, der forårsager urenheden, dø,⁴¹ og guddommen kan i værste fald forlade det kultiske område, hvorpå kilden til velsignelse forsvinder. Fastholdelse af guddommen i helligdommen synes at være funktionen af det bibelske forsoningsdagsritual.⁴² Når Abraham som repræsentant for enhver israelit skal vandre udadleligt for Guds ansigt, så kunne udadledigheden markere et behov for en kultisk renselse fra moderens blod efter fødslen. I Tredje Mosebog kobler præsterne den barslende kvindes urenhed med påbuddet om at omskære drengebørn på ottendedagen: ”Når en kvinde er gravid og føder en dreng, er hun uren i syv dage; hun er uren lige så længe som under sin menstruation. På den ottende dag

skal drengens forhud omskæres”.⁴³ Ligeledes gælder det for egnede offerdyr i kulten, at de først må ofres fra og med ottendedagen. Indtil da skal dyrene blive hos deres mor.⁴⁴ Disse kultiske bestemmelser kunne tyde på, at omskærelse også markerer drengebørns begyndende bevægelse væk fra moderens, og dermed kvinders, sfære hen imod et kultisk fællesskab med andre drenge og mænd for Guds ansigt.⁴⁵

Forandrede kontekster i tidlig jødedom

Omskærelse blev et storpolitisk emne i det 2. århundrede f.v.t. Allerede *Jubilæerbogen* (160-150 f.v.t.) omtaler omskærelse som et loyalitetsmærke over for Jahve og en påmindelse om forpligtelse på pagten.⁴⁶ Den fordømmer i den sammenhæng, hvordan nogle mandlige jøder undlader at omskære deres børn, hvorfor de nu hører den faldne engel Beliar til.⁴⁷

I Første Makkabæerbogs begyndelse anføres det, at den hellenistiske konge Antiokus IV Epifanes, der regerede Judæa i perioden 175-164 f.v.t., beordrede, at en jøde skulle ”lade sine sønner være uomskårne”.⁴⁸ Endvidere fortælles det:

De kvinder, der havde ladet deres sønner omskære, dræbte [Epifanes’ soldater], som de havde fået befaling til. De hængte de spæde børn om halsen på dem, og de dræbte også deres familie og dem, der havde foretaget omskærelsen.⁴⁹

Især det voldeligt sanktionerede forbud mod omskærelse legitimerer ifølge Første Makkabæerbog Mattathias’ og hans sønners modstand mod Epifanes og hans hellenske styrker. Deres ildhu for at værne om Mosebøgenes bud beskrives i det følgende kapitel, hvor de griber ind over for de jøder, der af overbevisning eller frygt for straf havde undladt at omskære deres drengebørn: ”[M]ed magt omskar de alle de uomskårne drenge, som de fandt inden for Israels grænser”.⁵⁰

Under det såkaldte hasmonæiske dynasti (142-63 f.v.t.), grundlagt af Makkabæerbrødrene, udvidedes tvangs-omskærelse til at gælde ikke-jødiske befolkningsgrupper.⁵¹

De hasmonæiske konger Johannes Hyrkanus, Judas Aristobulus og Alexander Jannæus tvang ikke-jødiske folkeslag til omskærelse i de gen- eller nyerobrede områder, henholdsvis Idumæa, Libanon, Golan og Galilæa for klart at markere, at i Judæa dyrkede man kun Jahve og det i templet i Jerusalem. Markeringen har ikke kun været nødvendiggjort af Epifanes' forbud mod omskærelse, men også af, at han havde vanhelliget templet og forhindret tempeltjenesten ved blandt andet at rejse en Zeus-statue på stedet.⁵² Stoltheden over, at det i 164 f.v.t. lykkedes Makkabæerbrødrene at fordrive hellenerne og genindvie templet, markeredes blandt andet ved etableringen af den jødiske højtid *hanukkah*, som ordret betyder "genindvielse", underforstået af templet. Det er derfor nærliggende at tænke, at tvangsomskærelsen af både jøder og ikke-jøder havde til formål kropsligt at markere og forpligte til, at man i Judæa kun dyrkede Jahve og det i templet.

Makkabæisk pres til trods omtaler tidligt jødiske kilder også jøder, der i begyndelsen af det 2. århundrede f.v.t. forsøgte at skjule, at de var omskårne, ved at underkaste sig en operation, der benævnes epispasme, det vil sige forhudsgendannelse: "De skaffede sig atter forhud og faldt fra den hellige pagt".⁵³ Første Makkabæerbog opfatter epispasme som symbol på hellenistisk indflydelse på jøders religiøsitet eller rettere mangel på samme. Et pres, der kunne provokere epispasme eller udeladelse af omskærelse, bestod i hellenernes og siden romernes afstandtagen fra den omskårne penis. Mandlige jøder, især uden for Judæa, der tog hellenistisk kultur til sig, ønskede ofte rettigheder og et liv som hellenske statsborgere, herunder at dyrke sport og tage på badeanstalt, hvor begge dele imidlertid krævede nøgenhed. Her valgte disse omskærelsen fra eller skjulte den, fordi den blev opfattet som hæmsko for integration og sociale opstigningsmuligheder i hellenistisk og senere romersk kultur, hvorfor de forsøgte at få deres forhud forlænget.

I det 1. århundrede e.v.t. pålagde den romerske kejser Domitian jødiske mænd en særlig skat, hvis de var omskårne, medmindre de indvilligede i forhudsgendannelse. Omskærelse blev endnu engang forbudt af Kejser Hadrian i det 2. århundrede e.v.t., og nogle mener, at det

jødiske oprør mod romerne i 132-135 e.v.t., kendt som Bar Kokhba-oprøret, netop skyldtes dette forbud. Efter oprøret, og efter at Hadrians efterfølger Antoninus Pius var blevet indsat som ny romersk kejser, blev omskærelse igen tilladt, dog kun for jøder.⁵⁴

Ud over politisk pres for at skjule omskærelsen som et etnisk, religiøst loyalitetsmærke kan tendensen til at afstå fra eller skjule omskærelse forklares med henvisning til en ny dualistisk livsanskuelse. Fra midten af det første årtusind f.v.t. og frem begynder man at skelne mellem den immanente verden og den transcendent verden. Den immanente, det vil sige denne verden, er kendetegnet ved forgængelighed. Det gælder også kroppen. Den transcendent verden er derimod evig og bliver målet for diverse religiøse frelsesbestræbelser. Dualismen inviterer her til at lede efter transcendent, overførte betydninger af alting, også omskærelse. Her vil jeg mene, at den hebraiske bibels anvendelse af beskæringsmetaforik i forbindelse med den omskårne penis lægger en bund for, at nogle jøder i århundrederne på begge sider af vor tidsregnings begyndelse nu kan tænke omskærelse både på konkrete og overførte måder og i nogle tilfælde argumentere for den konkrete omskærelses overflødighed. Dualiseringstendensen skabte splittelse blandt jøder blandt andet i forhold til omskærelsens vigtighed – en splittelse, der kan spores frem til ca. det 6. århundrede e.v.t., og hvor fortalerne for overflødiggørelse især skal findes blandt græsktalende jøder, der var særligt udsat for indflydelse fra hellenistisk og romersk kultur, herunder en ekstrem dualistisk verdensopfattelse.⁵⁵

Filon (ca. 20 f.v.t.-50 e.v.t.) var en græsktalende jøde fra Alexandria, hvis tænkning balancerede mellem en fastholdelse af jødisk praksis og en dualistisk verdensopfattelse. Det fremgår også af hans syn på Abrahamfortællingen og omskærelse. Her lægger han vægt på, at pagt for en jøde først og fremmest er en forpligtelse på moralsk perfektion med Gud som lærer og for så vidt intet har med omskærelse at gøre. Pagten står og falder med, om den enkelte jøde er "*tamim*", her moralsk uadledelig, og vandrer for Guds ansigt ligesom Abraham.⁵⁶ Omskærelse, derimod, er et bud, sågar et af de vigtigste, der skal overholdes konkret, men med en erkendelse af dets allegoriske

betydning. Filon er i religionshistorien kendt som den, der introducerede allegorese, det vil sige udlægning af helligtekster, så betydninger i overført forstand tillægges det konkrete indhold.⁵⁷ Allegorese er således et eksempel på en dualistisk skelnen mellem konkret og overført betydning. I sin kommentar til Genesis 17 anvender Filon allegorese netop på omskærelsen.⁵⁸

Omskærelse skal ifølge Filon fastholdes af konkrete grunde. Omskærelse værnede imod sygdom, øgede hygiejne og sikrede fri passage for sæden, så undfangelse var let opnåelig. Endvidere var spædbarnsomskærelse også rationel, fordi enhver voksen ville være bevidst nok til at frygte smerten og dermed modsætte sig handlingen.⁵⁹ Endelig har omskærelse også en social funktion på linje med fejring af sabbat og højtider i forhold til at skabe et jødisk fællesskab, hvilket Filon udsiger i en polemik imod dem, der kun tænker omskærelsen i overført betydning.⁶⁰ Her bliver det tydeligt, at nogle jøder i Filons samtid har sløjftet omskærelsen som konkret handling. Filon var imidlertid ikke verdensforsagende, som det ellers var typisk i hellenistisk-romersk kultur på denne tid. For Filon skulle denne verden ikke vælges fra, men der var et transcendent lag til den, som jøder skulle forbinde sig til, og hertil var midlet for Filon allegoresen.

Afsæt for Filons allegoriske udlægning af omskærelse er den fysiske lighed mellem den blottede glans og hjertet. Ovenfor fremhævede jeg, hvordan en beskæringsmetaforik præger 5 Mos 10,16; 30,6; Jer 4,3-4 og Ez 44,7.9 om organer, der skal beskæres for at give et stort eller ideelt udbytte. Hjerter, ører og mund tænkes som hjemsted for tankegang, fornuft og overbevisning i de bibelske tekster. Filon laver derfor en kobling mellem helligteksternes beskæringsprogbrug anvendt på især hjertet som sjælens domæne og den omskårne penis, således at omskærelse af penis også får en funktion for sjælen. Effekten skyldes, at omskærelse synliggør, at avlekræften ikke er mandens, men Guds,⁶¹ ligesom selve fjernelse af forhuden indebærer en disciplinering af den seksuelle drift hos manden. Fra hellenistisk-romerske kilder ved man, at forhud, især på den erigerede penis, for helleneren eller romeren var et symbol på mandens kontrol over sine drifter. På grund af den manglende forhud blev jøder til tider tillagt seksuelle udskejelser.⁶² Her er det

bemærkelsesværdigt, at Filon trækker på den omvendte opfattelse i jødedommen, nemlig at omskærelsen fjerner den ukontrollable seksualitet, hvormed Filon bruger det som et positioneringsmiddel op imod andre etniciteter. Med andre ord gøres kontrol i forskellige kulturer til et etnisk identitetsmærke, hvor manglen på samme tjener til disidentifikation med dem, man ikke vil ligne.⁶³

For Filon var askese, altså træning af krop og sjæl, afgørende for frelse til den kommende verden, og disciplinering af penis gennem omskærelse var som nævnt at sammenligne med beskæring af træer.⁶⁴ Forhuden tænkes ikke kun som en plombering, der konkret skulle fjernes for at få sæden til at flyde optimalt, men også som en kropslig overflødighed, der forhindrede sjælens lydefrihed, kompatibilitet med Gud og dermed frelse.⁶⁵ Med andre ord handlede det for Filon om at helliggøre folket og muliggøre nye tilblivelser af ubesmittede børn og tanker.⁶⁶

Det Nye Testamente er et godt eksempel på en anden græksproget kilde, der er gennemsyret af dualiserings-tendenser blandt andet i forhold til omskærelse. De fire evangelier er i denne sammenhæng de mest konservative og beskriver, at både den senere Johannes Døberen og Jesus omskæres, som det var typisk for jødiske drengebørn. Da Elisabeths dreng er otte dage gammel, kommer ”naboer og slægtninge [...] for at omskære drengen”,⁶⁷ og

Lukasevangeliet omtaler omskærelsen af Jesus: ”Da otte dage var gået, og han skulle omskæres, fik han navnet Jesus, som han var blevet kaldt af englen, før han blev undfanget i moders liv” (Luk 2,21). Rembrandt: Omskærelsen i Stalden (1661).

de tænker ved den lejlighed at navngive ham Zacharias efter hans far. Han var imidlertid måneder forinden blevet straffet med stumhed for ikke at tro på, at Gud kunne åbne Elisabeths underliv og sikre dem et barn. Elisabeth afviser navneforslaget og siger, at han skal navngives Johannes. Først da Zacharias bekræfter, at drengens barn skal være Johannes, adlyder gæsterne, og Zacharias får mælet igen.

Lukasevangeliet er en af de tidligste kilder til rekonstruktion af ritualisering af omskærelse i tidlig jødedom, og det er tilmed den første kilde, der knytter omskærelse og navngivning af drengebørn sammen.⁶⁸ Ud fra Lukasevangeliet fra sidste del af det første århundrede e.v.t. og ud fra Filons forklaring af, at omskærelse som handling skaber sammenhængskraft ligesom sabbat og højtider, kan vi udlede, at omskærelse omkring vor tidsregnings begyndelse ikke kun foregik i den nære families skød, men at slægtninge og naboer deltog og i dette tilfælde stillede med det, der senere betegnes en *mohel*, altså den, der omskærer. Vi kan også udlede, at det typisk var faderen, der bestemte navnet ud fra forgængere i slægten, men at moderen, her med uforklarlig indsigt i englens tidligere befaling til Zacharias, kunne insistere på et bestemt navn. Efter alt at dømme har både moderen og andre kvinder blandt slægtninge og naboer været med under handlingen.

Hvad angår Jesus, så beskrives det også, at han helt naturligt skulle omskæres: ”Da otte dage var gået, og han skulle omskæres, fik han navnet Jesus, som han var blevet kaldt af englen, før han blev undfanget i moders liv”.⁶⁹ Det lidt senere Johannesevangelium fra ca. 100 e.v.t. beskriver, hvordan Jesus sidestiller sin helbredelse af et menneske på sabbatten med, at man i samtiden gennemførte omskærelse på sabbatten trods forbuddet mod at arbejde.⁷⁰ Her kan der herske tvivl om, hvorvidt Jesus påpeger, at alle engang imellem tilsidesætter sabbattens arbejdsforbud, eller om Jesus her deler de tidlige rabbineres opfattelse af ”livets princip”,⁷¹ nemlig at beskyttelse af liv tilsidesætter alle andre bud. I det sidste tilfælde ville Jesus så holde sin samtid oppe på, at man netop skal sikre det enkelte menneskes liv trods arbejdsforbuddet, uanset om det sker gennem omskærelse, hvor man får adgang til Guds livgivende

velsignelse, eller gennem en konkret helbredelseshandling, som Jesus udførte.

Argumenter imod omskærelse er til gengæld at finde i Det Nye Testaments brevlitteratur og i Apostlenes Gerninger, der særligt er optaget af at udbrede det budskab, der tilskrives Jesus. Her argumenterer især Paulus, der selv oprindeligt var af jødisk, farisæisk observans, for, at omskærelse er overflødig. I Apostlenes Gerninger, kapitel 15, gengives en uenighed blandt Jesustilhængere om, hvorvidt omskærelse er nødvendig for hidtil uomskårne for at høre Jesusbevægelsen til. Dens ledelse i form af apostlene og de ældste konstaterer, at Gud har rensset de villiges hjerter, så de er kommet til den frelsende tro, hvormed konkret omskærelse blot er et unødigt krav. Netop kildetekstens tale om de rensede hjerter indikerer, at plomberingen, det vil sige forhindringen for frelse, er blevet fjernet; organerne er blevet beskåret, hvorfor omskærelse er overflødiggjort.⁷²

I Romerbrevet, kapitel 2, reflekterer Paulus over, hvordan uomskårne mænd ikke kan forpligtes på Mosebøgernes bud, men sagtens kan handle i overensstemmelse dermed. Jødiske mænd, der er omskårne, er til gengæld forpligtede på buddene, men kan handle imod dem, og da vil de få en status af uomskårne. Ræsonnementet får Paulus til at konkludere: ”Jøde er man i det indre, og omskåret er den, som er det i sit hjerte, i Ånden, ikke efter bogstaven”.⁷³ Her ser man, at den religiøse identitet er blevet dualiseret, og at et kropsligt identitetsmærke og en konkret kropslig praksis anses som overflødiggjort i Jesusbevægelsens kamp for at bestemme, hvad det ideelt set vil sige at være jøde.

I Romerbrevet, kapitel 4, fortsætter Paulus denne kamp om det jødiske ved at argumentere for, at ligesom frelsen er både for de omskårne og uomskårne, så er Abraham stamfader for alle troende og ikke kun de omskårne, idet Gud indgik en pagt med Abraham på grund af hans tro. Paulus udtaler nedenstående som argument for, at det er troen og ikke pagtstegnet, der frelser:

Omskærelsen fik han som et tegn og som et segl på den retfærdighed ved tro, som han havde, inden

han blev omskåret, for at han skulle være fader til alle de uomskårne, som tror, for at retfærdigheden også skal tilregnes dem; men han blev også fader til de omskårne, når de ikke kun har omskærelsen, men også går i sporene af den tro, som vor fader Abraham havde, før han blev omskåret.⁷⁴

I Galaterbrevet, kapitel 2, radikaliserer Paulus sit syn på Mosebøgenes bud, herunder påbuddet om omskærelse, fordi han ikke mener, at det som jøde er muligt at leve uden at overtræde buddene. I kapitel 5,2-6 fortsætter han og advarer imod, at man lader sig omskære for at tilhøre Jesusbevægelsen, da man i så fald på umulige betingelser ville forpligte sig på Mosebøgenes bud i stedet for at håbe på troen. Ved at opgive håbet om frelse ved tro falder man samtidig ”ud af nåden”.⁷⁵ Endvidere i en tale til Jesusfølgere i Filippi omtaler Paulus omskårne som ”skamskårne”,⁷⁶ fordi omskærelsesmærket indirekte opfordrer til at sætte sin lid til et kropsligt mærke. En ydre handling, der vedrører kroppen, men som ifølge Mosebøgerne skulle bringe fortjeneste, bringer ifølge Paulus enhver jøde, også ham selv, til skamme, fordi man ikke har forstået, at det er den indre overbevisning, der frelser. Af den grund udlægger Paulus omskærelse som skamskærelse.

Tidlig rabbinisk litteratur om omskærelse

Ikke kun politisk pres, men således også teologiske nybrud blandt andet i Jesusbevægelsen kan forklare det stødt stigende forsvar blandt de tidlige rabbinere for omskærelse. Rabbinisk jødedom bliver tidligst toneangivende for praksis og trosopfattelser blandt almindelige jøder omkring år 600 e.v.t., men i århundrederne forinden, hvor den tidlige rabbiniske litteratur bliver til (ca. fra år 200 til 600 e.v.t.), kan man følge, hvordan de tidlige rabbinere bruger tiltagende energi på at modvirke jødiske mænds forsøg på med forhudsgendannelse at skjule det religiøse identitetsmærke eller helt at opgive omskærelse.

I *Mishnah*, der blev redigeret omkring 200 e.v.t., opfordrer et flertal af rabbinere til at radikaliserer selve omskærelsen for fremover at umuliggøre forhudsgendannelse. Hvor den gamle omskærelsespraksis, benævnt *milah*, indebar, at kun den yderste forhud blev skåret af, insisteres der i

Mishnah på *periah*, der her betyder ”blottelse”.⁷⁷ *Periah* indebar, at man efter et forberedende snit længere inde på penisskaftet og løsnelse af hinden nedenunder skulle rive et større stykke forhud af end tidligere, således at glans, det vil sige penishovedet, blev helt blottet og forhudsgendannelse umuliggjort. Blodet efter indgrebet skulle suges væk med munden (benævnt *metzitzah b'peh*), hvorefter et kompres med kommen skulle lægges på såret – begge dele for at sikre hurtig heling.

Påbuddet om omskærelse på ottendedagen var så vigtigt, at omskærelsesbehandlingen tilsidesatte forbuddet mod at arbejde på sabbatter eller særlige højtider såsom forsoningsdagen. Omskærelsens forrang kan, som Jesus måske også antydede, forklares med reference til ”livets princip”.⁷⁸ I mShabbat 18:3 nævnes nemlig diverse livreddende handlinger såsom hjælp med fødslen til en kælvende kvie eller en fødende kvinde, der selvfølgelig skulle gives, selvom det var sabbat. Denne understregning af livets forrang står lige inden mShabbat 19:1, der præciserer, at omskærelse på sabbatten skal gennemføres med alle nødvendige, dertilhørende forberedelser også på en sabbat. For det andet gælder det princip, at påbud overtrumfer forbud i tilfælde af konflikt.⁷⁹ Med andre ord har påbuddet om at omskære drengbørn på ottendedagen forrang for forbuddet mod at arbejde på sabbatten.⁸⁰

Udsættelse af omskærelsestidspunktet var dog tilladt i nogle få tilfælde. Hvis et barn blev født en fredag ved solnedgang, det vil sige på grænsen mellem ugens sjette og syvende dag, skulle omskærelsen skydes til førstkommende dag efter ottendedagen, der hverken måtte være en sabbat eller en højtid. Teoretisk set kunne omskærelse i sådan et tilfælde være tilladt helt frem til tolvtedagen.⁸¹ Ligeledes hvis et nyfødt drengbarn var svageligt eller sygt, da skulle drengbarnet først omskæres på førstkommende sabbat efter, at det var kommet sig eller blevet rask.⁸² Suspensionen her følger logikken fra Torahens vigtigste princip om at sikre livet. Hvis drengbarnet er i fare for at dø, har dets overlevelse førsteprioritet, førend man kan omskære og give adgang til det videre – og vel at mærke velsignede – liv, der følger af omskærelsen.

I det 4. århundrede e.v.t. begynder der at dukke oplysninger op om en liturgi tilknyttet omskærelsen som ritual. I *Tosefta* (ca. 300) beskrives en fastlagt ordveksling mellem mænd i en *chavurah*, det vil sige kreds af jødiske mænd, der diskuterer Torah med hinanden. Her oplyses det, at faderen eller fadderen, benævnt *sandek*, der har siddet med barnet i skødet under omskærelsen, skal lovprise Gud for, at Gud har givet dem (mændene) adgang til pagten. De øvrige tilstedeværende siger derpå til faderen eller fadderen, at ligesom han har værnet om handlingen, hvormed barnet indlemmes i pagten, således skal han også indføre det i Torah.⁸³ Senere i den babylonske *Talmud* (ca. 600) udvides tilskuernes opfordring til faderen eller fadderen til både at indføre dregebarnet i Torah, ægteskab og gode gerninger.⁸⁴ Det er derfor den amerikanske professor i jødisk liturgi Lawrence A. Hoffmans tese, at mænds fællesskab, som det udformer sig gennem *chavurah*-institutionen, genererer liturgien til nutidens ortodokse omskærelsesritual. Mænd har i senantikken i forbindelse med Torahstudier nævnt de store livsbegivenheder i deres liv for hinanden og fejret det efterfølgende med et festmåltid, benævnt *seudat mitzvah*. *Chavurah*-institutionen bliver her anledning til, at jødiske mænd direkte eller indirekte opnår konsensus om, hvad det vil sige at være en jødisk mand, og at man holder hinanden op på dette jødiske maskulinitetsideal, som når tilskuerne vil forpligte faderen eller fadderen til at sikre drengens skoling i Torah, men også at han opdrages til at forstå ægteskabets betydning for reproduktion og dermed jødedommens overlevelse og de gerninger, som man forstår som værdifulde.⁸⁵

Det sidste lovstof, som jeg vil nævne her, stammer fra den talmudiske traktat Shabbat, afsnit 135a, der antyder, at omskærelse i sig selv ikke er nok. Her diskuteres det, hvad man gør ved naturligt omskårne og omskårne konvertitter, når de henholdsvis skal navngives otte dage gamle eller konvertere. Et flertal her finder selve fremkomsten af blod afgørende. Af gode grunde kan deres indlemmelse i pagten ikke markeres med endnu en omskærelse. Det foreslås, at de i stedet underkastes et stik i penis med for eksempel en nål, så man kan uddrage en dråbe, nogle siger tre dråber blod. Denne rituelle handling benævnes *hatifat ha-dam* (blodsuddragelse) eller *hatifat dam*

brit (blodsuddragelsespagt). Eftersom ritualet muliggør konversion, det vil sige adgang til pagten og dermed til Guds beskyttelse, er det nærliggende at gentage tesen om, at Sippora i 2 Mos 4,24-26 påkalder Jahve som sin blodbrudgom, samtidig med at hun berører guden med den forhud, der stadig må være blodig. Blod hører med til at sværge troskab, og måske er det konnotationer fra Sipporateksten, der i denne nye kontekst aktiveres, når konversion af omskårne fremmede omkring ca. 600 e.v.t. kræver, at minimum tre vidner ser blodet og derpå udsiger en velsignelse som tak for, at blodsdråberne muliggør mandens indlemmelse i pagten og fællesskabet.⁸⁶

Genesis Rabbah (ca. 5. århundrede) tilhører en udlægningsgenre, benævnt *midrash*, der i dette tilfælde forholder sig til fortællestof fra Første Mosebog. Midrash'en bidrager som ovenfor med skyts for at få samtidens jøder til at overholde påbuddet om omskærelse, særligt i kapitel 46, hvor det kort og godt påstås, at jøder hverken kan opretholde den nødvendige numeriske størrelse for at fremstå som et folk eller kan få deres eget land tilbage, hvis ikke de er omskårne.

Midrash'en tager udgangspunkt i, hvordan påbuddet om omskærelse hænger sammen med kravet til Abraham om, at han skal "vandre for Guds ansigt og være udadledig". Ligesom man ikke spiser stilken på en figen, så skal forhuden på Abrahams penis fjernes, for at han kan vandre for Guds ansigt.⁸⁷ Beskæringsmetaforikken aktiveres her. At fjerne stilken eller forhuden er et spørgsmål om "afgrøde"-pleje, der skal sikre, at Abrahams afkom som det beskårne frugttræs frugter bliver uhyre talrige.⁸⁸ Slægtens talrigdom er den ene del af dobbeltforjættelsen til Abraham.

Den anden del af dobbeltforjættelsen gælder udsigten til at få det forjættede land i eje, hvor mænds omskærelse også er et krav. Her synes den romerske omverdens modvilje mod at skære i kroppen og den hebræiske bibels eget krav om, at man ikke må skære i kroppen,⁸⁹ og at en præsts krop skal være uden kropslige defekter,⁹⁰ at udgøre en udfordring, der kræver italesættelse. Kapitel 46 i *Genesis Rabbah* indrømmer derfor, at det kan lyde som en selvmodsigelse, at der skal skæres i penis, når

en præst samtidig ikke må udføre offertjeneste, hvis hans krop vidner om snit i for eksempel øret. Omvendt nævnes det i den hebræiske bibel, at både øre, mund og hjerte også har forhud, så omskærelsespåbuddet kunne jo være møntet på disse organer. Eftersom påbuddet dog kun gælder dem af mandkøn i Abrahams hus, slutter to lærde, at omskærelsen må ske på det organ, der dels ikke hæmmes i dets funktion på grund af omskærelsen, dels kun haves af mænd. Ergo må omskærelsen ske på penis. Når Gud samtidig kræver, at Abraham skal gå for Guds ansigt i lydefri tilstand og dog omskåret ind i det land, der er Guds, og hvor Gud således må forventes at dvæle, må selvmodsigelsen være ophævet.⁹¹ En rabbiner i teksten konkluderer derfor, at Abrahams efterkommere kun kan komme ind i og færdes i det forjættede land, hvis de mandlige efterkommere fastholder omskærelsen.⁹²

Alt i alt kan man konstatere, at de tidlige rabbinere kæmpede for omskærelsesritualets fortsatte relevans, vel vidende at det er en praksis, der kræver afsavn og investering, men som er det hele værd, fordi den sikrer noget fundamentalt. Hvad der rent religionshistorisk har været bekosteligt, men kostbart for jøder, er kontekstafhængigt og dermed skiftende, men i århundrederne efter vor tidsregnings begyndelse har det fundamentale næppe været intet mindre end jødedømmens overlevelse. Jøder var uden hjemland og således uden dertilhørende politiske udfoldelsesmuligheder. I stedet var de i eksil i et romersk kulturområde og derfor under pres fra romerske myndigheder og rivaliserende jødiske retninger såsom Jesusbevægelsen for at opgive omskærelsen. Presset fortsatte selvsagt, efter at kristendommen blev statsreligion i Romerriget i år 380, idet brevlitteraturen i dens religiøse kanon advarede mod omskærelse. Min vurdering er her, at truslen imod jøders overlevelse blev aktiveret som konnotation, når den ikke-jødiske, omgivende majoritetskultur angreb jødisk omskærelsespraksis, hvilket især *Genesis Rabbahs* kobling af omskærelse og udsigt til eget land antyder.

Middelalderlige udviklinger i praksis og trosopfattelser

En fantastisk fortælling gengives i midrash'en *Ecclesiastes Rabbah* (7.-9. århundrede), der udlægger Prædikerens

Tidlige rabbinere kæmpede for at modvirke jødiske mænds forsøg på at skjule eller opgive deres religiøse identitetsmærke.

Bog og i den pågældende fortælling nærmere præcist bibelverset: ”En tid til at fødes, en tid til at dø”.⁹³ Midrash’ens afsnit 3:4 sammenligner to slags fædre, og hvordan deres ihukommelse af pagtens forpligtelser eller mangel på samme kan omstøde deres egen og børnenes livsbane. Hovedpersonen i fortællingen er dog ikke en af fædrene, men Rabbi Simeon ben Halafta fra det 2. århundrede e.v.t., der sammen med andre prominente mænd fra Sefforis’ omegn er på vej for at fejre en omskærelse og i Rabbi Simeons tilfælde forestå selve omskærelsen. Undervejs møder de nogle børn, der leger foran huset, hvor de bor. Børnene er frække og vil ikke lade Rabbi Simeon passere, medmindre han danser for dem. Han påpeger vredt, at han er for gammel. Hans vrede får væggene i børnenes hjem til at krænge indover. Han opfordrer dem til at vække deres sovende fader med besked om, at vel er det skønt at sove, men en bitter straf venter den, der ikke overholder buddene. Børnenes fader kommer så ud, undskylder og spørger, om han kan afbøde straffen, det vil sige husets kollaps. Rabbi Simeons nåde strækker dog kun til, at faderen kan nå at hente sine ejendele ud, hvorpå husets mure styrter sammen.

Faderen, der har svigtet sin forpligtelse til at opdrage sine børn til gode gerninger, står i kontrast til faderen, der fejrer sin søns omskærelse, hvortil Rabbi Simeon og de andre er indbudt. Ved deres ankomst deler faderen til drengebarnet i glæde ud af en fin gammel vin, om

end han sætter noget til side til drengens bryllup – et indirekte løfte om, at faderen ikke kun vil arrangere drengens omskærelse, men også sikre, at han bliver gift. Talmud gengav jo mænds indbyrdes løfter, hvor de forpligter hinanden til at sikre drengebørnenes omskærelse, ægteskab og gode gerninger. Ved midnat forlader Rabbi Simeon selskabet for at begive sig hjem, men møder på sin vej dødsenglen, der ser forstyrret ud. Dødsenglen forklarer da, at han egentlig skulle have fjernet det omskårne drengebarn fra livet 30 dage forude, men på grund af Rabbi Simeons og faderens engagement i omskærelsesritualet, Torahstudier og gode gerninger har dødsenglen ingen magt over hverken dem eller drengebarnet. Med andre ord synes omskærelsen at have apotropæisk funktion, det vil sige, at den kan afværge drengebarnets ellers planlagte død.

En anden midrashisk fortælling, også fra *Ecclesiastes Rabbah*, rækker i afsnit 7:16 ud efter samtidens tvivlere og frafaldne, der ikke kunne modstå presset fra hellenistisk-romersk majoritetskultur. Hovedpersonen i fortællingen er en af jødedommens få kættere, nemlig Elisha ben Abuyah, kendt som Aher, der trods sin rabbinske uddannelse som så mange andre jøder lod sig friste af græsk dualistisk tænkning og tilsidesatte flere af Mosebøgenes bud. Det afgørende i fortællingen er, at Aher på ottendedagen efter sin fødsel på traditionel vis var blevet omskåret i kontekst af faderens *chavurah*. Da han ved afslutningen på sit liv ligger på dødslejet, opsøges Aher af sin tidligere studerende Rabbi Meir, der bekymrer sig om Ahers sjæls skæbne. Rabbi Meir opfordrer derfor Aher til at angre sit frafald, men Aher tvivler på, at Gud vil være ham nådig. Da Rabbi Meir imidlertid citerer Salme 90,3 om omvendelsens mulighed, får Aher mod til at håbe på Guds nåde. Aher angrer og bryder ud i forløsningens gråd, hvorpå han dør. Da Aher begravnes, omsluttet hans lig af ild som tegn på Guds tilgivelse. Tilbagevenden til jødedommen er mulig, men det forudsætter den indledende omskærelse, der gør drengebarnet til Guds ansvar uanset dets tvivl og frafald senere i livet.⁹⁴

Fra og med tidlig middelalder begynder selve omskærelsesblodet at få særlig betydning. Vigtigste kilde til

den udvikling er den palæstinensiske midrash *Pirke de Rabbi Eliezer* fra det 8.-9. århundrede, der udlægger fortællestof fra især Første, Anden og Fjerde Mosebog, men også fra Jonas' Bog. Kapitel 29 er midrash'ens centrale kapitel, hvad angår omskærelse. Kapitlet åbner med at præcisere, at det er Abrahams forhud, der forhindrer ham i at gå dadelfrit for Guds ansigt. Forhuden er en kultisk urenhed, en defekt, hvorpå Gud formulerer påbuddet om omskærelse.⁹⁵ Shem, Noas søn, hidkaldes og gennemfører omskærelsen af Abraham og Ismael på forsoningsdagen:

På forsoningsdagen blev vor fader Abraham omskåret. År efter år ser den Hellige, Han være lovet, pagtsblodet fra vor fader Abrahams omskærelse, hvorpå han soner alle vore synder, idet der står: ”På den dag bliver der skaffet jer soning for at rense jer” (3 Mos 16,30). På dette sted, hvor Abraham blev omskåret og hans blod flød, rejstes alteret, idet der både står: ”Alt hans blod skal hældes ud på alterets sokkel” (3 Mos 4,30) og Gud ”sagde til dig liggende i dit blod: ”lev!”, ja, han sagde til dig liggende i dit blod: ”lev!”” (Ez 16,6).⁹⁶

I denne passage er vi vidne til, at blod efter omskærelsen refereres til som pagtsblod og knyttes sammen med Tredje Mosebog om den sonende effekt ved forsoningsdagens syndoffer og med Ezekiels Bog om den barmhjertighed, omsorg og kærlighed, som Gud udviser over for et spædt pigebarn/Israels folk, der er blevet efterladt på marken i barselsblodet med navlestrengen uomskåret. Som kønsmoden ung kvinde tager Gud hende til sig og indgår en pagt med hende og siger til hende: ”Jeg vil gøre dig talrig som planterne på marken”.⁹⁷ At forfatterne til *Pirke de Rabbi Eliezer* her sammenstiller omskærelse af et drengebarns penis og den nyfødte piges uomskårne navlestreng, hvor hun senere skal blive hans pagtspartner, forbundet af blodet, der dækker kropsdele hos både dreng og pige, er en intertekstuel transponering i særklasse, som fortjener sin egen artikel. Her skal jeg blot koncentrere mig om blodets centrale betydning. Det er sonende og kultisk rensende og påkalder Guds nærvær og barmhjertighed. Forsoningsdagsritualet i dets arkaiske, før-rabbinske form, der skulle fjerne

kultisk urenhed i åbenbaringsteltet og senere templet, var altafgørende for, om Gud kunne opholde sig dér. I tidlig middelalder uden et tempel bliver den omskårne penis indirekte et helliggjort sted på jødiske mænds kroppe i denne verden – et sted, der er kultisk rensset ved omskærelsen, så den omskårne kan vandre i Guds nærvær. Ezekiels Bog forklarer tilmed, at pagtsindgåelsen er en barmhjertighedshandling, der forbinder den enkelte til Gud og muliggør en direkte, tæt kontakt.⁹⁸

Pirke de Rabbi Eliezer forbinder også omskærelsens blod med påskelammets blod. Ifølge midrash'en blev begge former for blod smurt på dørstolperne, da dødsenglen passerede forbi hebræernes huse forud for udfrielsen fra Ægypten. Blodets apotropæiske virkning fik dødsenglen til at holde sig væk. Igen med henvisning til Ezekiels Bog 16,6 er det Gud, der i barmhjertighed med Israels folk beslutter, at det skal leve.⁹⁹

Blodets, men også forhudens apotropæiske funktion står centralt i midrash'ens udlægning af Josvas Bog, kapitel 5, og dens beskrivelse af Forhudshøjen. Forhudshøjen forklares som bestående af israeliternes omskårne forhud og blodet derfra dækket til med jord. Midrash'en fortæller, at troldkarlen Bala'am dengang kom forbi og måtte erkende, at han ingen magt havde over israelitterne dér, hvor forhuderne og blodet lå begravet. De steder er beskyttet af, hvad midrash'en som noget nyt refererer til som "omskærelsesblodets pagt".¹⁰⁰ Af den grund besluttede de lærde, at forhud og blod fra omskærelse altid skulle begraves i jord,¹⁰¹ da det så kunne etablere sfærer, der kunne fungere som heller fra ondskaben. At begrave forhud og omskærelsesblod i jord synes at være en særlig palæstinensisk skik.¹⁰²

Sandsynligvis som en italesættelse af de kristnes forkastelse af omskærelsen, her refereret til som Ephraims, fortælles det videre i *Pirke de Rabbi Eliezer*, at profeten Elias forsøgte at forhindre de kristnes frafald ved at få himlen til at tilbageholde dug og regn, men uden held. Elias fik så foretræde for Gud, der godt vidste, hvor nidkær Elias var. Gud belønnede ham derfor ved at gøre ham til en slags skytsengel for omskærelsespagten, idet han skulle overvære hver og en. Af den grund stilles der en stol

frem til Elias ved hver omskærelse.¹⁰³ At ritualet kræver en "skytsengel" vidner om, at ritualet har været under pres og har haft behov for styrkelse.

I tidlig middelalder i det 9. århundrede dukker de første jødiske bønnebøger op med liturgier til hverdage, sabbatter og højtider.¹⁰⁴ Rabbi Amrams bønnebog, benævnt *siddur*, har sin oprindelse i det babylonske akademi i Sura, hvor Amram var leder i årene 857-875. Sura menes ligeledes at være oprindelsessted for Saadia Gaons bønnebog, der blev samlet, mens han var leder dér i årene 928-942. Især Amrams bønnebog muliggør følgende rekonstruktion af omskærelsesritualet i tidlig middelalder, hvor drengbarnets moder endnu er til stede:¹⁰⁵

- Omskæreren, benævnt *mohel*, udsiger en taksigelse for buddene, herunder for omskærelsespåbuddet, og lægger det indledende snit.
- Faderen udsiger en taksigelse for at være blevet påbudt at indføre sit barn i pagten, hvorpå *mohel* udfører *periah* (blottelsen).
- Øvrige deltagere forpligter faderen/faddereren til at introducere barnet til Torah, ægteskab og gode gerninger.
- Et bæger vin skænkes, hvorpå en taksigelse udsiges for vinen og pagten.
- En skål med vand, myrte og andre krydderier placeres for at opsamle omskærelsesblodet.
- En helbredelses- og navngivningsbøn udsiges for barnet, hvor vin påføres drengbarnets læber.
- En helbredelsesbøn for moderen og en taksigelse for pagten udsiges, idet vinbægeret gives til hende, for at hun kan drikke.
- Tilstedeværende, kommende *bar mitzvah*-dreng vasker hænder i vandet med krydderier og det opsamlede omskærelsesblod.
- Ez 16,6 citeres.

Mens forhuden og blodet i palæstinensisk kontekst skulle begraves i jord, antyder de babylonske bønnebøger, at man dér opsamlede omskærelsesblodet i en skål med vand og velduftende krydderier. Blodets sonende effekt understreges som et kollektivt anliggende, når det forventes af de unge drenge, at de vasker deres hænder i skålens indhold som et led i deres *bar mitzvah*-forberedelse. Blodet soner ikke kun. Når Ez 16,6 citeres, knyttes der en talismanisk funktion til blodet, således at det kan tiltrække Guds barmhjertighed til glæde for både drengebarn og kommende *bar mitzvah*-drenge.

Det middelalderlige omskærelsesritual introducerer nu vin som en betydningsbærende bestanddel. Ifølge Mosebøgerne skulle vin anvendes som et drikoffer ved Arons præstevieelse,¹⁰⁶ hvor drikofferet sammen med mange andre rituelle handlinger muliggjorde, at Aron og præster efter ham kunne komme helt tæt på det hellige. Ligeledes indgår et drikoffer ved alle tre valfartsfester, det vil sige påsken, ugefesten og løvhyttefesten, som skal være anledning til ”hellige festforsamlinger”.¹⁰⁷ At velsignelser udsiges over vinen kendes fra *Mishnah* (for eksempel mBerachot 6:2) og fra den babylonske *Talmud* (for eksempel bBer 33a). At vin optræder under omskærelsesritualet kan derfor ikke undre, hvad angår taknemmelig markering af en helliggørende handling, der bringer én i kontakt med det hellige. Det, der undrer, er, at vinen gives til mor og barn. Nogle mener, at vinen symboliserer det sonende blod, der under ritualet begynder at flyde fra drengebarnets penis. Når vinen efterfulgt af citatet fra Ezekiel om det talismaniske blod føres til mor og barn, handler det om, at Guds helende og livgivende kraft skal blive dem til del. Tillige bør det overvejes, om den påbudte bortslugning af blod fra såret ligeledes var en styrkelse af *mobel*, eftersom det i en senere kilde fra 1581 hævdes, at en død *mobels* mund ikke kunne forgå i graven.¹⁰⁸

At liturgiske bøger såsom bønnebøger redegør for omskærelsesritualets bestanddele afspejler også, at omskærelsesritualet i stigende grad rykker fra hjemmet til synagogen med krav om tilstedeværelsen af en *minyán*, det vil sige mindst ti mænds tilstedeværelse. Den synagogale ramme bliver gradvist normen i Central- og Nordeuropa, mens landene omkring Middelhavet i hvert fald frem til ca. 1600 synes at foretrække hjemmet, enten dets lyse rum eller døråbningen.¹⁰⁹

Det middelalderlige omskærelsesritual rykker fra hjemmet til synagogen i Central- og Nordeuropa, mens landene omkring Middelhavet i hvert fald frem til ca. 1600 synes at foretrække hjemmet. Romain de Hooghe: Omskærelsen (1600-tallet).

Foto: Wellcome Library, London.

Fra det 13. århundrede begynder kvindernes tilstedeværelse i forbindelse med omskærelsen at blive problematiseret i Europa. I *Machzor Vitry*, en bønnebog for højtids- og festdage fra det 12. århundredes nordøstlige Frankrig, fremgår det, at drengebarnets moder stadig er til stede under omskærelsen, hvor hun, eller rettere hendes livmoder, velsignes. Cirka hundrede år senere begynder rabbinske autoriteter såsom Samson ben Tzadok (13. århundrede) imidlertid at argumentere for, at moderen skal fjernes fra synagogen ved omskærelsen. Samson ben Tzadok synes at have overbevist sine samtidige, idet Isaac ben Sheshet Perfet i Tyskland i det 14. århundrede fortæller, at omskærelse normalt sker som en del af gudstjenesten, hvor vinen, der skal velsigne moderen, bringes til hende enten i hjemmet eller i et rum, der støder op til synagogen. Jacob Moellin, der ligeledes er fra Tyskland, beretter omkring år 1400, at en kvinde godt kan tjene som *ba'alat brit*,¹¹⁰ men hendes rolle er kun at hente drengebarnet hos moderen og derpå aflevere det til en *ba'al brit*, hendes mandlige pendant, ved synagogedøren. Han kan så bringe det ind i selve synagogerummet til faderen og fadderen, hvor omskærelsen finder sted alene i mænds nærvær. Her placeres drengebarnet på fadderens knæ. Fadderens knæ udlægges som et alter, hvilket også forklarer, hvorfor fadderen skal klippes og

bades forud for den ære, det er at holde drengebarnet.¹¹¹

Omskærelse i moderne tid (ca. 1750 og frem)

Rent religionshistorisk påvirker oplysningstænkningen i det 18. og 19. århundrede især europæisk og nordamerikansk jødedom. Oplysningstænkningen plæderede kort fortalt for et opgør med traditionelle autoriteter og en erstatning heraf med idealer forsvaret med logisk argumentation og bevisførelse. Det fik mange til også i jødedommen at rette et kritisk blik på især religiøse postulater om alt fra Guds eksistens over Mosebøgenes guddommelige oprindelse til buddenes nødvendighed. Den kritiske tilgang førte til opsplitningen af rabbinsk jødedom i flere retninger, hvoraf de tre største er ortodoks og konservativ jødedom samt reformjødedom. Med afsæt i åbenbaringsbegrebet kan forskellen på disse tre retninger forstås således, at ortodoks jødedom fastholder, at Mosebøgerne er åbenbaret af Gud, og at buddene derfor fortsat skal overholdes. Konservativ jødedom repræsenterer en midterposition og argumenterer for, at Gud løbende åbenbarer sig i historien og især i de jødiske menigheder, og at menighederne derfor skal fortolke og efterleve buddene på en måde, som man lokalt og aktuelt kan argumentere for. Reformjødedommen er den retning, der er mest påvirket af oplysningstænkningen. Den hævder, at Gud åbenbarer sig i menneskets fornuft, og man skal derfor vurdere buddenes fortsatte relevans ud fra, hvorvidt man kan forsvare dem med fornuften. I reformjødiske kredse medførte oplysningstænkningen, at påbuddet om omskærelse af drengbørn kom under

I 1700- og 1800-tallet kom omskærelsesritualet under pres fra jødiske tilhængere af oplysningstænkningen, som ville reformere traditionel jødedom. Marco Marcola: Omskærelse (1700-tallet).

kritisk lup. Den tyske lægmandsorganisation "Selskabet for reformjødedommens venner" hyrede af den grund den jødiske skolelærer Joseph Johlson til at udtænke et alternativt ritual for både jødiske drenge og piger, når de skulle indoptages i pagten. Han argumenterede for, at Guds påbud om, at ottendedagen efter en fødsel skulle sættes til side som noget særligt, noget helligt,¹¹² kunne tolkes som et minimumskrav om en hvilken som helst form for fejring af pagtsindgåelsen, bare den lå på ottendedagen, hvorfor omskærelsesritualet kunne erstattes. Johlson offentliggjorde i 1843 sit forslag om en alternativ fejring af, at en otte dage gammel dreng eller pige blev indlemmet i pagten gennem et ellers udefineret ritual, benævnt "Helliggørelse af ottendedagen". Dette lægfolkkelige forslag blev prompte afvist af rabbinere i alle ovennævnte tre retninger i en fælles officiel skrivelse. Nogle af de reformjødiske rabbinere ytrede dog i privat regi tvivl om ritualet. Eksempelvis omtalte Abraham Geiger, der regnes for en af reformjødedommens grundlæggere, i en brevveksling omskærelsesritualet som en barbarisk blodig handling.¹¹³

Det jødiske omskærelsesritual har siden været anfægtet adskillige gange og i forskellig målestok, indefra af sekulære jøder, men især udefra. Et alternativt ritual, benævnt *brit shalom*, der egentlig betyder velkomstpagt, blev i 1970 udviklet blandt ikke-religiøse jøder med tilknytning til retningen "humanistisk jødedom". Her bydes det nyfødte barn uanset køn velkommen i det jødiske fællesskab med ikke helt fastlagte handlinger.¹¹⁴ Typisk vil man vaske barnets fødder i en skål med vand, fordi man i fortiden bød gæster velkomne på den måde. Der kan også være et kiddushbæger og et granatæble stillet frem. Kiddushbægeret følger traditionelt i jødisk religion med ved enhver fejring af noget, som man er taknemmelig for, og her markerer det uden de religiøse konnotationer, at man takker for både barn og fællesskab. Granatæblet tolkes som et frugtbarhedssymbol og indikerer, at også ikke-religiøse jøder er taknemmelige for slægtens talrigdom.¹¹⁵

Politiske og voldelige pres på ritualet udefra i moderne tid har været langt kraftigere end de internt jødiske. Joseph Stalins forbud imod jødisk religiøs omskærelse og nazisters brug af den omskårne penis som anledning

til blandt andet deportation af jødiske mænd til koncentrations- eller udryddelseslejre skabte et jødisk sammenhold på tværs af retninger i forhold til at insistere på omskærelsen, meget lig hvad der skete i antikken i kølvandet på hellensk og romersk pres. Aktuelle neoliberale, sekulære forsvar for individets, herunder barnets, ret til at bestemme over egen krop uanset dets eventuelle behov for at være del af et fællesskab og uanset hensyn til familiers ret til at bestemme, hvordan deres børn skal opdrages, vidner om tendensen til at prioritere individets frihed højere end religionsfrihed. Dette pres bidrager fortsat til en øget investering i ritualer i de jødiske retninger.

Reformjødedommen fastholder omskærelsesritualets nødvendighed for drengebørn, hvor man argumenterer for, at det tilbyder et afgørende identitetsmærke og adgang til et meningsgivende og trykghedsskabende fællesskab på flere niveauer.¹¹⁶ Som modsvar til kritikere, der argumenterer for, at indgrebet kan være skadeligt, særligt når det ikke er udført af læger, og for at etablere en uafhængighed af ortodokse *mohel*'er, etablerede reformjødedommens centrale organisation i 1984 sin egen formelle uddannelse af både jødiske mænd og kvinder, så de kunne fungere som *mohel* ved omskærelse. Her er det et krav forud for optagelse, at ansøgerne allerede har en medicinsk faglig uddannelse inklusive erfaring med medicinsk omskærelse.¹¹⁷ Konservatieve jøder etablerede en lignende efteruddannelse af jødiske læger, både mænd og kvinder, nogle få år senere. I ortodoks jødedom er uddannelse til *mohel* primært en mesterlære forbeholdt mænd. Siden 1745 er uddannelsen foregået under supervision og certificering fra lægefagligt hold.¹¹⁸ Hvad angår det tidlige rabbinske krav om *metzitzah b'peh*, det vil sige at suge blodet væk fra såret med munden, så har alle på nær nogle få ultraortodokse retninger valgt at udlægge dette påbud under hensyntagen til ny viden om bakteriespredning fra *mohel*'ens mund til drengebarnets sår, således at sugningen fremover kunne udføres med diverse midler såsom vat, gaze eller sugerør. Dette var allerede en tolkning, som den ortodokse rabbiner El'azar Horowitz fra Wien, kendt som Chatam Sofer, udtalte i 1837. Alle retninger kan finde argumenter for at anvende en form for bedøvelse. Narkose har været undgået, fordi det for et spædbarn kan være mere risikabelt end selve

omskærelsen.¹¹⁹ I den moderne ortodokse menighed i Krystalgade i Danmark benyttes en lokalbedøvende creme, som en tilstedeværende læge smører på ca. en time inden indgrebet.¹²⁰

Konklusion

Omskærelsesritualet forbindes i høj grad med den bibelske beretning i Første Mosebog, kapitel 17, om Abraham, der skal omskære alle af mandkøn i sit hus og fremover dets nyfødte drenge, herunder Isak, på ottendedagen. Påbuddet om at skære forhuden på penis af formuleres imidlertid altid ind i en lokal kontekst, der betinger, hvordan forhudsomskærelse kan forstås. Fordi vi taler om et ca. 3.000 år gammelt ritual, så har det også antaget et væld af betydninger.

I israelitisk religion muliggjorde forhudsomskærelse, at man kom ind under slægtsgudens beskyttelse og velsignelse. Dets udformning som et tværsnit modsat ægypternes dorsale snit blev anledning til disidentifikation fra ægypterne, men også til med et masseritual og fælles smerter at cementere et fællesskab blandt de israelitiske mænd på vej ind i det forjættede land. Særligt beskæringsmetaforikken, hvor ordet *orlah* bruges om både forhud og frugttræers frugter, der endnu ikke må spises, og hvor man taler om, at ører, hjerte og mund er uomskårne, gjorde det tydeligt, at omskærelse på denne tid også afspejlede et ønske om at aktivere og optimere en mands avlekraft. Velsignelse blev i mange sammenhænge forstået netop som Guds facilitering af avlekraften, ligesom det kaster lys over, hvorfor det netop er på penis, at Abraham og alle af mandkøn i hans hus skal omskæres. Med til Abrahamfortællingen hører dog også den kultiske kontekst, hvor omskærelse var en præmis for at kunne nærme sig Gud og vandre for Guds ansigt, samtidig med at den omskårne penis markerede, at det alene var Jahve, han og hans hus dyrkede og hørte til.

I tidlig jødedom kom omskærelse under pres af både politiske og teologiske grunde. På grund af hellenske forbud mod omskærelse og dertilhørende drab og forfølgelse svarede jødiske ledere igen, da de havde generobret magten, med tvangsomskærelse af jøder, hvor

man havde undladt eller forsøgt at skjule omskærelse. Også ikke-jøder blev tvangsomskåret i Judæa, hvor dyrkelse af Jahve nu var eneste tilladte kult. Teologisk betød dualiseringstendenser, herunder et skel mellem det immanente og det transcendent, at omskærelsens konkrete rationaler såsom uhindret reproduktion, god hygiejne og socialt fællesskab blev suppleret med antagelsen om, at omskærelse disciplinerede seksualdriften og sikrede en moralsk uadlelighed, hvormed omskærelse kunne bidrage til den omskærnes adgang til frelse i en kommende verden. Paulus' ytringer i brevlitteraturen viste en radikal dualisering, der overflødiggjorde alle kropslige markeringer af religiøsitet, og hvor sådanne endda blev fremstillet som forhindringer for frelse.

I tidlig rabbinisk litteratur og efterfølgende i middelalderen radikaliseredes selve omskærelsen for at forhindre, at man forsøgte at skjule sin omskærelse eller helt opgive den. Forhuden skulle nu skæres af ved penishovedets begyndelse. Omskærelsens tillagte betydninger var mange. Den skulle blandt andet sikre en tilbagevenden til et eget land, værne mod død, dårligdom og dæmoner, give adgang til frelse til den kommende verden, endda for tvivlere og frafaldne, og endelig skabe en kultisk ren del på kroppen, som var kompatibel med Guds hellighed, så Gud kunne påkaldes for at helbrede, bringe liv og frelse. Vidnesbyrd om en fastlagt liturgi i forbindelse med fejring af en faders omskærelse af sin søn opstår i kontekst af mænds studiefællesskab. Ritualer tildeler mænd forskellige roller og liturgiske replikker, samtidig med at kvinder gradvist forsvinder som deltagere i omskærelsesritualet, hvilket afslører omskærelsens intensiverede betydning for jødisk maskulinitet og dertilhørende idealer.

Moderne religiøse jødiske retninger fastholder officielt omskærelse som et ufravigeligt pagtstegn, mens sekulære jøder er begyndt at opfinde alternative ritualer til markering af børns indlemmelse i et etnisk-jødisk fællesskab. Ingen af de tre største moderne retninger er uanfægtede af jødisk og ikke-jødisk pres på religiøse jøder for at opgive eller tilpasse ritualer. Lægefaglig repræsentation ved eller udførelse af omskærelse er i dag en selvfølge, omskærelsesblodet suges op med svamp eller lignende, ikke med munden, og der anvendes bedøvelse tilpasset barnets tarv.

Jødisk omskærelse af drengebørn er stærkt debatteret i dagens Danmark. Hvad omskærelse betyder for danske jøder i dag drages sjældent frem. Man skulle synes, at en politisk stillingtagen til, hvorvidt det skal forbydes, ville fordrø en sådan indsigt for at balancere religionsfrihed med individets frihed. En undersøgelse af nutidige betydninger af omskærelsesritualet i Danmark mangler. Min gennemgang af de religionshistoriske kilder vidner dog om et væld af betydninger og strategier, der afspejler en kulturel, religiøs kamp for beskyttelse, velsignelse og frelse, for synlig identitet og religiøse rettigheder og for socialt fællesskab og tilhørsforhold.

LITTERATUR

Baumgarten, Elisheva

2004 *Mothers and Children: Jewish Family Life in Medieval Europe*. Princeton: Princeton University Press 2004.

Bechtel, Lyn M.

1994 "What if Dinah Is Not Raped (Genesis 34)". *Journal for the Study of the Old Testament* 19:62, s. 19-36.

Bilu, Yoram

2000 "Circumcision, the First Haircut and the Torah: Ritual and Male Identity among the Ultraorthodox Community in Contemporary Israel". Mai Ghossoub og Emma Sinclair-Webb (red.): *Imagined Masculinities: Male Identity and Culture in the Modern Middle East*. London: Saqi Books 2000, s. 33-64.

Boyarin, Daniel

1993 *Carnal Israel: Reading Sex in Talmudic Culture*. Berkeley: University of California Press 1993.

Cohen, Shaye J.D.

2003 "A Brief History of Jewish Circumcision Blood". Elizabeth Wyner Mark (red.): *The Covenant of Circumcision: New Perspectives on an Ancient Jewish Rite*. Libanon (NH): Brandeis University Press 2003, s. 30-42.

- 2005 *Why Aren't Jewish Women Circumcised? Gender and Covenant in Judaism*. Berkeley: University of California Press 2005.
- Eilberg-Schwarz, Howard
1990 *The Savage in Judaism: An Anthropology of Israelite Religion and Ancient Judaism*. Bloomington: Indiana University Press 1990.
- Hays, Christopher B.
2007 "Lest Ye Perish in the Way': Ritual and Kinship in Exodus 4:24-26". *Hebrew Studies* 48, s. 39-54.
- Hoffman, Lawrence A.
1996 *Covenant of Blood: Circumcision and Gender in Rabbinic Judaism*. Chicago: The University of Chicago Press 1996.
- 2001 "Women at Rituals of their Children". Lawrence Fine (red.): *Judaism in Practice: From the Middle Ages through the Early Modern Period*. Princeton: Princeton University Press 2001, s. 99-114.
- Hall, Robert G.
1988 "Epispasm and the Dating of Ancient Jewish Writings". *Journal for the Study of the Pseudepigrapha* 2, s. 71-86.
- Greenberg, Zoe
2017 "When Jewish Parents Decide Not to Circumcise". *The New York Times*. Tilgængelig online: <https://www.nytimes.com/2017/07/25/well/family/cutting-out-the-bris.html> (09-09-20)
- International Institute for Secular Humanistic Judaism
2016 "Circumcision and Jewish Identity". Selected LCSHJ Resolutions. Tilgængelig online: <https://iishj.org/lcshj/lcshj-resolutions> (10-09-20)
- Mark, Elizabeth Wyner
2003 "Wounds, Vows, Emanations: A Phallic Trope in the Patriarchal Narrative". E.W. Wyner (red.): *The Covenant of Circumcision: New Perspectives on an Ancient Jewish Rite*. Libanon (NH): Brandeis University Press, s. 3-17.
- National Organization of American Mohalim
2020 "Become a Mohel/Mohelet". *Brit Milah Program of Reform Judaism*. Tilgængelig online: <http://www.brisprogram.org/train> (28-08-20)
- Neutel, Karin B. og Matthew R. Anderson
2014 "The First Cut Is the Deepest: Masculinity and Circumcision in the First Century". Creangă og Peter-Ben Smit (red.): *Biblical Masculinities Foregrounded*. Sheffield: Sheffield Phoenix Press 2014, s. 228-244.
- Nichoff, Maren R.
2003 "Circumcision as a Marker of Identity: Philo, Origin and the Rabbis on Gen 17:1-14". *Jewish Studies Quarterly* 10:2, s. 89-123.
- Pedersen, Johannes
1912 *Den semitiske Ed og beslegtede Begreber samt Edens Stilling i Islam* (disputats). København: Pios Forlag 1912.
- Propp, William H.
1993 "That Bloody Bridegroom (Exodus IV 24-6)". *Vetus Testamentum* 43:4, s. 495-518.
- Sasson, Jack M.
1966 "Circumcision in the Ancient Near East". *Journal of Biblical Literature* 85:4, s. 473-476.
- Schleicher, Marianne
2019 "Attitudes to Deviation from Gender Norms in Israelite and Early Jewish Religion". Deirdre C. Byrne og Wernmei Yong Ade (red.): *Fluid Gender, Fluid Love*. Leiden: Brill 2019, s. 9-31.
- 2020 "Formindskede bøger i jødisk religion: Om størrelsens betydning for mediering af religion og religiøsitet". *Religionsvidenskabeligt Tidsskrift* 70, s. 90-111.
- Sosis, Richard
2000 "Religion and Intragroup Cooperation: Preliminary Results of a Comparative Analysis

- of Utopian Communities". *Cross-Cultural research* 34:1, s. 70-87.
- Steinberg, Avraham
2003 *Encyclopedia of Jewish Medical Ethics*, vol. I. Oversat af Fred Rosner. Jerusalem: Feldheim 2003.
- Sundhedsstyrelsen
2013 *Omskæring af drenge – Notat*. København: Sundhedsstyrelsen 2013.
- Washofsky, Mark
2020 "Why Reform Never Abandoned Circumcision". Union for Reform Judaism. Tilgængelig online: <https://reformjudaism.org/beliefs-practices/lifecycle-rituals/birth-rituals/why-reform-never-abandoned-circumcision> (28-08-20)
- Weitzman, Steven
1999 "Forced Circumcision and the Shifting Role of Gentiles in Hasmonian Ideology". *The Harvard Theological Review* 92:1, s. 39-59.
- PRIMÆRKILDER**
- Babylonsk Talmud
1991-1996 *Soncino Classics Collection: The CD-Rom Judaic Classics Library*. Redigeret af David Kantowitz. New York: Davka Corporation, Judaica Press 1991-1996.
- Bibelen
1992/1998 *Bibelen med apokryfer*. I oversættelse autoriseret af Hendes Majestæt Dronning Margrethe II. København: Det Danske Bibelselskab 1992/1998.
- De fem Mosebøger
1977-1987 *De fem Mosebøger*. Med ny dansk oversættelse af Bent Melchior, bind I-V. København: Det Mosaiske Troessamfund 1977-1987.
- Ecclesiastes Rabbah
1991-1996 *Soncino Classics Collection: The CD-Rom*
- Judaic Classics Library*. Redigeret af David Kantowitz. New York: Davka Corporation, Judaica Press 1991-1996.
- Exodus Rabbah
1991-1996 *Soncino Classics Collection: The CD-Rom Judaic Classics Library*. Redigeret af David Kantowitz. New York: Davka Corporation, Judaica Press 1991-1996.
- Filon af Alexandria
1932 *On the Migration of Abraham*. Oversat af F.H. Colson og G.H. Whitaker. Loeb Classical Library 261. Cambridge (MA): Harvard University Press 1932.
- 1938 *On the Special Laws*. Oversat af F.H. Colson. Loeb Classical Library 341. Cambridge (MA): Harvard University Press 1938.
- 1941 *On the Contemplative Life or Suppliants*. Oversat af F.H. Colson. Loeb Classical Library 363. Cambridge (MA): Harvard University Press 1941.
- 1953 *Questions on Genesis*. Oversat af Ralph Marcus. Loeb Classical Library 380. Cambridge (MA): Harvard University Press 1953.
- Genesis Rabbah
1991-1996 *Soncino Classics Collection: The CD-Rom Judaic Classics Library*. Redigeret af David Kantowitz. New York: Davka Corporation, Judaica Press 1991-1996.
- Josephus
1934 *Jewish Antiquities*, Books VII-VIII. Oversat af Ralph Marcus. Loeb Classical Library 281. Cambridge (MA): Harvard University Press 1934.
- Mishnah
1988 *The Mishnah*. A new translation by Jacob Neusner. New Haven: Yale University Press 1988.

Plastisk, bekesteligt, men kostbart – om omskærelse i jødisk religionshistorie

Pirke de Rabbi Eliezer

1916 *Pirke de Rabbi Eliezer* (Heb-Eng). Oversat af Gerald Friedländer. London 1916. Tilgængelig online: https://www.sefaria.org/Pirkei_DeRabbi_Eliezer?lang=bi (22-09-20)

Tosefta

2002 *The Tosefta*. Translated from the Hebrew with a new introduction. Vol. I. Peabody: Hendrickson 2002.

NOTER

1. En særlig tak i forbindelse med denne artikel til min kollega Hans Jørgen Lundager Jensen for faglig sparring angående de bibelske tekster og til redaktør Cecilie Speggers Schrøder Simonsen for konstruktive forslag.
2. Se for eksempel Sosis 2000, s. 72.
3. Ex 4,24-26. Citater i dansk oversættelse fra den hebræiske bibel (Det Gamle Testamente), de gammeltestamentlige apokryfer og Det Nye Testamente er fra den autoriserede oversættelse fra 1992/1998, hvis ikke andet angives.
4. Ifølge religionsvidenskabelig tradition gengives tetragrammet JHWH med Jahve som betegnelse for israeliternes guddom i visse bibelske tekster. Religiøse oversættelser, inklusive den kirkeligt autoriserede danske, gengiver det med Herren, om end Herren også gengiver et andet gudsnavn, nemlig Adonaj. Den israelitiske guddom havde flere navne, der vidner om forskellige kontekster bag betegnelserne. Som religionsforsker er det vigtigt at have blik for disse, og derfor vil guddommen nedenfor blive refereret til, som det fremgår af det hebræiske forlæg i de analyserede tekster, som både "Jahve", "Gud den almægtige" og "Gud".
5. Se for eksempel Cohen 2005, s. 16-17.
6. Se Hays 2007, s. 45-48.
7. Hays nævner, at både Hagar og Ruth på lignende vis adresserer henholdsvis Abrahams og Naomis guddom, som de nu ønsker beskyttelse fra (Hays 2007, s. 52). Se Propp 1993, s. 508, og Bilu 2000, s. 37-38, for samme pointe.
8. For uddybning af, at den semitiske ed aflagdes i nærheden af genitalierne, se Pedersen 1912, s. 143-144. Se endvidere Eilberg-Schwartz 1990, s. 169, og Mark 2003.
9. 1 Mos 47,29.
10. Se Schleicher 2019, s. 16-17.
11. 1 Mos 17,12-13.
12. 2 Mos 12,44.48.
13. Se Bechtel 1994.
14. 1 Mos 34,14-15.
15. 1 Mos 34,25-29.
16. 1 Mos 48,5-7.
17. Josva 5,2-9.
18. *Jewish Antiquities* bog 8, s. 262.
19. Jos 5,2.
20. Jos 5,3.
21. Se Sasson 1966, s. 474.
22. 3 Mos 19,23-25; min kursivering.
23. Jer 6,10.
24. Ex 6,12.30.
25. Jer 9,25; 5 Mos 10,16; Ez 44,7.9.
26. Gen 17,6.
27. Min læsning af beskæringsmetaforikken er inspireret af Eilberg-Schwartz 1990, s. 145-162.
28. Til de præstelige lag regner man den første skabelsesberetning, syndflodsfortællingen, størstedelen af patriarkfortællingerne, herunder Første Mosebog, kapitel 17, flere af de sidste kapitler i Anden Mosebog, hele Tredje Mosebog og væsentlige dele af Fjerde Mosebog.
29. Den kirkeligt autoriserede bibeloversættelse fra 1992 oversætter "tamim" med henholdsvis "udadleg" (1 Mos 17,2; 3 Mos) og "lydefrit" (3 Mos 1,3), mens tidligere overrabbiner Bent Melchior i sin Torahoversættelse fra 1977-1987 oversætter "tamim" med henholdsvis "fuldkommen" (I:20) og "fejlrit" (III:1).
30. For eksempel 3 Mos 18; 21; 4 Mos 19,20; 3 Mos 12-15; 4 Mos 19.
31. 3 Mos 21,18-21.
32. For eksempel 3 Mos 1,3.
33. 5 Mos 26,5.
34. 1 Mos 17,9-13.
35. 1 Mos 17,14.
36. 1 Mos 17,12-13.
37. 1 Mos 17,15-22.
38. 1 Mos 17,20.
39. 1 Mos 17,19.
40. 1 Mos 17,25.
41. For eksempel 3 Mos 10,1-2.
42. 3 Mos 16.
43. 3 Mos 12,2-3.
44. 3 Mos 22,27.
45. For mere se Cohen 2005, s. 18-19.
46. Jub 15:26-27.
47. Jub 15,26.33-34.
48. 1 Makk 1,48.
49. 1 Makk 1,60-61; se ligeledes 2 Makk 6,10.
50. 1 Makk 2,46.
51. Se Weitzman 1999, s. 38.
52. 1 Makk 4,36-58.
53. 1 Makk 1,15.
54. Se Hall 1988.
55. Blandt andre Daniel Boyarin fremhæver, at de storpolitiske forhold skaber et skel i tidlig jødedom mellem hebræisk-/aramæisktalende jøder i Judæa og så græsktalende jøder, der på grund af deres bopæl ofte i diasporasamfund under direkte hellensk og senere romersk styre i deres tankegang synes væsentligt påvirkede af den dualisme, der i århundrederne før og efter vor tidsregnings begyndelse gennemsyrede kulturerne i disse imperier. Skellet er blevet brugt blandt andet til at argumentere for, at den græsktalende jødedom peger frem mod især tilbivelsen af kristendommen, mens den palæstinensiske bidrager til formationen af rabbinsk jødedom. Se for eksempel Boyarin 1995.
56. *Questions on Genesis* 3:40.
57. *On the Contemplative Life or Suppliants* 29.
58. *Questions on Genesis* 3:39-62.
59. *Questions on Genesis* 3:48.

60. *On the Migration of Abraham* 89; 91-92.
61. *On the Special Laws* 1:10.
62. Se Neutel og Anderson 2014, s. 229-231.
63. Se Cohen 2005, s. 158.
64. *Questions on Genesis* 3:50.
65. *Questions on Genesis* 3:47-48; *On the Special Laws* 1:9. Se Niehoff 2003 og Cohen 2005, s. 145.
66. *On the Special Laws* 1:6.
67. Luk 1,58-59.
68. Se Hoffman 1996, s. 59-63, og Cohen 2005, s. 14.
69. Luk 2,21.
70. Joh 7,23.
71. 3 Mos 18,5; se nedenfor.
72. ApG 15,29.
73. Rom 2,29.
74. Rom 4,11-12.
75. Gal 5,4.
76. Fil 3,2-3.
77. mShabbat 19:2.
78. 3 Mos 18,5.
79. bBeitzah 8b.
80. bPesach 4a.
81. mArakhin 2:2; se også bShabbat 137a.
82. bShabbat 134a; bChullin 47b.
83. tBer 6:12-13.
84. bShab 137b.
85. Se Hoffman 1996, s. 59-61.
86. bShab 137b.
87. GR 46:1.
88. GR 46:4.
89. 3 Mos 19,28.
90. 3 Mos 21,18-21.
91. GR 46:4-5.
92. GR 46:9.
93. Præd 3,2. Fortællingen gengives også i den senere midrash *Deuteronomium Rabbah* 9:1 fra ca. 900.
94. Ligeledes i *Midrash Tanhuma* fra det 8.-9. århundrede lover Gud Abraham, at man ikke kan ende i Gehenna, hvis man er omskåret (MT: Tazria 5:1).
95. PdRE 29:1.
96. PdRE 29:2; min oversættelse af PdRE og de bibelske passager.
97. Ez 16,7.
98. PdRE 29:6.
99. PdRE 29:11. I *Exodus Rabbah* (10. århundrede) tænkes påskelammets og omskærelsens blod også sammen, idet man tænker en kronologi ind i Mosebøgernes rækkefølge og hæfter sig ved, dels at Moses ikke havde fået omskåret sin søn, jævnfør 2 Mos 4,24-26, dels at israelitterne under Moses' ledelse ikke omskar drengebørn født under ørkenvandringen, jævnfør Josva 5,5. Israeliternes svigt i ægyptisk kontekst kan derfor kun
- sones ved både påskelammets blod på dørstolperne og omskærelsens blod, der til gengæld sammen sikrer, at Guds destruktive kræfter ikke rammer dem (ER 17:3). Ud fra den logik begrundes Josvas ordre om, at masseomskærelsen skal ske i forbindelse med påskefejringen (ER 19:5; se også Ruth Rabbah 6:1).
100. PdRE 29:15.
101. PdRE 29:16.
102. I modsætning til babylonsk praksis, hvor blodet opfanges i en skål med vand. Se nedenfor og i øvrigt Hoffman 1996, s. 105, og Cohen 2003, s. 33-34; 2005, s. 32.
103. PdRE 29:17-18.
104. Om jødiske bønnebøger se Schleicher 2020, s. 9-11.
105. Sekvenseringen følger Seder Ram Amrams bønnebog. For kildetekst på engelsk se Hoffman 2001, s. 109-110. For uddybning se Hoffman 1996, s. 69-72, s. 94 og s. 104-105.
106. 2 Mos 29,40.
107. 3 Mos 23.
108. For denne tese om det styrkende omskærelsesblod og dets symbolske repræsentation i vin se Hoffman 1996, s. 83-92. Om *mohels* ufordærvelige mund se Cohen 2005, s. 5.
109. Se Cohen 2005, s. 3 og s. 36-37.
110. *Brit* betyder pagt, og *ba'al* og *ba'alat* betyder henholdsvis herre og frue. Rollerne opstår, da kvinder forvises fra det synagogale omskærelsesrum, men med et fortsat behov for at få bragt barnet fra moderen til faderen/fadderren. *Sandek* og *ba'al brit* flyder i senere perioder sammen som betegnelse for den mand, der sidder med barnet.
111. Om kvindernes gradvise ekskludering fra omskærelsesrummet se Hoffman 1996, s. 190-207, og Cohen 2005, s. 45-47. Om *ba'al/-at brit* i omskærelseskontekst se Baumgarten 2004, s. 55-91.
112. 1 Mos 17.
113. Se Hoffman 1996, s. 2-9.
114. Se for eksempel International Institute for Secular Humanistic Judaism 2016.
115. Se for eksempel Greenberg 2017.
116. Se Washofsky 2020.
117. Se National Organization of American Mohalim 2020.
118. Se Steinberg 2003, I:198.
119. Se Steinberg 2003, I:204.
120. Se Sundhedsstyrelsen 2013, s. 8-9.

40 år i selskab med dansk jødisk historie

For 40 år siden blev Selskabet for Dansk Jødisk Historie stiftet. Bent Blüdnikow og Merete Næsbye Christensen var med fra begyndelsen og fortæller her om de første tiltag, møder, arrangementer, udgivelser og medlemsblade, og hvordan medlemsbladene udviklede sig til et tidsskrift. De berører samtidig det særlige ved et dansk jødisk selskab og nævner nogle af de mange personer, der gennem tiden har været involveret i det.

Bent Blüdnikow og Merete Næsbye Christensen

Bent Blüdnikow

I 1980 var Arne Notkin og undertegnede unge historiestuderende. Vi kendte hinanden fra Det Jødiske Samfund, hvor vi havde arbejdet med flere tiltag sammen. Vi var begge interesseret i jødisk historie og talte om, at der manglede en forening, hvis område var dansk jødisk historie. Der var en bred og lidt spredt litteratur om dansk jødisk historie, men ikke noget bevidst forsøg på at indsamle kilder og udgive litteratur. Sidste gang der havde været et organiseret forsøg på at publicere artikler om dansk jødisk historie, var tiden efter Første Verdenskrig, da den jødiske menighedsbibliotekar Josef Fischer og bibliotekar Julius Salomon havde stået bag tidsskriftet *Tidsskrift for jødisk Historie og Litteratur*. Sidste nummer udkom i 1925.

Det stiftende møde

Vi besluttede os derfor for at tage kontakt til nogle personer, som vi vidste havde interesse for området. Vi lavede en rundskrivelse i januar 1980 og fik meget positive svar. Arkitekt Henry Fränkel, hvis far Louis Fränkel havde været Danmarks første aktive zionist, og som selv havde udgivet en gigantisk slægtsbog over sine forfædre og formødre, skrev i januar, at han glædede sig til oprettelsen af et selskab. Landsarkivar Harald Jørgensen, hvis morfars forældre var jøder indvandret fra

Altona, skrev, at han var meget interesseret i et sådant selskab. Folketingsbibliotekar dr.phil. Kristian Hvidt, der på sin mors side var ud af Henriques-slægten, meldte sig ligeledes som begejstret støtte. Og blandt mange andre skrev Rosa Krotoschinsky, journalist på *Politiken*, at hun og bladets chefredaktør Herbert Pundik længe havde syslet med samme idé, men ikke havde fået gjort noget ved det.

Næste skridt var at finde nogle personer, som ville påtage sig bestyrelsesposter, hvis de altså kunne blive valgt ved et stiftende møde. Vi talte med Hvidt, der var interesseret, men mente, at han var for ophængt i Folketinget. Næste bud var Jørgensen, der var venlig og meget kyndig udi dansk historie. Af andre emner, der meldte sig til en bestyrelse, var Merete Næsbye Christensen, der var historiker og havde skrevet om danske jøder i provinsen, Henriette Bugge, der ligeledes var historiker, Georg Simon, der var slægtsforsker, Ulf Haxen, der var leder af Det Kongelige Biblioteks afdeling for judaistik, Steffen Linvald, der var leder af Bymuseet og på sin mors side var ud af jødisk slægt, og så selvfølgelig Notkin og jeg selv. Jeg påtog mig fra starten arbejdet som den aktive sekretær endnu før det stiftende møde.

Vi indkaldte derefter til stiftende møde i Københavns Bymuseum den 24. april 1980. Årsagen til, at museet blev valgt, var, at Linvald tilbød at huse os på museet. Cirka 180 mennesker mødte op, og blandt de tilstedeværende var pastor Poul Borchsenius, der som præst i Randers havde spillet en rolle for jødiske samfund gennem årtier og desuden havde skrevet en bog om danske jøders historie. Borchsenius holdt aftenens foredrag. Og som dirigent blev valgt historikeren Arthur Arnheim, der løbende skrev historiske artikler om dansk jødisk historie.

Der var debat om selskabets formål, og man endes om at vedtage en formulering om, at selskabet, der fik navnet Selskabet for Dansk Jødisk Historie, ville ”vække interesse i videre kredse for den afgørende indflydelse, som personer af jødisk herkomst har haft på udviklingen af det danske samfund, som vi kender idag”. I dag vil man nok mene, at den formulering var lidt snæver, og at andre aspekter af jødisk tilstedeværelse

i Danmark kunne være lige så vigtig som indflydelsen på det danske samfund. Men jeg må tilføje, at der i selskabets medlemsblad ofte var artikler om fattige og forfulgte jøder, der ikke nødvendigvis havde ydet nogen ”vigtig” indflydelse på samfundet.

Der blev kampvalg om de syv pladser i bestyrelsen, og stemmeresultatet blev:

- Kristian Hvidt: 110 stemmer
- Ulf Haxen: 108 stemmer
- Bent Melchior: 107 stemmer
- Bent Blüdnikow: 103 stemmer
- Steffen Linvald: 101 stemmer
- Georg Simon: 99 stemmer
- Arne Notkin: 99 stemmer
- Rosa Krotoschinsky: 30 stemmer
- Lui Beilin: 14 stemmer

Artikel bragt i Berlingske Tidende den 30. april 1980 om selskabets grundlæggelse.

40 år i selskab med dansk jødisk historie

Hvidt var kendt i offentligheden blandt andet gennem anmeldelser i *Berlingske Tidende*, så det var ikke mærkeligt, at han blev topscorer. Melchior var overrabbiner og landskendt, så det var heller ikke mærkeligt, at han blev valgt med mange stemmer. Haxen var søn af den kendte modstandskvinde Ina Rohde, og han havde, ud over sin stilling ved afdelingen for judaistik på Det Kongelige Bibliotek, været leder af den jødiske skole Carolineskolen. Linvald var en flittigt anvendt formidler af historie og et kendt ansigt i offentligheden. Simon var cand.phil. og beskæftigede sig med jødisk genealogi. De, som ikke blev valgt, var Krotoschinsky og Beilin, der havde været aktiv i mange år i jødiske kredse og var en ivrig formidler af jiddish. Jørgensen blev derefter foreslået som formand og valgt. Kontingentet blev fastsat til 50 kroner om året.

Berlingske Tidende fulgte det stiftende møde op med en større artikel, hvor journalist Virtus Schade interviewede Jørgensen, Hvidt, Notkin og undertegnede. Artiklen havde overskriften ”Uden jøder – intet Danmark, som det er i dag”. Det var et citat fra Borchsenius’ foredrag. Schade skrev desuden om Notkin og mig:

Det var de to unge jødiske studerende, der indledte det hele. De indså, at de mod slutningen af deres studium var sikret arbejdsløshed og blev enige om, at selv om de måske ikke kunne tjene penge på det, ville de finde noget at lave. De valgte et emne, der stod dem nært. Og – som de siger idag – da de fordybede sig i emnet ”dansk jødisk historie”, fandt de ud af, at der måske godt kunne trænges til lidt hjælp fra andre.¹

Det var ikke helt forkert dét med arbejdsløsheden, for mange historikere havde svært ved at finde arbejde. Men selvfølgelig var det ikke den eneste grund til vort initiativ.

Gnubbebogstaver på køkkenbordet

Efter den stiftende generalforsamling kastede man sig derefter over aktiviteter og medlemshvervning. Min første opgave som sekretær var at publicere et medlemsblad. Det udkom i september 1980. Det blev lavet med letraset på mit køkkenbord på Nørrebro. Letraset var

gnubbebogstaver, som man kunne gnubbe ned på et stykke papir for derefter at kopiere papiret. Nutidens ungdom vil sikkert se på denne oldhistoriske måde at lave blad på med et overbærende smil, og det så ikke særlig godt ud, men det var da en begyndelse. Det var først senere, da Haxen var blevet formand, at medlemsbladet udviklede sig til et tidsskrift og fik navnet *Rambam* opkaldt efter den middelalderlige skriftkloge læge Maimonides, hvis kaldenavn var Rambam. Det var Haxens fortjeneste, at tidsskriftet fik offentlige tilskud og blev et smukt og videnskabeligt tidsskrift, hvad det stadig er. Første nummers redaktion bestod af undertegnede og Christensen samt stud.mag. Vibeke Boolsen.

Indkaldelse til det stiftende møde i 1980 lavet med letraset på Bent Blüdnikows køkkenbord.

Nummeret indeholdt en artikel om jøderne i Europa i 1600- og 1700-tallet samt en artikel af Jørgensen om jøder i københavnske domstole, som han skrællede fra sin egen – efter eget udsagn – meget kedelige bog *Thi kendes*

for ret (1980) om københavnske domstole. Det var nu en underkendelse af egen indsats, for Jørgensens artikler hentede socialt stof fra retsarkivalierne og var på sin måde helt fremme i skoene ved at beskrive fattiges forhold. Lad mig tilføje en kort bemærkning om Jørgensen, der var en elskværdig person med en formidabel evne til at glide hen over konflikter og sætte ting i gang. Han var barnebarn af historikeren A.D. Jørgensen, der med sine nationale fortællinger var en vigtig samlende skikkelse i 1800-tallet og søn af højesteretssagfører Troels Jørgensen. Jørgensen blev 102 år.

Man satsede i den nyvalgte bestyrelse på flere projekter. I 1984 ville det være 300-året for etableringen af den jødiske menighed i København, og man enedes om en bog om danske jøders historie. Desuden blev det vedtaget at lave et seminar om jøderne i Danmark under besættelsestiden. Man besluttede også at henvende sig til den jødiske menighed for at få flyttet menighedens store arkiv til Rigsarkivet. Og man var enige om at få udgivet nogle bøger om dansk jødisk historie. Det var primært eksisterende tekster, som i omarbejdet form blev publiceret.

Første foredrag, der blev afholdt, var i oktober 1980 på Øregaard Museum med forlagsmanden Bo Bramsen, der netop havde udsendt en bog om den jødiske bankier Joseph Hambro og hans slægt. Hambro startede sin finanskarriere i København, men blev senere en hovedrig bankmand i London og lånte den danske stat mange penge. Det næste foredrag var ved arkitekt Henning Meyer, der i november 1980 fortalte om de 10 jødiske begravelsespladser i Danmark. Meyer havde det arkitektoniske og fredningsmæssige ansvar for disse og begravelsespladsernes kapeller. Hans foredrag blev optrykt i medlemsbladets næste nummer.

Der var ved begyndelsen af selskabets aktiviteter cirka 250 medlemmer, og det var interessant, at mange af disse ikke var medlemmer af den jødiske menighed, men var danskere, hvis rødder gik helt tilbage til jødiske immigranter. Efter godt et år var antallet af medlemmer steget til 320. Ved første bestyrelsesmøde i maj 1980 blev Hvidt valgt som næstformand, Simon som kasserer og undertegnede som sekretær.

Her ses den valgte bestyrelse på det stiftende møde i 1980. Fra venstre Georg Simon, Bent Melchior, Kristian Hvidt, Steffen Linvald, Harald Jørgensen, Arne Notkin og Bent Blüdnikow.

Indsamlede arkivalier

Et af selskabets meget vigtige projekter var at få menighedens arkiv sikret og flyttet til Rigsarkivet, hvor jeg netop var blevet ansat som arkivarvikar – jeg undgik altså arbejdsløsheden. Det var rigsarkivar Vagn Dybdahl, der havde rødder i den jødiske Ree-familie fra Aarhus, som havde ansat mig og var opsat på at redde arkivet. Når jeg bruger formuleringen ”redde”, er det ikke uden grund, for ved inspektion, som menighedens ledelse havde givet tilladelse til, så jeg, at det store arkiv lå i en fugtig kælder i Ny Kongensgade, hvor menighedens hus lå. Alt gik imidlertid godt med at få flyttet arkivalierne, og kontorchef Bella Solovej var hjælpsom med sagen. Det store arkiv blev overflyttet til Rigsarkivets privatarkivafdeling og omhyggeligt registreret under opsyn af dr.phil. Vello Helk. Registraturen er i dag ikke helt brugbar, for arkiverne blev senere omlagt med henblik på at gøre dem digitale, men den kan endnu bruges som oversigt.

Senere var jeg med til, uden for selskabets regi, at redde skolearkiverne. Disse omfattede både den jødiske drengekoles arkivalier og Carolineskolens, og arkivalierne gik helt tilbage til 1800-tallets første del. De blev flyttet til Landsarkivet og registreret af den kyndige arkivar Erik Nørr. Disse skolearkivalier indeholdt blandt andet ældgamle tegnebøger, hvor eleverne havde tegnet efter billeder.

Selskabet arbejdede også med at få indsamlet billeder, der skulle bruges til bogen for at markere 300-året for etableringen af den jødiske menighed i København. En del af disse billeder, samt de fotografier som jeg senere i 1980'erne indsamlede fra private og udgav i min bog *Immigranter. Østeuropæiske jøder i København 1904-1920* (1986), endte i sidste ende i afdelingen for judaistik på Det Kongelige Bibliotek og gik derfra videre til Dansk Jødisk Museum.

Imidlertid var det ikke alle arkiver om dansk jødisk historie, der blev overført til statens arkiver, og så sent som i 2019 har forhenværende overrabbiner Bent Lexner og undertegnede fået overført yderligere cirka 25 hyldemeter arkivalier fra Det Jødiske Samfund til Rigsarkivet og 20 meter til Dansk Jødisk Museum, hvoraf nogle går tilbage til 1800-tallet. Endvidere har selskabet afleveret en del arkivalier til Rigsarkivet om selskabets egen historie. Det vil sige, at alle disse arkiver og andre arkivalier fra privatpersoner, skoler og foreninger udgør et omfattende arkivmateriale om danske jøders historie i Rigsarkivet og på Dansk Jødisk Museum.

Fotografi taget ved det stiftende møde på Københavns Bymuseum i 1980. På første række sidder blandt andre Arne Notkin og Bent Blüdnikow.

Seminar om jøderne under besættelsen

Seminar om danske jøders forhold under besættelsen tog også form. Der blev nedsat en arbejdsgruppe bestående af Melchior, rektor Ole Barfod og undertegnede for at planlægge seminaret. En række gamle modstandsfolk meldte sig som foredragsholdere, og besættelsestidshistorikere var også glade for at deltage. Blandt hovedtalerne var Leni Yahil fra Israel, hvis disputats *Demokrati på prøve* (1966) var et af hovedværkerne om jøderne i Danmark under besættelsen. Hendes disputats havde vakt den jødiske menigheds stærke opposition og endda foranlediget trusler om injuriersøgsmål, da den udkom, fordi den rettede en stærk kritik mod den jødiske menighed for passivitet. Men da hun holdt foredrag i selskabet i 1981, var denne sag tilsyneladende glemt. Historikeren Jørgen Hæstrup, som var i gang med sin senere bog om de tysk-jødiske landsbrugsstuderende i Danmark *Dengang i Danmark. Jødisk ungdom på træk 1932-1945* (1982), var en anden af hovedtalerne.

Fra Sverige kom historikeren Svante Hansson og berettede om svenskernes holdning til de danske jøder, mens Ebba Lund holdt et foredrag om sin indsats under besættelsen. Hun blev kendt under krigen som ”pigen med den røde hue”, fordi hun mødte op ved flugtskibene med en rød hue på som signal til flygtningehjælperne. Og Erich Bier fortalte om sit liv. Han var kommet til Danmark fra Berlin i 1930'erne og blev sekretær i den jødiske menigheds hjælpekomité for flygtninge. Melanie Oppenheim fortalte om sit fantastiske hjælpearbejde for jødiske flygtninge og om sit ophold i Theresienstadt. Modstandsmanden Jørgen Kieler og mange flere deltog også i seminaret. Desværre udkom indlæggene ikke i bogform, men Lunds foredrag blev gengivet i selskabets medlemsblad i 1982.

Selvom det bryder kronologien, så springer jeg frem i tiden for at fortælle om en særlig aften med netop Kieler, hvis indsats for jøderne sammen med sine søskende var uvurderlig. Vi holdt i 2008, da jeg var formand for selskabet, en magisk foredragsaften med ham i Det Jødiske Hus i Ny Kongensgade. Vi pressede 200 mennesker ind i foredragslokalet, og i to timer var der musestille, mens Kieler fortalte om sin egen og sine søskendes indsats for at redde danske jøder. Aftenen

var begyndt katastrofalt, fordi ingen åbnede for porten til huset, da arrangementet skulle begynde. Åbenbart var aftalen glemt, og ned ad Ny Kongensgade dannede der sig efterhånden en alenlang kø bestående af gamle modstandsmænd med frihedskæmperarmbind og jøder, der ville ind. Tiden gik, og folk blev mere og mere utålmodige. Som arrangør havde jeg sveden drivende ned ad ansigtet, men i desperation ringede jeg efter hjælperabbiner Amichai Shoham, der kom cyklende med nøglen cirka en time efter, at arrangementet skulle have startet. Lokalet blev så ophedet af de mange mennesker, at jeg og bestyrelsesmedlem Benedicte Brohm satte i galop efter kolde sodavand, som blev slugt af menneskemængden på rekordtid. Aldrig før eller siden har jeg oplevet et så intenst foredrag, hvor tilhørerne ikke mælede et ord i to timer, mens gæve Kieler med engagement fortalte sin historie. Det var mageløst.

Bogudgivelser

Et andet af selskabets projekter var udgivelsen af manuskripter som for eksempel specialer om dansk jødisk historie. Første udgivelse var i 1981. Det var historikeren Per Katz' speciale om jøderne i Danmark i det 17. århundrede, og det gennemgik alle de primære kilder om de første jøders indvandring. Forlaget var C.A. Reitzel, hvis leder tog sig af alle selskabets udgivelser. Næste bog i 1982 var Ina Rohdes bog *Da jeg blev jøde i Danmark. Nogle erindringsblade fra besættelsesårene*. Rohde var under krigen involveret i illegal virksomhed, og hun flygtede til Sverige i 1944. Efter krigen blev hun og hendes mand, kulturhistorikeren Peter P. Rohde, kommunister, men valgte at gå ud af DKP, da antijødiske kampagner mod jøderne i Østeuropa og Sovjetunionen blev en realitet. Rohde var en uforfærdet kvinde, og hun førte siden opgør med den kulturelite, der havde bakket op om kommunismen. Senere støttede hun og Peter P. Rohde Israel og jødernes sag.

Bogen om menighedens 300-års jubilæum var et af selskabets hovedprojekter. Den udkom i 1984 under titlen *Indenfor murene. Jødisk liv i Danmark 1684-1984*. Igen var det C.A. Reitzels Forlag, der stod for udgivelsen. Det blev en antologi, som Jørgensen redigerede, mens jeg var

billedredaktør. Resultatet blev udmærket, idet artiklerne var af fin kvalitet – hvad indbindingen desværre ikke var. De var skrevet af Jørgensen, Christensen, cand. mag. Britta Syskind, mag.art. Niels Birger Wamberg, professor Lorenz Rerup, lektor Jens Chr. Manniche, dr.phil. Per Boje, Hæstrup, Melchior og undertegnede. Bogen dækkede et bredt udsnit af emner med vægt på danske jøders bidrag til dansk samfundsliv. Jeg selv skrev om den østjødiske immigration.

Samlet set må man sige, at selskabet fik sat skub i både arkivindsamling, foredrag og bogudgivelser om dansk jødisk historie. Samtidig fortsatte det lille medlemsblad med at udkomme, og redaktionen fik arbejdet mere og mere med layout og indhold. Der var glimrende artikler af blandt andre Haxen, Lexner, Jørgensen og mange andre. I det hele taget er det stadig udbytterigt at gå de gamle blade efter, for der blev trykt en lang række indsigtfulde artikler om mange emner i relation til jødisk kultur og historie. Jeg selv gled ud af selskabet omkring 1986, men vendte siden tilbage både som formand for selskabet og redaktør af *Rambam*.

Merete Næsbye Christensen

I januar 1980 blev jeg cand.mag. med hovedfag i historie og bifag i kristendomskundskab. Kun kristendomsfaget

Harald Jørgensen på talerstolen ved det stiftende møde i 1980.

gav adgang til at undervise i gymnasieskolen, mens fagene religionshistorie og religionssociologi krævede ekstra prøver i Det Gamle Testamente og Det Nye Testamente – det sidste i udvalg på grundsprøget græsk. Det har senere ændret sig. Undervisningen gjorde ikke meget ud af jødedommen efter Tempellets fald, må jeg tilstå. Jeg valgte kristendomskundskab for at få kompetence til at undervise i gymnasiet. Mit historiespeciale fra 1977 handlede om jøderne i København fra 1801 til 1901, en demografisk orienteret analyse af den jødiske befolkning med henblik på at undersøge gruppens udvikling med hensyn til reformer, emancipation og integration.

Da jeg hørte om initiativet til oprettelse af et selskab vedrørende dansk jødisk historie, blev jeg fyr og flamme og mødte op ved det stiftende møde. For nylig læste jeg Harald Jørgensens erindringer. Han var selskabets første formand, men følte sig lidt for gammel i længden. Han blev dog 102 år og var efter sigende frisk til det sidste. Han skriver (adspurgt om han ville være formand):

Jeg strittede imod og henviste til min høje alder [73, red.] [...] Det virkede også tiltalende på mig, at jeg herved ville komme i kontakt med en kreds af mennesker, som jeg hidtil ikke havde haft synderlig berøring med. Mit svar var ja, og jeg blev valgt af en forsamling, der nok kunne virke en smule chokerende på mig i første omgang.²

Allerede i selskabets andet leveår, 1981, blev undertegnede valgt til bestyrelsen. I de næste 10 år beklædte jeg stillingen som kasserer, dernæst sekretær, i lange perioder (med-)redaktør samt i en kort periode næstformand.

Selskabet blev og er en stor del af mit liv uden for den gymnasieskole, hvor jeg fik mit virke fra 1979 til 2017 – afbrudt af tre år som leder af Carolineskolen. Min husbond, historiker Karsten Christensen, har fulgt mit arbejde i alle årene, og vi redigerede en overgang (1987-1990) selskabets tidsskrift sammen – af en veninde kaldt ”Christensens lille blå blad” (det var lyseblåt). Det seneste nummer i rækken (24-30) blev redigeret af Jan Schwarz. Nummer 25 og nummer 30 rummer indholdsfortegnelser for de indtil da udkomne numre udført af Karsten Christensen.

Tidsskriftet *Dansk Jødisk Historie* og arrangementer

En vigtig del af selskabets arbejde var og er ifølge vedtægterne at udgive et tidsskrift samt monografier. De fleste udgivelser kom i årene 1981 til 1999. Kun én udgivelse har fundet sted efter år 2000. Tidsskriftet rummer mange vigtige bidrag, men her kan der kun gives smagsprøver. *Dansk Jødisk Historie* nummer 24, maj 1987, indeholder Karsten Christensens artikel ”Jochim Jøde i Helsingør 1592”. Her møder vi den første registrerede jøde på det danske kongeriges grund. Han fik borgerskab den 18. december 1592, ejede fast ejendom og betalte to mark i skat til byen Helsingør.

Forsiderne af første og andet medlemsblad udgivet i 1980.

I nummer 25, november 1987, skrev Eva Lassen om zionismen og de danske jøder, mens Georg Simon havde en artikel om jødiske slægter i Skandinavien i nummer 26, august 1988. I nummer 27, december 1988, blev en række foredrag aftrykt. Nummer 28, oktober 1989, bragte en artikel af undertegnede, ”Jødisk menighedsliv i Randers”, som var en erstatning for en udstilling i selve byen, som desværre aldrig blev til noget. Nummer 29, april 1990, bragte en artikel om Mendel Levin Nathanson. Her slutter Jørgen Smith af med at opfordre til, at der bliver skrevet en biografi om Nathanson. Denne opfordring står stadig ved magt. Undertegnede skrev en leder i anledning af selskabets første 10 år. Nummer 30, november 1990, som blev redigeret af Jan Schwarz, bragte hans egen oversættelse af Glikl Hamils erindringer. En anden artikel omhandler Henri Nathansens forhold til zionismen.

To bøger præsenteredes i 1986 i selskabets regi: Bent Blüdnikows *Immigranter. Østeuropæiske jøder i København 1904-1920*, udgivet af Borgen, og Margit Warburg og Helen Krag (red.) *Der var engang – amol iz geven – Jødisk kultur og historie i det gamle Østeuropa*, udgivet af Gyldendal. I december 1986 arrangerede selskabet en aften på Det Kongelige Bibliotek, hvor Henriette Riskjær Steffensen præsenterede sin og ægtemandens, afdøde Steffen Steffensens, bog om tyske emigranter. I foråret 1987 var der en skøn aften om jødisk mad i det gamle København ved Hanne Goldschmidt og Birgit Siesby med sjove anekdoter, lækre smagsprøver og uddeling af opskrifter. Heraf udspang selskabets udgivelse *Til bordet indenfor murene – københavnske minder om mennesker og mad* udgivet af C.A. Reitzel i 1993.

I selskabets sæson 1987-1988 talte Henning Metz, Bergit Forchammer og Kamma Melchior om oplevelser og stemninger. Per Federspiel berettede om sin deltagelse i oprettelsen af staten Israel. Disse to foredrag blev bragt som artikler i selskabets tidsskrift nummer 27, december 1988. Oskar Mendelsohn var på besøg fra Norge og sammenfattede på smukkeste vis indholdet af sine to digre bind om jødernes historie i Norge (anmeldt af undertegnede i nummer 27, 1988). Kristian Hvidt præsenterede sin Edvard Brandes-biografi, og ved generalforsamlingen talte Arthur Arnheim om hofjøder.

I efteråret 1989 var der mange arrangementer – nogle i selskabets regi, andre formidlet af formand Ulf Haxen i dennes egenskab af leder af afdelingen for judaistik på Det Kongelige Bibliotek. Her var blandt meget andet en studiekreds om dansk jødisk liv i 1700-tallet. I de blå blades tid (både de kongebå og de lyseblå) var der en rubrik med "Sidste nyt" samt referat af generalforsamlinger og aftrykte regnskaber. Efter tilkomsten af *Rambam* er den slags bragt i nyhedsbreve. Ønsker man i dag et indblik i selskabets tidligere aktiviteter, må man gå til eget arkiv eller det på Rigsarkivet anbragte.

Andre tiltag

Samtidig med selskabets virke var der masser af andre initiativer inden for området jødisk kultur og historie. Vi var en lille kreds, der havde en "Aktivgruppe", hvor vi mødtes privat og talte om jødiske emner. En kort tid havde vi også en gruppe på Københavns Universitet kaldet "Forum for jødisk forskning". En del af medlemmerne af denne gruppe gik aktivt ind i arbejdet med at skabe et jødisk museum. Selskabet for Dansk Jødisk Historie var senere initiativtager til arbejdet og kontinuerligt repræsenteret i den første arbejdsgruppe/bestyrelse, ligesom selskabet siden har haft en plads i Dansk Jødisk Museums bestyrelse fra museets indvielse i 2004. Museets tilblivelse fortjener dog en artikel for sig.

Et andet emne er alle arrangementerne omkring fejringen af Mosaik Troessamfunds 300-års jubilæum i december 1984. Herunder kunne omtales de mange udstillinger i dette år. Selskabet var aktivt gennem udgivelsen af jubilæumsbogen *Indenfor murene* (C.A. Reitzel 1984) samt en plancheudstilling på Hvidovre Hovedbibliotek af Henriette Bugge og undertegnede. Den gik landet rundt fra bibliotek til bibliotek og endte i Fredericia, hvor den hang i det gamle kapel på begravningspladsen, indtil omorganiseringen af hele museet fandt sted.

Der udkom også andre tidsskrifter end selskabets med jødisk indhold: *Alef*, *Birkes*, *Udsyn* og til sidst *Goldberg & Mor*. De to første ophørte, mens *Udsyn* eksisterer endnu. *Goldberg & Mor* levede længe som trykt medie, men er nu internetbaseret under navnet *Goldberg*.

På nordisk plan spillede institutionen Nordisk Judaistik en væsentlig rolle. Der blev afholdt kongresser på skift i de nordiske lande. Dette sker desværre ikke mere, og det fremragende tidsskrift er nu også internetbaseret. Set ud fra et forskningssynspunkt er det selvfølgelig helt fint, men vi er mange, der savner det faglige og sociale miljø ved Nordisk Judaistik kongresser.

Fra tilblivelsen af *Rambam* blev der i selskabet lagt mere vægt på jødisk historie og kultur uden for Danmark – et forhold, som ofte har været diskuteret. Skulle det være Selskabet for Dansk Jødisk Historie med streg under

dansk, eller skulle det nærmere være et dansk selskab for jødisk historie og kultur? I min tid som redaktør var der eksempelvis en vis modstand mod at tage de i 1969/70 ankomne polske jøders historie op. Jeg insisterede dog på, at den nu var en del af dansk jødisk historie, og det synspunkt har jo heldigvis sejret bredt i historieskrivningen i Danmark.

Et andet varmt emne har altid været dansk jødisk genealogi, der elskes af mange, men ikke altid vakte begejstring i bestyrelsen i selskabets lange historie. Det førte som bekendt til, at der en overgang eksisterede et særligt Jødisk Genealogisk Selskab med arrangementer og et nyhedsbrev. Siden har de to selskaber fusioneret under navnet Selskabet for Dansk Jødisk Historie.

Det er mit håb, at selskabet må bestå med mange gode arrangementer, udgivelser og livlig debat i mange år fremover. Det gamle hæderkronede *Tidsskrift for jødisk Historie og Literatur* udkom fra 1919 til 1925. *Rambam* og dets beskedne forgængere har bestået nu i 40 år – ikke nogen ringe bedrift udført af frivillige og engagerede personer. Om selskabets første 25 år kan man læse i *Rambam* fra 2006, hvor Ulf Haxen gør status.³ Man kunne forestille sig, at der om 10 år vil blive udgivet et helt værk om vort gode selskab.

Tre spørgsmål fra redaktionen

Hvilken af selskabets aktiviteter har gjort størst indtryk på dig?

Bent: Jeg mener, at den vigtigste indsats var sikringen af menighedens arkiver. Men desuden var det at have at gøre med tidligere frihedskæmpere som Jørgen Kieler og Ebba Lund for mig som en ung mand en kæmpe oplevelse. Det blev indgangen til et livslangt venskab med Jørgen Kieler.

Merete: Der har været mange gode foredrag i selskabets regi, men måske husker jeg bedst konferencen om jødernes redning samt udflugter til Slesvig og Lund.

Hvad er selskabets væsentligste bidrag til dansk kulturliv i dag?

Bent: Jødisk historie er en væsentlig del af dansk historie, og jødisk kultur ligeså. Alle de debatter, vi har i dag om hudfarve, identitet, racisme og meget andet, har paralleller i den jødiske historie, og det er vigtigt at fortælle om denne fortid. Desuden er afgørende begivenheder som 1819-jødefejden og redningen af de danske jøder i 1943 af afgørende betydning for Danmark og moralske debatter. Netop fordi jøderne i flere århundreder var de eneste rigtige fremmede, idet de fleste andre kom fra nabolandene, så var dette fremmedelement en vigtig inspirationskilde. Selskabet skal formidle denne historie og derved bidrage til kulturlivet i dag. Måske skal selskabet udvide sigtet og ikke kun formidle og styre viden om dansk jødisk kultur, men i disse globale tider også bredere formidle viden om jødisk historie og kultur generelt. Det har selskabet nu også gjort tidligere, men denne indsats kan styrkes.

Merete: For tiden konkurrerer selskabet jo med mange andre foreninger om gode foredrag: Salon Schmuus, Salon Esther, Jewish Culture, New Outlook og ikke mindst nu Den jødiske Kulturfestival. Derfor er det nok *Rambam*, der som kilde til oplysninger om dansk jødisk historie bidrager mest til jødisk kultur i disse år.

Findes selskabet i dets nuværende form om 10 år?

Bent: Ja, det tror jeg. Det afhænger selvfølgelig af, om man kan få flere medlemmer, men selskabet har stadig en vigtig funktion.

Merete: Som med mange andre foreninger vil det kræve engagement fra nye, yngre personer, hvis selskabet skal bestå om 10 år. Der vil dog stadig være stof nok til forskning, foredrag og udflugter til den tid.

NOTER

1. ”Uden jøder – intet Danmark, som det er i dag”. *Berlingske Tidende*, onsdag den 30. april 1980.
2. Harald Jørgensen: *Set og oplevet: Nogle erindringsblade*. København: C.A. Reitzels Forlag 1983, s. 264-266.
3. Ulf Haxen: ”Et inspirerende og animerende sted...” *Rambam* nr. 15, 2006, s. 5-7.

Mindeord: Karsten Christensen 30.6.1942-19.9.2020

Af Bent Blüdnikow

Fra første færd af etableringen af Selskabet for Dansk Jødisk Historie var Merete Næsbye Christensen og hendes netop afdøde mand Karsten Christensen aktive i selskabet. Der var stort set ikke et møde, hvor ægteparret ikke var til stede, og hvor Karsten Christensen som regel tog ordet efter foredrag for at bidrage med indsigtsfulde kommentarer. For boghistorikeren Karsten Christensen var dybt inde i dansk jødisk historie, og han kendte kilderne. Det var derfor altid udbytterigt at tale med ham om jødisk historie. Man blev klogere, og det var altid behageligt, for selvom man kunne være uenig med ham, så var han altid høflig og lyttende.

Selvom det var Merete Næsbye Christensen, der sad i selskabets bestyrelse og skrev de fleste artikler i selskabets tidsskrift *Rambam* – også før det hed *Rambam* og blev kaldt *Tidsskrift for Dansk Jødisk Historie* – så skrev Karsten Christensen også i det. I nummer 18 fra februar 1985 skrev han sammen med Merete Næsbye Christensen artiklen ”’At sørge for at dets Medlemmer paa en anstændig Maade blive begravne’. Træk af Det Jødiske Begravelsesselskab af 1810’s virke gennem 175 år.”

I nummer 28 af *Tidsskrift for Dansk Jødisk Historie* bidrog han med artiklen ”Naboens Løvsal”, hvor han med sit store kendskab til dansk boghistorie kunne referere fra tidligere skribenters omtale af den jødiske løvsalsfest. Således kunne han fortælle, at den lærde Bolle Willum Luxdorph i 1768 havde skrevet i sin dagbog: ”Været med min Kone, Bagger og Bartholin hos Nabo-Jøden og beset hans Løv-Sahl.” Det viste sig at foregå i Snaregade, hvor den jødiske lærredsfabrikør Marcus Moses Valentin boede. Det var ikke et tilfældigt bekendtskab, for Luxdorph indførte senere i 1782: ”Jøden Valentins, min Nabos brave Kone dør.”

I *Rambam* nummer seks fra 1997 skrev Karsten Christensen om det kommende Dansk Jødisk Museum. Selskabet for Dansk Jødisk Historie afholdt et debatmøde om museet, hvis etablering det helhjertet støttede. Og i *Rambam* nummer 31 1991-1992 skrev han om ”Myter, gode historier og historie” i anledning af denne skribents bog *Som om de slet ikke eksisterede. Hugo Rothenberg og kampen for de tyske jøder* (1991). Karsten Christensen anlagde en kritisk linje i sin grundige anmeldelse og beklagede, at undertegnede ikke havde skrevet en bog med ”mere analytisk stringens og med mindre følelse og forargelse.”

Da den jødiske menighed fejrede emancipationen af 29. marts 1814 i 2014 udsendtes skriftet *Jøderne som frie borgere*, som jeg havde fornøjelsen af at redigere. Karsten Christensen stillede sig kritisk over for kongens anordning i sin artikel ”Mindedage og idoler”. Anordningen ligestillede næsten jøderne med kristne borgere, men Karsten Christensen påpegede, at anordningen var et påbud til jøderne, der i vid udstrækning styrkede myndighedernes kontrol med den jødiske menighed og altså ikke blot var et frihedsbrev om ligestilling. Han stillede sig i artiklen også kritisk over for den ære, som man altid har tillagt M.L. Nathanson for anordningen. Nathanson var den jødiske menigheds reformator og gennem mange år dets leder, men Karsten Christensen pegede på, at han måske ikke var helt så vigtig i denne reformperiode, som litteraturen har påstået. En god og sikkert rigtig pointe.

Karsten Christensen studerede historie på Københavns Universitet 1963-1972. Han blev cand.phil. i 1972. Fra 1979 til sin pensionering i 2007 var Karsten Christensen ansat på Københavns Universitet på rektors kontor.

Han sad i flere bestyrelser, blandt andet i Museum Tusulanums Forlag. I 1972 blev Karsten og Merete Christensen gift. De har en datter og to sønner.

Det vil blive underligt tomt igen at forsamles til møder i selskabets regi uden Karsten Christensen og hans lærde indlæg.

Arthur Arnheim og Chava Turniansky

Yiddish Letters

From the Seventeenth-Century World of Glikl Hamel

The Hebrew University Magnes Press 2020, 188 sider

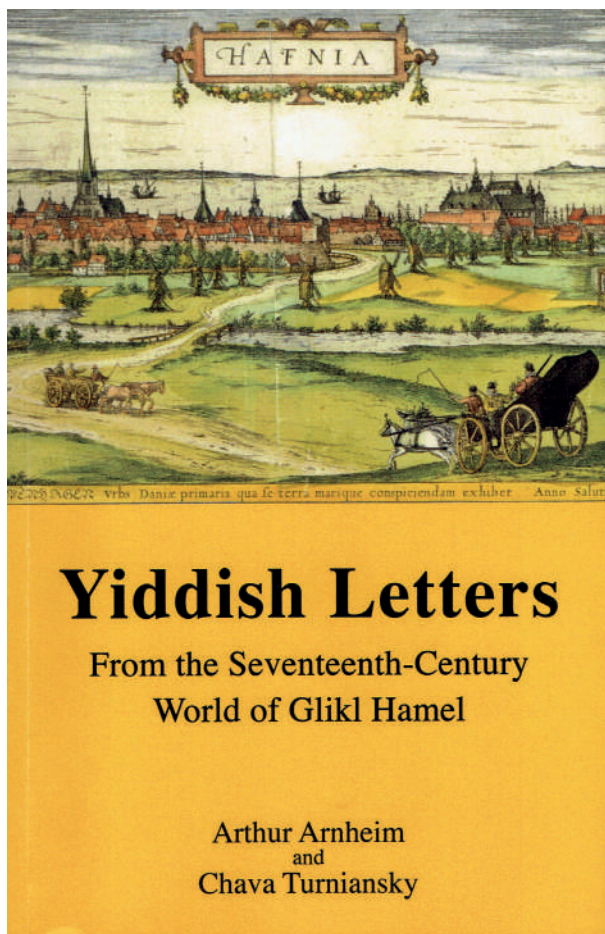
ISBN: 9657008362

Af Allan Falk

Dette værk er exceptionelt allerede derved, at det er baseret på to samlinger af jiddiske breve fra henholdsvis august 1666 og januar 1678. Det er private breve, der – som det fremgår af undertitlen – belyser den samme verden, som omtales i Glikl von Hamels erindringer. Det tidssbillede, disse breve giver, er endda mere autentisk end det, der fås i Glikl von Hamels erindringer, som først blev nedskrevet fra 1691.

Det var en omskiftelig tid. I 1648 var de ashkenazisk jødiske familier i Hamborg (der var og er ”*Freie und Hansestadt Hamburg*”) blevet smidt ud, og hovedparten havde slået sig ned i Altona, der lå i Hertugdømmet Holstein og dermed var underlagt den danske konge. Men i 1657-1658 havde svenskerne angrebet Altona, hvilket havde fået jøderne til at flygte til (bage til) Hamborg, hvor de havde fået lov til at blive, men som undersåtter – beskyttelsesjøder – af den danske konge. De sefardiske jøder havde i 1657 fået tilladelse til frit at rejse og handle i Kongeriget Danmark. En tilsvarende tilladelse fik beskyttelsesjøderne i Altona i 1667. Men i 1666 krævedes altså tilladelse.

Den første brevsamling er baseret på en rigtig røverhistorie. En norsk (kristen) læge, Johan Urse fra Langesund, rejste i 1665 til Hamborg, hvor han fik kontakt med ledende medlemmer af den ashkenaziske Altonamenighed. Han fortalte dem, at han havde fundet guld og sølv i nærheden af sin bopæl og ønskede deres hjælp til at udvinde disse fund. Det blev afslået på det tidspunkt, men året efter

Anmeldelser

vendte Urse tilbage til Hamborg og påstod nu, at han havde fået udvundet tre barrer guld, som nu befandt sig i København. Det fik menigheden til at beslutte, at tre af deres medlemmer skulle rejse til København og undersøge sagen nærmere. Formentlig ville man ansøge kongen om et privilegium til at udvinde guld og sølv fra den pågældende malm. De tre, der rejste til København, var Jacob Sostman, Jeremiah Fürst og Nathan Elias. Uheldigvis var kongen ikke i København, da de ankom. De besluttede sig til at vente. Af en ukendt grund angav Urse dem imidlertid til myndighederne, hvorefter de alle tre – og også Urse – blev arresteret og anbragt i Blåtårn. De blev forhørt af Peder Schumacher, på daværende tidspunkt blot ”kammersekretær”, men han havde allerede udmærket sig ved året forinden at forfatte Kongeloven (enevældens forfatning). Kun Fürst og Elias blev dømt og kun for at have rejst til København uden tilladelse. Og så blev de bebrejdet, at de ikke havde informeret myndighederne om Urses fund.

Fire af de fem breve i denne samling er fra personer i Hamborg til Sostman, hvis anholdelse de var uvidende om. To er fra hans ægtefælle, Scheindel/Schönchen, to andre fra mænd i menigheden, det sidste fra én af hans medfanger, formentlig Elias. I to af dem omtales den falske Messias, Sabbatai Zwi, og hans profet, Nathan af Gaza. Endnu på det tidspunkt troede mange af Europas jøder på Sabbatai Zwis proklamationer om, at jøderne i diasporaen snart ville blive udfriet og rejse til det forjættede land, Israel. Sabbatai Zwi var blevet fængslet i februar 1666. Scheindel skriver, at Profeten Nathan (fra Gaza) var rejst mod Konstantinopel sammen med 10 vise, og når de ankom, ville Ge’ulah (udløsningen fra diasporaen) blive proklameret. Hun kunne jo ikke vide, at Sabbatai Zwi blot ca. halvanden måned senere, den 16. september 1666, konverterede til Islam.

Selvom Sostman i hvert fald havde optrådt ukorrekt ifølge Schumacher, var det ikke til hinder for, at han i 1669 fik tilladelse til at nedsætte sig i Altona og nyde samme frihed som andre jøder. I 1674 søgte og fik han af selysamme Schumacher – i mellemtiden forfremmet til grev Griffenfeld – bevilling til at indrette et tobaksspinderi i Nakskov. Han og hans ægtefælle blev således de første jøder, der slog sig ned i Nakskov.

Den anden brevsamling er fra perioden 15.-23. januar 1678. Brevene er skrevet under Den Skånske Krig (1675-1679) og blevet opsnappet af datidens pendant til Forsvarets Efterretningstjeneste, der på den måde søgte at finde oplysninger af betydning for krigsførelsen. Samlingen er på 18 breve, hvoraf de 17 er skrevet mellem en række af de første jøder, der slog sig ned i København, og deres ægtefæller eller slægtninge i Hamborg/Altona.

Det er bemærkelsesværdigt, at ingen af brevskriverne i København på det tidspunkt havde tilladelse til at bo i København. En af dem er Abraham Cantor, der først den 21. december 1678 fik rejsepas, og som først den 14. april 1683 fik tilladelse til at bosætte sig med kone og børn i København. En anden er hans (formodede) bror Axel Cantor, der fik en tilsvarende tilladelse en måned tidligere. Han havde begrundet sin ansøgning med, at han i en årrække havde boet i København (underforstået: uden tilladelse). En tredje af brevskriverne, Meyer Goldschmidt, får ligeledes først tilladelse til efterfølgende at slå sig ned i København, nærmere bestemt i 1683 (den 6. oktober).

Alle brevene giver indtryk af dagligdagens forhold på den tid, såvel bekymringer som gladelige begivenheder. Bekymringerne omfatter særligt diverse igangværende handler, således skriver Abraham Cantors svoger i Altona til ham om fem ringe med store diamanter, som han har købt billigt og vil sende til ham i håbet om, at Abraham Cantor vil kunne sælge dem til en god pris. Blandt de gladelige begivenheder er en barnefødsel. Meyer Goldschmidts ægtefælle skriver, at hun har født en datter, der har fået navnet Sara. Og så er der de helt hverdagsagtige oplysninger. Abraham Cantors ægtefælle Lea (Norden) skriver således til ham, at hans (hidtil ukendte) bror Boruch den næste dag vil rejse til deres mor i Hildesum (= Hildesheim) medbringende ost, kød og pølse.

Endelig skal det bemærkes, at brevene giver værdifulde nye oplysninger om den personkreds, der grundlagde den jødiske menighed i København. Det fremgår således, at Meyer Goldschmidts ægtefælle, Breine, er datter af Samuel Fürst og dennes ægtefælle Meite. Fürst var en bror til ovennævnte Jeremiah Fürst, begge fik flere gange

i 1680'erne udstedt pas til at rejse og handle i Kongeriget Danmark. En anden af brevskriverne er Israel David (= Azriel Köthen), der sammen med Meyer Goldschmidt modtog brevet af 16. december 1684, hvori de fik tilladelse til at holde gudstjeneste. Denne dato regnes for datoen for grundlæggelsen af den jødiske menighed i København. David fik først tilladelse til (med kone og børn) at bosætte sig i København den 26. november 1681, men familien forblev i Altona, hvor han også blev begravet, uagtet at han døde i København (den 16. maj 1695). Hans ægtefælle hedder ifølge brevene Jitchen Cohen, og ikke Pesche Levy som hidtil antaget. Der er også en Azriel ben Michel Wessely, der skriver til sin bror Juspa (= Josef) i Hamborg. Sidstnævnte er formentlig far til den kendte geværfabrikant i Glückstadt, Moses Joseph Wessely, der døde i 1736 og blev begravet (med en liggende sten) i den oprindeligt sefardiske del af begravelsespladsen i Møllegade.

Som det forhåbentlig fremgår af ovenstående, er der mange gode grunde til at læse dette værk, uanset om ens primære interesse er det historiske indhold, dagliglivet i 1660-1670'erne blandt jøder i København eller de genealogiske oplysninger. Brevene er aftrykt i deres originale form som jiddishe håndskrifter og gengivet i transskriberet form med hebraiske, trykte bogstaver. De er kommenteret på engelsk.

Signe Bergman Larsen, Janne Laursen og Sara Fredfeldt Stadager

Hjem – En særudstilling om eftervirkninger af krig og forfølgelse

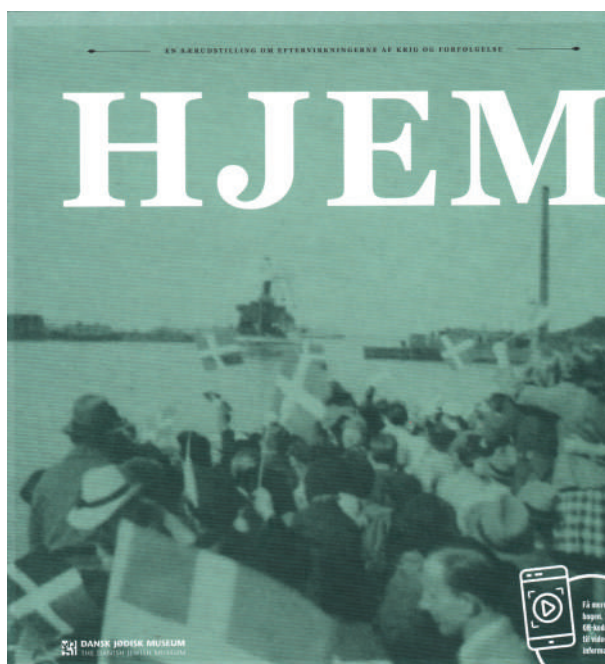
Dansk Jødisk Museum 2020, 178 sider

ISBN: 8791577086

Af Margit Warburg

I 2020 er der udkommet forholdsvis få faglige bøger om dansk jødiske forhold. En af de få er bogen *Hjem*, som er en præsentation af hovedtrækkene i særudstillingen på Dansk Jødisk Museum med samme navn. Udstillingen var åben fra 2013 til 2015, og det er en god idé at fastholde den med denne bog.

Læseren har nu muligheden for at fordybe sig mere i historien om hjemkomsten og perioden efter krigen, end hvad muligt var ved et museumsbesøg, og selvom det selvfølgelig ikke er det samme som selv at se genstandene, så er bogen rigt og smukt illustreret. Bogen indeholder desuden QR-koder, de små firkanter med sorte og hvide firkanter af forskellig størrelse. Når man scanner koden, er der links til videoer og en større mængde information. Noget tilsvarende er der ofte mulighed for i udstillinger, men det er ikke altid, man giver sig tid til det. Når det som her er en bog, er tiden der pludselig, og for eksempel har læseren mulighed for at følge *Billed-Bladets* reportager fra 1945 fra de tyske kz-lejre. Man kan også se og høre blandt andre Birgit Krasnik Fischermann fortælle om deportationen til Theresienstadt og rejsen hjem med De Hvide Busser eller se en etårig Leif Tikotsky tumle rundt i græsset hos sin barnepige, mens hans mor var i Theresienstadt og hans far i Sverige. Det er en lille filmstribe med en stærk virkning, for han ligner en almindelig lykkelig tumling. Men det var de færreste børn og voksne, som senere slap uden psykiske men.

Omkring 150 børn blev tilbage i Danmark, mens forældrene var deporteret eller havde nået at flygte til Sverige. Børnene var mellem seks dage og 17 år gamle, og langt de fleste boede hos andre i over halvandet år. Den 29. oktober 1943 blev Arthur og Jan Norden på syv og 11 år dog sendt med fiskerbåd til deres forældre i Sverige – familien har gemt de navneskilte, de havde om halsen, og de er afbildet i bogen. De fleste andre børn boede imidlertid hos kærlige familier rundt om

i landet, indtil krigen sluttede. Men da deres forældre kom hjem til Danmark, kunne mange af børnene ikke genkende dem, og flere savnede deres plejeforældre så voldsomt, at de endte med at blive adopteret af dem. De jødiske forældre talte sjældent med børnene om deres oplevelser, og flere af børnene forstod ikke, hvorfor deres forældre havde forladt dem.

Hjem starter simpelthen med de mange ankomster hjem til Danmark. De fleste kom fra Sverige. Mange havde deres fineste tøj på, og der er billeder i bogen, hvor de bliver modtaget med flag og blomster af familie og venner. I familien Salomons tilfælde var gadedøren på Østerbrogade 60 pyntet med bøgegrene og et ”Velkommen hjem”. Men andre kom hjem til en lejlighed, der var udlejet igen, og de måtte bo i flygtningelejre, de såkaldte forlægninger. Og nogen kom som bekendt slet ikke hjem, men mistede livet under flugten til Sverige eller i Theresienstadt.

Det er mindre kendt, at en gruppe medarbejdere i Københavns Kommune under navnet Socialtjenesten sikrede, at 97 tomme lejligheder og 350 indbo stadig var tilgængelige efter krigen. Socialtjenesten var også med til at organisere fødevarepakker til Theresienstadt og til at redde Torahrullerne fra synagogen i Krystalgade.

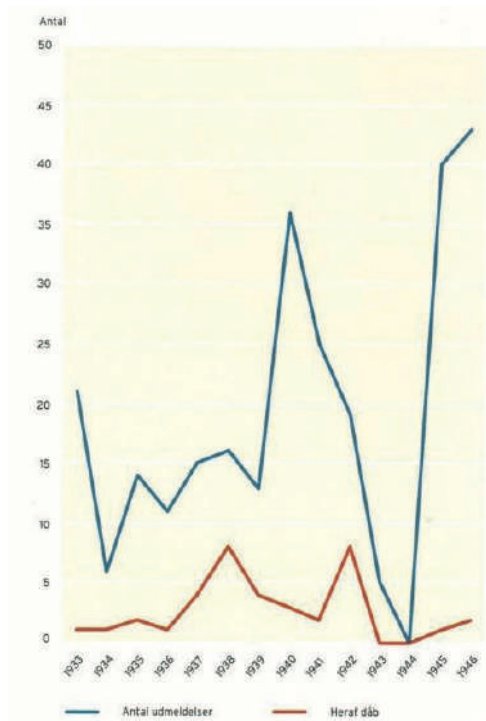
Økonomisk var det svært for mange. Ganske vist kunne de jødiske hjemvendte få midlertidig statslig hjælp, men lovgivningen og det tilhørende bureaukrati var ikke let tilgængeligt, og tyveri fra de flygtedes hjem faldt for eksempel uden for lovens område. Trossamfundet indførte et krisetillæg oveni medlemskontingentet, men det varede alligevel flere år, før det i hvert fald udadtil kunne blive en mere almindelig hverdag. For de mange statsløse jøders vedkommende varede det endnu længere. I oktober 1943 var ca. 1.500 jøder i Danmark reelt statsløse, og de var ikke omfattet af erstatningsloven. Fra januar 1946 stoppede al midlertidig hjælp til de statsløse, og det betød, at de kun kunne søge opholdstilladelse, dansk fremmedpas og dansk statsborgerskab på lige fod og som en del af de nationale kvoter for ikke-jødiske indvandrere.

Bogen afbilder og citerer fra en dagbog skrevet af Arne Zimling, som var leder af en af de forlægninger, som

husede de mange mennesker, der ikke kunne vende tilbage til deres tidligere hjem. Det er en spændende kilde, og den illustrerer, hvor frustrerende og kaotisk det må have været.

Krigsoplevelserne og usikkerheden om, hvor hjem var og skulle være, fik mange til at melde sig ud af trossamfundet eller til at rejse ud af landet. Bogen indeholder en interessant figur over antal udmeldelser af Det Mosaiske Troessamfund fra 1933 til 1946 (s. 71).

De mange vanskeligheder og somme tider danske uhyrligheder skal selvfølgelig ikke skygge for, at Danmark med rette er verdensberømt for redningen af de danske jøder. De mange film, både populære og faglige bøger, breve fra amerikanske jødiske skolebørn til dronning Margrethe og gæstebogen i Dansk Jødisk Museum vidner om international taknemmelighed. Det er en taknemmelighed, der deles af det dansk jødiske samfund også i dag - også blandt efterkommerne af de mange, der i sin tid vendte hjem. Det er trods alt et stykke fornem danmarkshistorie, som bogen *Hjem* har formået at vise med vældig mange nuancer.

Grafen fra bogen viser antallet af udmeldelser af Det Mosaiske Troessamfund mellem årene 1933 og 1946.

Lennart Rasmusson

Livlinan: De danska judarnas flykt i oktober 1943, de illegala vapentransporterne över Öresund samt mordet på Jane Horney

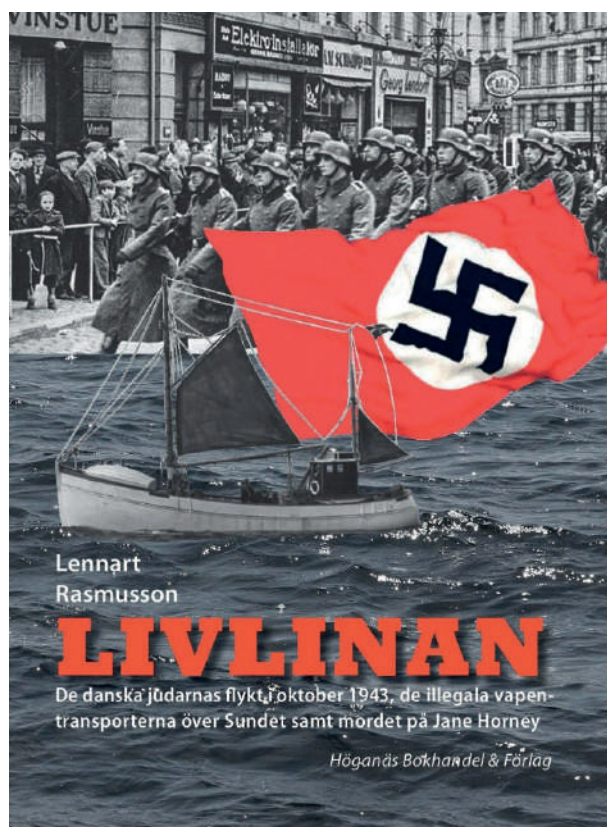
Höganäs Bokhandel & Förlag 2019, 303 sider

ISBN: 9198560305

Af Jens Ulf-Møller

Denne bogs væsentligste bidrag er et register med navnene på de over tusind jøder og modstandsfolk, der flygtede til Sverige via flugtruten fra Gilleleje til Höganäs. Disse oplysninger stammer fra landsfiskalens arkiv, der er frit tilgængeligt i Arkivcentrum Syd i Lund (under Riksarkivet). Arkivet har ikke haft forskernes bevågenhed og indgår ikke i Dansk Jødisk Museums database Safe-Haven. Rasmusson har suppleret materialet med oplysninger fra Marindistrikt Öresunds arkiv (Stockholm) og dokumenter i sit privatarkiv. Bogens primære formål er at give Kullabygdens beboere et indblik i de lokale forhold under krigen, men dens væsentligste bidrag er en fortegnelse over overfarter til Höganäs med navne og data på samtlige flygtninge (s. 257-299). Arkivalierne rummer imidlertid et væld af meget udførlige oplysninger om de flygtendes sociale identitet og modtagelse i Sverige, som ikke har kunnet indpasses i Rasmussons liste.

Under Anden Verdenskrig fandtes der omkring hundrede landsfiskaldistrikter i Skåne. Flygtningene blev registreret i de distrikter, hvor de ankom. Socialstyrelsen i Stockholm afgjorde derefter, hvor de skulle placeres i Sverige, medmindre de blev budt velkommen af flygtningenes svenske kontakter. Höganäsarkivet er enestående righoldigt, mens lokalarkiverne fra Helsingborg, Landskrona, Oxie, Vellinge, Trelleborg og Ystad er ukomplette, og arkivet fra Kävlinge, der registrerede ankomster i Barsebäckområdet, er kasseret. For at finde oplysninger derfra er man derfor henvist til arkivet i Stockholm, som er to kilometer

Anmeldelser

langt. Ankomstrapporter i Limhamn og Malmø findes i Polisen i Malmøs arkiv. Malmö Stadsarkiv har desuden lavet en fortegnelse over mere end 30.000 personer, der ankom under krigen. Hvem af dem, der var danskere, er op til den enkelte at gætte.

Dokumenterne i arkivet for Höganäs landsfiskal rummer detaljerede personlige oplysninger, ofte med fotografier, på omkring 1.000 jødiske flygtninge, og i Rasmussons fortegnelse har der kun været plads til de mest grundlæggende informationer: han har så vidt muligt prøvet at identificere den båd, der sejlede flygtningene, og han begrænser sig til at anføre navn, fødselsdag, profession og betaling for overfarten. En davidsstjerne indikerer jødisk identitet (s. 257-299). Rasmusson har ikke medtaget oplysninger om for eksempel statsborgerskab, fødested, bopæl, forældrenes navne, ægteskabelig status, børn og medbragt valuta. I fortegnelsen er der en overvægt af mere velstillede flygtninge fra Charlottenlund og Frederiksbergområdet, og ifølge min egen optælling var omkring 20 procent af jøderne statsløse eller født i udlandet.

Rasmussons bog er nærmest en form for collage af informationer. Han indleder bogen med et afsnit om de begivenheder i Danmark, som førte til jødeforfølgelsen. Dernæst følger en beskrivelse af det mangelfulde svenske krigsberedskab. Som følge af Danmarks besættelse oprettedes blandt andet Marindistrikt Öresund og en landbefæstning ved navn Per Albin-linjen (s. 17-28). Så følger seks sider om den danske modstandsbevægelse og et par sider om forbindelsen til Sverige. Her omtaler Rasmusson kommandørkaptajn Bangsbøll, hvis våben-transporter beskrives langt senere i bogen.

På siderne 39 til 65 beskrives overfarterne fra Gilleleje i oktober 1943 i datoorden, og de hænger derfor sammen med fortegnelsen i slutningen af bogen. Han støtter sig til informationer og interviews i Christian Tortzens bog *Gilleleje Oktober 1943* (1970). Rasmusson har imidlertid et rudimentært kendskab til de danske jøder. Således kalder han Herman D. Koppels datter, den kendte sangerinde Lone for Lotte (s. 44), og han er uvidende om, at hans erindringer er publiceret af Flemming Behrendt i *Fra et hjem med klaver: Herman D. Koppels liv og erindringer* (1988). Familien Koppel

kom til Höganäs ombord på kutteren Haabet ført af Nils Juel Petersen og hans bror Christian, som var Rasmussons personlige ven.

Efter en kort beskrivelse af det lokale beredskab beskriver Rasmusson de flugter, der fandt sted til Kullabygden i sommeren og høsten 1943 (s. 76-101). Tidsmæssigt finder de altså sted forud for flugterne i oktober (s. 39-65), hvilket kan virke forvirrende i bogen. Det er noget overraskende, at ankomsterne i september ikke er inkorporeret i fortegnelsen bag i bogen, og Rasmusson har hverken oplyst, hvor hans informationer stammer fra, eller navnene på flygtningene med undtagelse af arkitekten Henning Meyer. Han var den første flygtning, der ankom til Viken den 1. september. Den 6. september ankom Sali Parmatau, der var kommet til Danmark i 1920, og den 8. september ankom ni personer til Viken, som havde jødiske navne. Ud fra de anførte oplysninger er det ikke muligt at afgøre, om flygtningene var jøder eller medlemmer af modstandsbevægelsen.

Perioden den 26. september til den 19. oktober overlapper med Gillelejeafsnittet i bogen, men man skal bladre tilbage til det tidligere afsnit for at læse beskrivelsen af overfarterne i resten af oktober. De jøder, der citeres, er oversat fra Bent Blüdnikows *Dage i oktober* (1993) og fra Tortzens bog. Rasmusson er specielt interesseret i den tyske komponist og musikpædagog Werner Wolf Glasers familie, hvis sønner er hans venner (foto s. 96). Deres flugt blev arrangeret af Studenternes Efterretningstjeneste. Før flugten underviste Glaser på Lyngby Musikskole, i Sverige blev han leder af Vesterås Musikskole.

Herefter følger afsnit om illegale ruter fra Danmark, transportruter med basis i Sverige og våbentransporter fra Sverige blandt andet arrangeret af Bangsbøll. Særligt interessant er afsnittet om fiskerne fra Gilleleje: de havde sejlet flygtninge til Sverige, men måtte selv flygte i slutningen af 1944. Som det ses af de mange fotos i bogen, kom de til at sejle under svensk flag (s. 162-198). Rasmussons ven, fiskeren Nils Juel Petersen, blev arresteret den 20. juli 1944, samt Aksel Sørensen, som Gestapo torturerede så kraftigt, at han mistede forligheden i den ene arm. Kutterne bragte våben til Danmark for Brigaden, og Rasmusson hævder, at de også sejlede

Brigaden til København efter befrielsen.

I Höganäs var det toldembedsmand Gunnar Nilsson, Rasmussons fader, der stod for registreringen, og han er bogens omdrejningspunkt. Nilsson var også blandt de sidste, der så Jane Horney i live. Rasmusson har været pilot i det svenske luftvåben og er bosat i Höganäs med en dejlig udsigt til den nordsjællandske kyst. Sammen med Søren Frandsen, der arrangerede en plancheudstilling i Gilleleje Museum (2018), er Rasmusson i gang med at udarbejde en ny beretning om flugten fra Gilleleje.

English summaries

After the celebration

By Arthur Arnheim

The rescue of most Danish Jews from German persecution by action of the Danish people was commemorated in 2018 at the 75th anniversary of the rescue of the Danish Jews in a high-profiled celebration. The following year, stumble stones were introduced in Denmark. German artist Gunter Demnig had in 1992 created the idea of placing stones with information about Jews who disappeared in the Holocaust outside the last residence of the victims. Tens of thousands of stumble stones have been laid down all around Europe.

The essay is a guided tour through central Copenhagen with stops at the stumble stones. At each stumble stone, the life and demise of the victim is told. Danish historians have written at length about German Jewish refugees in Denmark 1933-1940. The focus of the essay is on the fate of Jewish refugees who were mistreated by authorities, imprisoned and deported back to Germany where they later perished during the Holocaust.

Ravensbrück – the Slow Death’s Camp

By Ib Katznelson

In late November 1943, a small group of Danish Jews were on a transport to Theresienstadt. However, the transport was interrupted about 40 miles north of Berlin, and the 10 women and children were taken to the concentration camp Ravensbrück, a forced labor camp and unique in the sense that it was the only major camp for women. The French ethnologist Germaine Tillion, also a prisoner in Ravensbrück, called Ravensbrück ‘the slow death’s camp’ in contrast to Auschwitz and other extermination camps where the killings of the prisoners took place at a rapid pace and in an inexorable system. In Ravensbrück, the killings were not systematic. The prisoners were shot, poisoned, beaten, and starved to death.

Tillion made notes of her observations in the camp and succeeded in getting them out of the camp when she was rescued in April 1945. More or less by chance, Ib Katznelson recently found out that Tillion in her books about Ravensbrück has a paragraph which could only be about him. That closed a gap in his own book *Let Him Go; A Danish Child in Ravensbrück and Theresienstadt* about what happened in January 1944 when he had been removed from his mother, imprisoned in Ravensbrück, because he had got diphtheria.

Tillion writes that the Nazi doctor Treite surprisingly came into the diphtheria room and that he gently examined the little Danish child and gave him an apple and he then put his name on the list with names of those who were to be sent to Auschwitz. After further research Katznelson found out that two Czech prisoners, doctor Zdenka Nedvedova and Hilda Synková, had taken care of him and managed to get him out of the revier (sick barrack) and thus saved him from being deported to Auschwitz with the group of 800 prisoners. Only a few of them survived.

Tillion’s observation and the fact that Treite could not be ignorant of what Auschwitz would entail for the little Dane apparently made such an impression on her that she repeated that story in other of her books and in a number of interviews.

When Synková and her husband were arrested in 1941, they left their three-year-old daughter with Synková’s sister. In the diphtheria room Synková treated Katznelson – almost the same age as her daughter when she was arrested – as if he was her own child. The two-year-old Katznelson called her ‘aunt’.

Both Nedvedova and Synková were – like many of the prisoners in Ravensbrück – communists. They both continued to be politically active in the Communist Party after the war. In 1968, Nedvedova condemned

the Soviet occupation of Czechoslovakia and left the Communist Party. Synková became member of the Central Committee of the Communist Party in March 1946. She was a Member of Parliament and became Deputy Minister of Work Protection and Social Affairs in July 1949.

In that period, Czechoslovakia was marked by Bolshevik terror and purges within the party. On August 3, 1949, Synková was found dead in her apartment in Prague. The cause of death was gas poisoning. There were obvious signs of suicide but there are a number of indications that she was murdered by the KGB.

On the wall next to Katznelson's desk are photos of his parents and grandparents. The story he has now become acquainted with has led to two more photos being put up on the wall – photos of Nedvedova and Synková who saved his life.

Hell on earth – the concentration camp Auschwitz

By Peter Langwithz Smith

Auschwitz-Birkenau that operated from May 1940 to January 1945 was the Nazi regime's biggest concentration- and extermination camp. 1.3 million people from all over Europe were deported to the camp situated 60 kilometers west of Cracow. At least 1.1 million people, men, women, and children, among those 950,000 Jews, died of hunger, sickness, and mistreatment or were killed in the camp's gas chambers. The article describes the establishment and function of the camp, some of the most important events with special focus on the role it played in the Holocaust. At the beginning, Jews had very little chance of surviving more than a few weeks. Extermination on a big scale started in the small gas chamber in the main camp, Stammlager, in the spring of 1942, then two primitive gas chambers were built close to Birkenau, and in the spring and the summer of 1943 four big crematoria were operational in the western part of Birkenau. These crematoria made it possible for Auschwitz-Birkenau to become the center of the Holocaust and the symbol of evil to the world.

A special unit, the Sonderkommando, almost all young Jews, was forced to do all work in the death factories. In October 1944 they organized the only armed uprising in the history of Auschwitz-Birkenau.

Some 8,000 Germans, SS men and female guards, nurses, and a special unit of young women, worked in the camp throughout its history. Who were they, and how did they live in the shadows of the crematoria, some of them with their families, like the first commandant Rudolf Höss?

Finally, the article tells two stories that show that in Auschwitz-Birkenau anything was possible, even love. Sadly, both of the mentioned stories ended tragically. One of them is told in the documentary film *Love, it is not* by the Israeli filmmaker Maya Sarfaty.

Jews and communists 1917-1945

By Morten Thing

In the first half of the twentieth century, a remarkable part of Russian Jews in Copenhagen were Bundists, i.e. members of *Der algemayner yidisher arbeter bund*. Bund in Russia formed part of the Russian Social-Democratic Party and consisted of the Bolsheviks and the Mensheviks. Communism was officially established in Denmark in 1918 as *Socialistisk Arbejderparti* (Socialist Workers' Party) and in 1919 as *Venstresocialistisk Parti* (Left-Socialist Party). The latter became *Danmarks Kommunistiske Parti* (Communist Party of Denmark, DKP). In Russia, the Mensheviks and Bund opposed the Bolsheviks' idea that Russia was to go through a socialist revolution. In their perspective, it was a bourgeois, democratic one that was needed.

Bundists in Copenhagen leaned more to the Bolshevik tendency than to the Menshevik, and DKP had many members among Russian Jews. Through Comintern, DKP had many relations with Russia. The culture of Danish-Russian Communist Jews had Yiddish as its central and common term. Many of them adhered to the Bundist program of language: the future language of the Jews ought to be Yiddish and not Hebrew, which

the Zionists preferred. The Bundist kind of nationalism based on Yiddish probably made many of the Russian Jews in Copenhagen adherers.

In 1924, IKOR (*Idishe kolonizatsije organizatsije in Rusland*) was founded and it had a local organization in Copenhagen. It was established with the purpose of collecting money for the Russian program for making Jews peasants in Biro Bidzhan in Eastern Russia. In Copenhagen, IKOR collected money, but it was also a social organization with Yiddish theater. Beside IKOR, there was a group called *Jødisk Arbejder Kulturforening* (Jewish Workers' Culture Association). They also initiated Yiddish plays in Copenhagen. The two groups were the core of Jewish Communism in Denmark and are central to this article.

PM – a steadfast freedom fighter

By Bent Lexner

I have known Poul Meyer (PM) from my childhood, but only recently have I tried to understand who he was and how his life influenced not only me, but many other people as well. Not many people know his life story – so through this article, I have tried to shed some light on certain periods of his life.

He was born in Copenhagen in 1916 to a Jewish father and a non-Jewish mother. At a very young age, he converted to Judaism and saw himself as a spokesman for the Jewish Religion. His “career” in that field started with a lecture to his class in third grade. PM was awarded his Law degree (cand.jur.) from Copenhagen University in 1941, and he was employed by the Ministry of Agriculture – with an interruption in the years 1943-45 when he was in Sweden; in 1959 he was appointed Professor of Political Science at Aarhus University as one of the founding members of the Faculty. From his early youth, PM was politically active – first in the Conservative Youth Movement; during the occupation as co-founder and editor of the illegal magazine *Hjemmefronten*; and in the years 1945-1948 as a member of the “South Schleswig Committee of 5 May 1945”.

After his death in 1990, some of his former pupils took the initiative to print three chapters from his large private archives. The book was named *Nederlag* (*Defeat*) and addresses three important periods in PM's life. PM himself writes that these three chapters relate to the three important political campaigns in which he was involved; all three of which he lost. Unfortunately his archives perished, but through his son, Aksel, I have been able to review some manuscripts which have been the basis for my article, together with the book *Nederlag*.

The idea to write this article came when I interviewed the youngest son of Bishop Hans Fuglsang-Damgaard about his father's activities during the Second World War. During the interview he mentioned that from time to time, people were hidden in the Bishop's house – freedom fighters, as well as Jews who had to flee to Sweden. In this context, he mentioned the name Poul Meyer, without knowing that PM had been part of my life. That was the moment when I said to myself that I want to tell the story of a man who was involved in the very nationalistic Conservative party, had been photographed together with Mussolini, and strongly believed that South Schleswig should again become a part of Denmark.

Victor Bendix – key figure and pariah in Danish musical life

By Jens Cornelius

As pianist, conductor, composer, and teacher, Victor Bendix (1851-1926) was a leading figure in Danish musical life. Bendix was born into a Jewish merchant family in Copenhagen. He was trained by Niels W. Gade, the godfather of Danish music, but later studied with Franz Liszt in Weimar. In his long career, Bendix played a highly active part in the musical life in Copenhagen, and his works were often performed in Germany too.

Bendix never held any official position in Copenhagen. He worked on his own, convinced that influential circles stopped him from reaching the top. The causes were partly artistic, because Bendix distanced himself from his conservative mentor Gade, but anti-Semitism

probably also played a role. Furthermore, Bendix' atheist, radical attitude was considered scandalous by many. He belonged to the radical movement, led by his famous cousins Edvard and Georg Brandes. Also, Bendix' tumultuous love life was a public secret. In 1900, he was deeply humiliated in the press when one of his lovers, Augusta Schiøler, tried to assassinate him.

Bendix was a highly self-critical artist. His main works are four symphonies, a piano concerto, a piano trio, and a piano sonata. He also wrote a large number of songs and piano pieces: all deeply considered, thorough works that display an early influence from Gade, but also from Liszt, Wagner, and other international figures. The life and works of Bendix have lately been receiving attention again, and the first Bendix biography will be published in 2021.

The circus family Goldkette *By Allan Falk*

Circus is not a trade many people connect with Jews. But Jewish artists existed in Europe for hundreds of years, and the descendants of one of them had special connections to Denmark. His name was Levi and he was a tight-rope dancer. He performed at the crowning of the Austrian queen Maria Theresia in 1740 and was rewarded with a gold chain – in German *Goldkette* – and his descendants have used that word as their family name ever since.

A grandchild, Wulff Levi (called Louis) Goldkette, was supposedly born in Copenhagen in 1778. He was also a tight-rope dancer, but furthermore he performed as a magician. His son, Hartwig Goldkette, grew up and continued his father's work, himself becoming an excellent circus rider. He settled in Rendsburg in Schleswig-Holstein and arranged tours from there, especially in Denmark. He was married to Mine Goldstein, whose mother was Zerle Blumenfeld. Circus Blumenfeld became one of the most well-known circuses of Europe, but based in Germany many of their family members were murdered during the Holocaust. This marriage, however, was only one of many between members of different Jewish

circus families. In the Dutch-Jewish circus family of Goudsmit, three siblings engaged in such marriages: Betje Goudsmit married Hartwig's brother Herman, her brother Joseph married Hartwig's daughter Jeanette, and her sister Jeanette married Hartwig's son Louis. Despite their family connection, Louis and Joseph Goudsmit owned each their own circus, and they both had many appearances in Denmark, as advertisements in local papers show. Louis Goldkette can also be found in Danish censuses in 1870 in the town of Faaborg and in 1880 in the town of Aarhus with his family, consisting of his wife Jeanette and their 10 children. The birthplaces of the family members – which are mentioned in censuses – give a good impression of how circus life meant wandering from place to place.

Hartwig and Herman had a half brother, born with the name of Wulff Goldkette in 1816 in Naestved, Zealand (Denmark). His mother was a young girl, Elisabeth Funk, who at the age of eight had been sold to Louis Goldkette (the elder) for 100 Thaler, to learn the work of a circus artist. At the age of 15 she became pregnant, and Louis Goldkette – at that time 22 years her senior – was undoubtedly the father. The little boy was at the age of one given to the care of a bricklayer in Faaborg, Lars Soerensen. The parents were supposed to fetch the boy after two years, but they never returned. At the age of 14, the boy was baptized and got the name of Frederik Christian Soerensen, and he became a bricklayer like his foster father. Most of Louis Goldkette's (the younger) children emigrated to the USA. A grandchild, Jean Goldkette, whose mother Ancholine was born in Denmark, was educated as a pianist and became a well-known leader of a jazz band in the twenties.

Louis Goldkette's first cousin Francois, a son of Herman Goldkette, settled in Sweden and became the father of four boys, who became famous as the "4 Bronetts", a group of clowns. They even changed their family name to Bronett. In the thirties, they founded Circus Scott, a well-known circus in Sweden which existed until 2004, led first by the widow of one of the four brothers. After her death, her son took over and later his son. Two of the "4 Bronetts" were married to two cousins of the Blumenfeld family. And one of the cousin's mothers

was from the German-Jewish Strassburger family, the fourth Jewish circus family mentioned in this article.

The first Polish Jewish tailor family in Copenhagen: a micro-historical study

By Garbi Schmidt

This article includes a micro-historical analysis of the story of the Machtinger family that arrived in Copenhagen in 1899. The analysis takes its backdrop in the memoir written by Lea Maimin, the daughter of Moritz and Sofie Sara Machtinger; a text that vividly describes the life of Eastern European Jewish immigrants in Copenhagen at the turn of the 19th-20th century. The memoir is perspectivized via several historical sources, underlining how we can and how we cannot use memoirs in historical descriptions. In spite of these precautions the Machtinger story is a strong testimony of the life of Jewish migrants and what shaped their lives, aspirations and destiny. The article further includes reference to and a short analysis of another Eastern European immigrant family arriving in Copenhagen in the early 20th century: the family Edelman.

Jewish prisoners 200 years ago

By Otto Bendixen

Records in The Danish National Archives about Jewish prisoners contain information that is not available elsewhere. Jewish prisoners were only a few in the total number of prisoners, but their records hold valuable information.

Many Jews were born in foreign countries, and this information was difficult to get at that time. You can also find descriptions of each prisoner, which makes it possible to get an idea of him or her before the invention of the photography. Many Jewish women were imprisoned because of prostitution, and several of the prisoners had children with them in the prison.

Most of the sources are available online at <https://www.sa.dk/ao-soegesider/da/collection/theme/14>.

Plastic, expensive, but valuable – circumcision in the history of Jewish religion

By Marianne Schleicher

Based on a survey of source material on Israelite-Jewish circumcision throughout the last 3,000 years, this article offers a reflection on its various and varying meanings. By approaching circumcision as a matter of “costly signaling” and a means to dis-/identification that engenders a sense of belonging and social cohesion, I illustrate how the ritual act has contributed to the unfolding and survival of Jewish communities in different historical phases and localities. The article concludes that the history of Jewish circumcision reflects political strivings of Jews for unity in representation, intelligibility, and minority rights. In times of external pressure on Jews to abandon the ritual, investments have been made to develop its ritual elements and their meanings. The history of Jewish circumcision also reflects cultural efforts to ensure internal bonding in small-scale communities and among Jewish men in particular. Finally, it testifies to diverse religious hopes of protection in times of danger, hopes of concrete blessings in this life, including fertility, and for salvation in the world to come.

40 years with The Society for Danish Jewish History

By Bent Blüdnikow and Merete Næsbye Christensen

40 years ago, The Society for Danish Jewish History was established by a group of people interested in Danish Jewish history and culture. This article describes its foundation as well as the first meetings and activities, and mentions the people involved. Arne Notkin and Bent Blüdnikow initiated the establishment of the society by contacting others whom they thought might share their interest in Danish Jewish history. The response was positive; in April 1980 a founding meeting was held and a committee was elected. In the first period, the society

published a journal called *Dansk Jødisk Historie*, and over the years Bent Blüdnikow, Merete Næsbye Christensen, Karsten Christensen, and Jan Schwarz edited it among others. The journal included historical articles revolving around Jewish life and culture in Denmark. Later, this journal was renamed *Rambam* published once a year. The society also published books and held lectures and seminars. Furthermore, it ensured the preservation of archival material of the Danish Jewish congregation. One of the society's main projects was the 300-year anniversary of the congregation. An anthology titled *Indenfor murene. Jødisk liv i Danmark 1684-1984* was published, including contributions by Bent Blüdnikow and Harald Jørgensen, Merete Næsbye Christensen and Britta Syskind, Niels Birger Wamberg, Lorenz Rerup, Jens Christian Manniche, Per Boje, Jørgen Hæstrup, and Bent Melchior.

Bidragydere

Arthur Arnheim

(født 1929) Cand.mag. i historie og jødisk litteratur ved Københavns Universitet. Har været informationssekretær ved Israels Ambassade i København, kontorchef, senere direktør i Dansk Magisterforening og direktør i Magistrenes Pensionskasse. Siden 1989 bosat i Jerusalem. Han er forfatter til en række videnskabelige artikler i danske og udenlandske tidsskrifter, blandt andre *Scandinavian Economic History Review*, *HISTORIE (Jyske Samlinger)* og *Jewish political studies review*. Han har skrevet bøgerne *Politik, Diplomati og den hjælpende Hånd* (med Dov Levitan) (2012), *Truet minoritet søger beskyttelse – Jødernes historie i Danmark* (2015) og *... at være jøde* (essays) (2015). Nyligst har han udgivet *Yiddish Letters – Fra det syttende århundrede* (2020). Bogen beskriver de første ashkenaziske jødiske bosættere i Danmark.

Otto Bendixen

Cand.scient. i kemi fra Aarhus Universitet og desuden HD i regnskabsvæsen. Han har dyrket slægtsforskning siden 1960 og har jødiske aner i form af en tiptiptip-oldefader. Han underviser i slægtsforskning på aftenskole.

Bent Blüdnikow

(født 1954) er uddannet historiker fra Københavns Universitet. Fra 1983 til 1994 var han ansat som arkivar – senest som seniorforsker – på Rigsarkivet. Fra 1994 til 1998 var han debatredaktør på *Weekendavisen*. Fra 1998 til 2003 blev han debatredaktør på *Berlingske Tidende* og derefter anmelder og kulturjournalist ligeledes på *Berlingske Tidende*. Han har været formand for Selskabet for Dansk Jødisk Historie og redaktør af *Rambam*. Udsendte i 2019 bogen *Jødefejden* om jødeurolighederne i 1819.

Jens Cornelius

(født 1968), cand.phil. i musikvidenskab. Programmedarbejder ved DR, journalist og forfatter med speciale i dansk musik. Han udgiver til næste år den første biografi om Victor Bendix.

Allan Falk

Jurist. Genealog og skaber af Dansk-Jødisk Genealogisk Database sammen med Tom Brøndsted. Han er næstformand i bestyrelsen for Selskabet for Dansk Jødisk Historie.

Leo Goldberger

(født 1930) er professor emeritus i psykologi ved New York Universitet. Blandt hans forskningsområder er sensorisk afsavn, personlighed og stress, som han har udgivet og redigeret flere værker herom, blandt andre *The Rescue of the Danish Jews: Moral Courage Under Stress* (1987).

Ib Katznelson

Cand.polit. Afdelingschef i Finans- og Økonomiministeriet. Udsendt som finansråd ved OECD-delegationen i Paris. Dansk repræsentant i den europæiske udviklingsbank i London. Udgav i 2017 bogen *Lad ham dø; 2-årig i Ravensbrück og Theresienstadt*. Engelsk udgave i 2019 *Let Him Go; A Danish Child in Ravensbrück and Theresienstadt*. Han holder foredrag om sin historie på skoler og i forsamlingshuse. Kasserer i Selskabet for Dansk Jødisk Historie.

Peter Langwithz Smith

Født i København juli 1945 og vokset op på Als. Student fra Sønderborg Statsskole 1965. Cand.mag. i tysk og dansk fra Aarhus Universitet, hvor han også var undervisningsassistent, derpå gymnasielærer ved Viby Amtsgymnasium og Esbjerg Statsskole. Musikfotograf i Esbjerg og foredragsholder om kz-lejrene. Han har udgivet bøgerne *Auschwitz. En beskrivelse* (2004), *Neuengamme. Koncentrationslejren 1938-1945* (2012) samt *Dødens Bolig. Auschwitz-Birkenau* (2015).

Bent Lexner

Født i 1946 i København af jødiske forældre. Efter endt realeksamen rejste han til Israel med ungdomsforeningen B'nei Akiva og deltog i et årskursus for

jødiske ungdomsledere. Uddannet som speditør efter hjemkomsten og i militæret i 1968. Gift i 1969 med farmaceut Merete født Metz. Det var først og fremmest Hakoah og Maccabigården, som nød godt af deres fritid. Efter noget pres fra Det Mosaiske Troessamfund rejste de til Israel i 1971, og Lexner fik sin afsluttende rabbinereksamen i 1976. Samme år blev han ansat som rabbiner i trossamfundet. I 1996 overtog han overrabbinerembedet fra Bent Melchior. Han valgte at fratræde i 2014. Han er fortsat en yndet foredragsholder, og bogen om hans tilværelse, som er skrevet i samarbejde med journalist Anna-Lise Bjergager, er et godt indblik i jødisk etik og religion.

Merete Næsbye Christensen

(født 1947) Cand.mag. i historie og pensioneret gymnasielektor. Hun har gennem årene blandt andet skrevet en hel del bidrag til dansk jødisk historie. For tiden medlem af bestyrelsen for Selskabet for Dansk Jødisk Historie.

Marianne Schleicher

Ansatt som lektor i jødisk religion på Afdeling for Religionsvidenskab, Aarhus Universitet. På Religionsvidenskab underviser og forsker hun i jødisk religion fra antikken til i dag. Hun har skrevet om jødisk mystik i blandt andet sin ph.d.-afhandling om Rabbi Nahmans hasidiske fortællinger. Senere har hun forsket i helligtekstbrug, hvor hun har undersøgt både religiøse fortolkningstraditioner og de sansepåvirkninger, som især ritualiseret helligtekstbrug afstedkommer, med henblik på at forklare helligtekstens rolle som religiøst fænomen. Endelig har hun undersøgt skiftende opfattelser af køn og seksualitet i jødisk religionshistorie for at vurdere, hvornår en religiøs kultur udviser in-/tolerance over for afvigelse fra normerne.

Garbi Schmidt

Professor i Kultur og Sprogødestudier på Roskilde Universitet. I sin seneste forskning beskæftiger hun sig særligt med indvandring til Danmark, både nutidigt og historisk, sådan som det blandt andet understreges i hendes doktordisputats *Nørrebros indvandringshistorie 1885-2010* (2015).

Morten Thing

(født 1945), dr.phil., pensioneret forskningsbibliotekar. Han har blandt andet skrevet *Jiddishland i København. Den jødiske indvandring 1905-14* (2005); *De russiske jøder i København 1882-1943* (2008); *Jiddish Teater i København 1906-56* (2012); *Antisemitismens bibel. Historien om smædeskriftet Zions Visers Protokoller* (2014).

Jens Ulff-Møller

Historiker fra Københavns Universitet og ph.d. i historie fra Brandeis University. Han har været forskningsadjunkt på Københavns Universitet og har undervist i historie. Han er nu pensioneret.

Margit Warburg

Professor i religionssociologi ved Institut for Tværkulturelle og Regionale Studier, Københavns Universitet. Blev dr.phil. i 2007 på en afhandling om den religiøse minoritet baha'i. Hun har blandt andet forsket i forholdet mellem religion, migration og globalisering, religiøs demografi og civilreligion.